

АГОРА

Україна – 15 років незалежності

Випуск 2

Київ · 2005

УДК 323
A 23

Редакційна колегія:

*Олександр Фісун
Антоніна Колодій
Віктор Степаненко
Ярослав Пилинський*

*Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці посольства США в Україні*

A 23 Агора. Україна – 15 років незалежності. Випуск 2. – К.: Стилос, 2005. – 168 с.

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2005
© «Стилос», видання, 2005
© Холошо Л., обкладинка, 2005

Зміст

Вступ

- Рената Костъ-Гарматій.* Інститут Кеннана в Україні • 5
Ярослав Пилинський. Незалежність як право на правду • 6

I. Зовнішні чинники розвитку української держави

- Ігор Осташ.*
15 років незалежності: шлях до самодостатньої зовнішньої політики • 8
Олександр Вишняков.
Європейська політика сусідства як алгоритм правової інтеграції для України • 16
Наталія Беліцер.
Питання Придністров'я у зовнішній та внутрішній політиці України • 23
Сергій Федуняк.
Вплив «кольорових» революцій на демократизацію і стабільність у Євразії • 34

II. Україна в демократичному вимірі: політичні та соціальні аспекти

- Олександр Задорожній.*
Розвиток демократії в Україні: історія побудови делегованої демократії • 41
Олена Лазоренко.
Політичні метаморфози в Україні – поточні практики та проблемні шляхи до бажаних результатів • 49
Марина Шаповаленко.
Соціально-політичний розкол як чинник демократичного транзиту в Україні • 58
Олександр Фісун, Тетяна Мосенцева.
Проблемні виміри української партійної системи • 64

III. Особливості суспільної трансформації в Україні

- Олександр Дем'янчук.*
Розподіл політичної влади і закономірності реформування державного управління • 71
Віктор Степаненко.
Особливості національної громадянської активності в Україні • 80
Віктор Пасіснichenko.
Теорії демократизації та помаранчева революція • 90

IV. Реформування суспільства – виклик часу

Ірина Новак.

Трудові відносини в Україні: сучасні тенденції
та проблеми регулювання

• 101

Сергій Слухай.

Трансформації міжурядових відносин в Україні

• 109

Наталія Висоцька.

Гуманітарна освіта в Україні в контексті світових освітніх процесів

• 119

Юліан Брайчевський

Проблеми вищої освіти в Україні (або Як змінюється
інтелектуальний портрет держави)

• 127

Ольга Носова.

Економічне реформування у пострадянських країнах

• 132

V. Запрошуємо до обговорення

Мирослава Антонович.

Люстрація як один із шляхів боротьби з корупцією

• 138

Олександр Бірюков.

Статус країни з ринковою економікою для України

• 141

Наталія Слухай.

Модальності актуальних в українському суспільстві колоративів
та їхня еволюція

• 144

Людмила Бордюк.

Реверсний культурний шок: український контекст

• 150

VI. На книжкову поліцю

Олег Біллій.

Університет в сучасній Україні

• 154

Анатолій Калениченко.

До питання організації художньої цілісності

• 156

Ярослав Пилинський.

Тож хто будував і хто розвалив «нашу імперію»?

• 160

VII. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана

Катерина Алексеєва.

Продовжуючи діалог

• 162

Наші автори

• 165

Інститут Кеннана в Україні

Рената Кость-Гарматій

Коли вісім років тому в Інституті Кеннана було прийнято рішення відкрити представництво у Києві – Київський проект Інституту Кеннана – ні в кого не виникало сумнівів у тому, що Україна це важлива й цікава країна для дослідження. Ще наприкінці 80-х Інститут почав провадити різноманітні заходи та підтримувати дослідження, які стосувалися України. Хоча спочатку діяльність в Україні розглядалася швидше як експеримент, проте були сподівання, що українські вчені підтримають запропонований їм відкритий діалог. Наша мета полягала в тому, щоб залучити представників державної та регіональної влади в Україні до неупередженого і позапартійного діалогу з науковцями. Адже у Сполучених Штатах саме Інститут Кеннана є провідною установою, яка організовує та допомагає підтримувати такий діалог.

Поступово вдалося досягти поставленої мети, залучаючи до наших заходів, підготовки та випуску видань все більше відомих вчених та політиків. Свідченням того, що українські вчені відгукнулися на запрошення до діалогу з боку міжнародної наукової спільноти, стало урізноманітнення тем, за якими

они працюють, та наукових дисциплін, з яких українські вчені стажувалися у Вашингтоні. Отже, міжнародна наукова громадськість має всі підстави сподіватися, що позитивні результати діяльності Київського представництва Інституту Кеннана і далі сприятимуть поліпшенню міжнародних стосунків та успішному розвитку демократичних процесів в Україні.

Переважна більшість українських стажистів брала активну участь у різних заходах Міжнародного Центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона, частиною якого є Інститут Кеннана. Ми пишаємося тим, що ці науковці нині поширяють свій досвід у різних куточках України і сподіваємося, що редакційна рада часопису допомагатиме їм у цьому, а також залучатиме до публікації статей на сторінках «Агори» ширше коло учених та політиків.

Від імені Інституту Кеннана у Вашингтоні бажаю нашим українським колегам подальших успіхів у роботі. Пам'ятаймо, що відкритий діалог це не лише дієві ліки від соціальних та економічних хвороб, а й хороший превентивний засіб. Хотілося б запросити всіх читачів взяти участь у цьому діалозі, публікуючи свої дослідження і статті у нашему журналі.

Незалежність як право на правду

Ярослав Пилинський

П'ятнадцять років незалежності. Багато це, чи мало? Це – достатньо! За цей час Україна довела і собі й іншим, що це справді достатньо для того, щоб з уламку імперії перетворитися на державу в сучасному розумінні цього слова.

Не все було просто на пройденому шляху, чимало ще треба зробити, але нині можна впевнено стверджувати, перефразувавши висловлювання відомого політичного діяча минулого століття, що сучасне покоління українців вже ніколи не житиме при комунізмі. Але залишається одвічне питання: як жити далі і що, власне, треба робити, для того, щоб це «далі» не пекло почуттям гіркого сорому і за те, що ти громадянин цієї держави, і що у неї такий Президент, і такий уряд, і Верховна Рада, і жек, і купи сміття у дворі, і багато за що інше?

Був час, коли державна незалежність України сприймалася більшістю наших громадян, і водночас декларувалася політиками, як така собі «манна небесна». У всіх ще свіжі спогади про обіцянки політиків на зразок «от станемо незалежними і будемо жити як у Німеччині, адже за економічним потенціалом ми випереджаємо більшість європейських країн». То був такий собі «споживацький етап» незалежності, який тривав заледве рік, поки біль-

шість наших громадян не зрозуміла, що обіцянний рай не такий уже і близький. Потім було обрання на президента Леоніда Кучми, який ішов до влади вже під іншими гаслами: повернутися назад, знову об'єднатися... Він обіцяв ту ж таки «манну», пропонуючи «поновити розірвані зв'язки». І хоча наші громадяни з невеликою перевагою підтримали саме цей курс, проте суттєво «поновити» вже не вдалося. Та, зрештою, очевидно, не дуже й хотілося і вірилося, про що свідчитъ весь подальший перебіг подій.

Але остаточну крапку було поставлено тоді, коли переважна більшість громадян вийшла на вулиці, щоб захистити свій демократичний вибір. А влада, попри велику спокусу, утрималася від застосування сили, поступилася, хоча і неохоче, проте мирно. Важливо також усвідомлювати, що наші громадяни вийшли на вулиці захищати навіть не свій вибір, а насамперед право його робити. На саморобних транспарантах, які тримали демонстранти, особливо у перші дні, крім назв населених пунктів, які гордо означували звідки, власне, прибули демонстранти до Києва, стояло часто, ще два слова: «.... за правду!»

Саме те, що люди прийшли і приїхали стояти на майданах за правду, і є головною ознакою того, що вони відчули

себе справді незалежними, вільними самостійно обирати поправді чи понеправді житимуть вони і їхні діти. Ми всі повинні навчитися жити поправді. І не брехати одне одному ні у великому, ні у малому. Повинні навчитися відрізняти правду від брехні і не дозволяти брехати ніколи і ніде ні собі, ні іншим. Адже корупція, проти якої по суті повстала Україна, і є однією з найогидніших личин неправди.

Крім того, незалежність означає ще й відповідальність. Відповідальність за всі свої помисли і вчинки. Тому разом з цим вибором мала прийти відповідальність. Ми повинні навчити наших політиків – керманичів, чиновників, робітників, селян – тобто себе самих, бути відповідальними за своє життя, за свої дії, за свій вибір, за свої слова. Адже саме безвідповідальність керманичів і байдужість людей не раз у нашій історії ставали могильниками українських поривань до волі та справедливості.

Ставши на шлях незалежності, маємо по ньому іти. І на цьому шляху треба раз і назавжди відмовитися від роздвоєння і декларування багатовекторності. Не можна одночасно будувати ліберальну демократію і зберігати вірність «соціалістичним ідеалам». Не можна сповідувати свободу слова і переслідувати журналістів, не можна декларувати верховенство права і захищати депутатську недоторканність, як не можна декларувати чисті руки і потурати корупції.

Популісти і демагоги стають все менше і менше затребуваними у нашему суспільстві. Люди, які нарешті відчули себе громадянами, хочуть не стільки почути від політиків багатообіцяючі проекти, скільки одержати стабільність та впевненість у незмінності фундаментальних законів, що регламентують їх повсякденне життя.

Політикам необхідно також нарешті визначитися з зовнішньополітичними пріоритетами, а якщо визначилися – навчитися говорити громадянам правду про здобутки і ризики пов'язані з тими чи іншими діями та правочинами. Кажуть, що привидом НАТО деякі українські батьки лякають дітей. Україна не може і далі залишатися поза цивілізаціями. Якщо наша душа у «демократичній Європі», то там має бути і тіло. Бо тіло без душі швидко піддається тліні.

Країна спрагла кадрової та адміністративної реформи. Але не такої, за якої всіх, хто працював до «17-го року» викидають на смітник, не такої, за якої за перекроюванням кордонів областей і районів приховується розправа над опонентами, переділ власності і просто управлінський раж. Доцільні та осмислені зміни потрібно починати тільки згори. Не усвідомивши навіщо, як і що одержимо в результаті реформи, лише зруйнуємо існуючий порядок, перетворивши його на некерований хаос. Тому без визначеної ідеології, без чітких і науково вивірених концепцій розвитку країна і далі залишатиметься розірваною та дезорієнтованою. Знання і досвід українських науковців, які стажувалися у відомих наукових центрах, могли б прислужитися у багатьох галузях, що потребують реформування.

У цьому випуску «Аgori» вміщено виступи учасників конференції «Україна – п'ятнадцять років незалежності» (Полтава, вересень 2005) – випускників програм наукового стажування, присвяченій незалежності нашої держави, статті науковців, народних депутатів, політиків. Редакційна колегія, формуючи випуск, має надію, що голос українських учених нарешті буде почуто.

Ми не сподіваємося на негайні зміни, ми працюємо заради поступу.

I. Зовнішні чинники розвитку української держави

15 років незалежності: шлях до самодостатньої зовнішньої політики

Igor Ostash

Минулий рік сміливо можна назвати кульміаційним у розвитку української держави з часу набуття незалежності. Події листопада-грудня 2004 р. ознаменували пробудження нації, відкрили нові перспективи для руху вперед, дали нам шанс стати незалежним гравцем на міжнародній арені.

Наша помаранчева революція дзеркально відобразилася в багатьох інших країнах – у Киргизстані, Молдові, Лівані, навіть на Далекому Сході Російської Федерації, коли російські водії протестували, використовуючи помаранчеву символіку. Тепер маємо використовувати усі можливості для здійснення цілеспрямованої політики задля забезпечення регіонального лідерства України та досягнення інших пріоритетних цілей.

Зі зміною влади в Україні відбулися позитивні зрушенні у спосіб вироблення рішень та здійсненні зовнішньої політики. Нарешті було покінчено з ганебною практикою, яка полягала у тотальному домінуванні у цій сфері Адміністрації президента та повного підпорядкування їй Міністерства за-

кордонних справ та інших державних органів. Звичайно, при демократизації зовнішньополітичної сфери, а також за умови представництва в Уряді різних політичних сил, не обійшлося без проблем, зокрема, так званого «різногоглася», коли різні чиновники представляли часом діаметральні погляди на ту чи іншу проблему. У цьому контексті позитивно можна розглядати Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 18 вересня 1996 року № 841», який встановив, що «з офіційними заявами та коментарями з питань зовнішньої політики України та з ініціативами міжнародного характеру можуть виступати лише Президент України, Прем'єр-міністр України і Міністр закордонних справ України. Інші офіційні, посадові особи органів виконавчої влади виступають з такими заявами, коментарями та ініціативами виключно за відповідними дорученнями Президента України, Прем'єр-міністра України або Міністра закордонних справ України та згідно з повноваженнями, наданими їм у встановленому законодавством порядку». Проте і це не повністю усунуло згадане

нами «різноголосся», що було продемонстроване у питанні вступу України до Світової організації торгівлі.

Україна як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава утверджується в світі, характерною рисою якого є суперечність між залишками двосистемної конfrontації минулого і новими елементами процесу глобалізації майбутнього.

Найбільш насыченими залишаються стосунки США і Європи, які справляють взаємний вплив один на одного і на світ в цілому через потужні євроатлантичні структури. Добровільна інтеграція європейських народів при підтримці євроатлантичного фактора вже фактично привела до появи єдиної політичної Європи. Ця тенденція є домінуючою на європейському континенті і визначальною для долі всіх посткомуністичних європейських націй, в тому числі, української.

З іншого боку, суттєвим для України залишатиметься вплив географічно близького до неї пострадянського євроазійського простору.

З огляду на геополітичне становище, логіку світового та європейського цивілізаційного процесу, історичну пам'ять та життєвий досвід, культурні традиції, мрії та сподівання українського народу, його довгостроковим інтересам найкраще відповідає однозначний європейський та євроатлантичний вибір. Цей вибір є найсуттєвішою складовою української національної ідеї.

Такий вибір означає, що Україна спрямовуватиме свою зовнішньополітичну діяльність на забезпечення власних національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права з наданням пріоритету стосункам з європейськими країнами

та європейськими та євроатлантичними організаціями.

Європейська та євроатлантична орієнтація України, при збереженні та розвитку взаємовигідних традиційних зв'язків, в т.ч. з Росією, відкриває українському народові найліпший шанс для успіху в становленні правової держави, захищі прав і свобод людини та поваги до її гідності, духовного і культурного піднесення, зростання матеріального добробуту внаслідок реформування економіки та удосконалення вміння працювати, боротись і перемагати в умовах жорсткої конкуренції в світі. Цей вибір не є миттєвою панацеєю від сьогоднішніх проблем, а відкриває народові передумови для найповнішої реалізації свого інтелектуального потенціалу, вивільнення енергії творення та ефективної праці задля досягнення сподівань.

Україна опинилася нині в унікальній геополітичній ситуації: з одного боку, на західних кордонах розташовані держави-члени НАТО та ЄС, з другого боку, на східних кордонах – союз Росія – Білорусь, Ташкентський блок, – позиція яких щодо розширення НАТО кардинально відрізняється від позиції держав Центрально-Східної Європи, включаючи Україну. В середовищі російської еліти все більше утверджуються амбіції, що були характерними для Москви часів «холодної війни». Якщо врахувати логіку розвитку історичного процесу, то все це неминуче може привести в майбутньому до нової конfrontації між цими блоками. Україні перебувати між ними в так званій сірій зоні буде дедалі важче і небезпечно.

У цьому контексті може розглядатися характер співробітництва з СНД. Безперечно, що взаємовигідні стосунки України з колишніми «союзниками» відповідають інтересам всіх народів і мають розвиватися. Але при цьому не

треба забувати нормативні вимоги, зафіксовані в «Основних напрямах зовнішньої політики України» 1993 року. А згідно з ними, Україна розглядає СНД «як міжнародний механізм багатосторонніх переговорів і консультацій» і «унікатиме участі в інституціоналізації форм міждержавного співробітництва в СНД, здатних перетворити Співдружність в державну структуру федераційного чи конфедераційного характеру».

З іншого боку, не є таємницею те, що наше нормальнє співробітництво з Європою та НАТО бачиться впливовими силами Москви не в позитивному контексті.

Цю реальність набагато раніше дуже добре усвідомили всі посткомуністичні держави Європи і наполегливо заявили про своє бажання вступити до ЄС та НАТО, асоціюючи себе з реальною силою в світі. Як відомо, вони досягли на цьому шляху беззаперечного успіху. Подібні наміри задекларовані і Азербайджаном, Грузією та Молдовою.

За нинішніх умов настав час законодавчо закріпити і європейський та євроатлантичний вибір України. І зробити це необхідно зараз. Необхідно не для Європи, а в першу чергу для нас самих, для українців. Бо якщо балансування між Заходом і Сходом в минулому могло давати Україні ілюзію якихось переваг, то нині багато в чому ми знаємо втрат з обох боків.

Показовими в цьому відношенні є, наприклад, провал «європейської» долі літака АН-70, контрактів щодо участі українського військово-промислового комплексу в модернізації озброєнь нових країн НАТО, готовність ЄС будувати газопровід з Росією в обхід України, чи з іншого боку – дискримінаційна російська торгівельна політика щодо України тощо.

На жаль, і з нашого боку трапляються випадки, які стають на перешкоді

розвитку плідного взаємовигідного співробітництва з євроатлантичними структурами. Таким випадком стала неratифікація Верховною Радою 2 листопада 2005 року Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО з питань трансформації та Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі щодо використання стратегічної транспортної авіації України в операціях та навчаннях НАТО. Це класичний приклад того, як вузькопартійні інтереси, популізм та інтриги стають на перешкоді просуванню інтересів держави на міжнародній арені, розвитку промисловості та укладанню вигідних багатомільйонних контрактів.

Продовження політичної кваліфікації України як позаблокової держави і фактичне балансування між Сходом і Заходом вже давно стало контрпродуктивним. Воно завдає шкоди її суттевим довгостроковим національним інтересам і потребує прагматичного перегляду, однозначного визнання всім суспільством і законодавчого закріplення європейського та євроатлантичного вибору, курсу на інтеграцію до ЄС та НАТО і забезпечення реалізації цього курсу.

Залучення України до розвитку європейської ідентичності в галузі безпеки і оборони в рамках НАТО створювало б позитивні підстави для подальшого зближення України з ЄС з перспективою набуття членства в Євросоюзі, у т. ч. через участь у формуванні спільноЯ зовнішньої і безпекової політики Європейського Союзу. Такий шлях пройшли усі нові члени НАТО, які саме після цього стали і членами ЄС.

Беручи до уваги комплекс факторів, можна з великою мірою впевненості стверджувати: європейський рух будь-якої пострадянської держави може бути

успішним лише тоді, коли він поєднуватиме повноцінну чисто проєвропейську (Рада Європи та ЄС) та євроатлантичну (НАТО, ОБСЄ) інтеграції. Долетіти до справжньої Європи можна лише на двох зазначених повноцінних крилах.

Вступ України до ЄС та НАТО міг би стати найпотужнішим стимулом для справжньої демократичної трансформації Росії, переосмислення російською елітою перспектив розвитку своєї держави. Такий крок України в кінцевому підсумку міг би стимулювати зміни в політиці Росії більше в бік конструктивного співробітництва з НАТО та Європою, ніж в бік конфронтації. І підстави для таких тверджень є: адже у свій час росіяни демонстрували винятково негативне ставлення до розширення НАТО, а з часом було укладено Основоположний акт з цим альянсом. Більше того, з боку політичних діячів Росії час від часу лунають тези щодо можливості приєднання РФ до НАТО.

Безперечно, що найкращим варіантом реалізації євроатлантичного курсу України є не конфронтація з Росією, а спокійний діалог, аргументоване переконання росіян в тому, що такий курс відповідає інтересам обох народів. І саме така робота має набути пріоритетного характеру в стосунках з Росією. Хоча, звичайно, не можна стовідсотково виключати можливості спроб певних політичних сил в Росії «поставити на місце» Україну, в т.ч. за допомогою «трубної дипломатії». Такі тенденції особливо посилилися після помаранчової революції.

Верховна Рада дедалі більше уваги надаватиме законодавчій підтримці процесу інтеграції України до європейських структур. Ми сподіваємося, що прогрес у проведенні економічних реформ та зближенні законодавства України та ЄС, а також вступ нашої держави до Світової організації торгівлі сприяти-

муть повній імплементації УПС та відповідного плану дій, що створить вже в недалекому майбутньому перспективу запровадження зони вільної торгівлі і дієздатної візової політики між Україною та ЄС. Наша стратегічна мета залишається незмінною – це всебічна інтеграція до ЄС.

Європейський Союз усе більше перетворюється на один з найпотужніших світових економічних осередків. Уже сьогодні майже третина зовнішньоторговельного товарообігу України припадає на країни-члени ЄС.

З огляду на прагнення України якомога швидше інтегруватися до Європейського співтовариства перед законодавчою владою України постає завдання створити таку систему правотворчості в державі, яка забезпечувала б розробку і прийняття всіх без винятку нормативно-правових актів у гармонізації з правом ЄС.

Ще одним важливим аспектом роботи як Верховної Ради України, так і інших органів влади на сучасному етапі є підготовка до вступу України в Світову організацію торгівлі. Наше членство в СОТ внаслідок створення більш стабільної законодавчої системи, більш сприятливого ринкового клімату дасть нам змогу, нарешті, серйозно зайнятися структурною перебудовою економіки, реанімацією експортно-технологічних виробництв, які дали б можливість розширити нашу присутність на зовнішніх ринках.

Ми розглядаємо членство в СОТ як важливий чинник прискорення інтеграції України до ЄС. Членство України в СОТ є невід'ємною передумовою лібералізації режиму торгівлі між Україною та Європейським Союзом, створення зони вільної торгівлі та забезпечення поступової інтеграції України до Європейського Союзу шляхом підготовки та укладення угоди про членство України в

ЄС. Це, до речі, передбачено ст. 4, 5 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС.

На жаль, можливість вступу до СОТ під час цьогорічної Міністерської зустрічі у Гонконгу в грудні вже практично втрачена. В цілому, можна стверджувати, що рік, який минає, показав, як нам не потрібно діяти задля якнайшвидшого приєднання до цієї організації.

Нагальною на сьогодні постає потреба перегляду законодавства у сфері зовнішньої політики. Правову основу зовнішньополітичної діяльності та зовнішніх зносин України становлять Конституція України, Закон про міжнародні договори України, Закон про дипломатичну службу України, Закон про основи національної безпеки України, інші закони та нормативні акти, що регулюють діяльність органів державної влади та управління в галузі зовнішньої політики та зовнішніх зносин, загальновизнані норми міжнародного права, чинні міжнародні договори України та Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України.

Одним з базових документів, якими сьогодні регулюється зовнішньополітична діяльність України є схвалені Верховною Радою у липні 1993 року «Основні напрями зовнішньої політики України». І хоча цей документ готовувався та затверджувався в умовах певної ейфорії від відновлення державної незалежності та при відсутності відносно тривалого досвіду самостійного спілкування з іншими країнами, він відіграв важливу роль у становленні нової української дипломатії, в захисті прав та інтересів молодої держави.

Деякі положення «Основних напрямів» втратили актуальність або ж належним чином не відбивають сучасного розуміння суті процесів глобального характеру і потребують оновлення. І це зрозуміло: адже з часу схвалення згада-

ного документа як у внутрішньому житті нашої держави, так і в міжнародних відносинах відбулося багато важливих подій та змін. Зокрема, сусідні з Україною держави стали членами НАТО та ЄС, утворено ЄП, розширилася та продовжує розширюватися Європейський Союз, планується інституційне оформлення ГУАМ та перетворення об'єднання в повноцінну міжнародну організацію. Ці події потребують додаткового аналізу, переосмислення і відповідного відбиття в законодавстві.

До речі, саме розвиток ГУАМ є основною можливістю для втілення політики регіонального лідерства для України.

23 вересня 2004 року відбулося установче засідання Парламентської асамблеї ГУАМ. Ця подія стала черговим важливим кроком у напрямі поглиблення взаємовигідного співробітництва в рамках цієї організації. Створення ПА ГУАМ стало свідченням серйозності намірів країн-учасниць щодо подальшого зміцнення, розвитку та інституціоналізації цього об'єднання, виходу на якісно новий рівень взаємодії. Такі наміри були зафіксовані у Кишинівській Декларації від 22 квітня 2005 р. у вигляді прагнення «створити на основі ГУАМ регіональну організацію, що має на меті демократію та розвиток».

У цьому зв'язку на порядку денному стоїть питання про зміну назви об'єднання, адже експерти практично одностайно сходяться на думці, що назва, яка лише відображає членство в організації, не сприяє збільшенню її авторитету та подальшій її інституціоналізації. Крім того, йде мова про можливе залучення нових членів. Пропонується кілька варіантів: Організація східноєвропейського співробітництва, Організація східноєвропейської інтеграції, Чорноморсько-каспійський альянс чи співдружність, Партнерство

заради розвитку. Найбільш привабливою виглядає назва Співдружність заради розвитку та демократії, адже вона найточніше відображає суть та цілі діяльності ГУАМ.

Важливо відзначити активізацію України щодо питання врегулювання так званих заморожених конфліктів, які мають місце в регіоні ГУАМ, свідченням чого стало висунення Президентом нашої держави плану розв'язання придністровської проблеми «До врегулювання – через демократію». Цей план був у цілому позитивно сприйнятий практично усіма сторонами, які беруть участь у процесі. Також Україною була озвучена готовність виступити посередником у врегулюванні існуючих конфліктів та направити до відповідних країн своїх миротворців.

Окремої уваги заслуговує питання реалізації політики стосовно кордонів. Незважаючи на значні нововведення, вона до цього часу значною мірою ґрунтувалася на існуючій інфраструктурі, успадкованій від СРСР. Наш західний кордон продовжує бути «на замку», в той час як суттєвий кримінал проникає в Україну головним чином через кордон східний. Україна перетворюється на санітарний кордон для Заходу, в державу-відстійник азіатського та іншого кримінального елемента. Дбайливий господар не ремонтує хороші двері в той час, коли холод і мороз проникають в дім крізь дірки у вікнах.

Як відомо, тоді ще прем'єр-міністр Росії В. Путін при появі «загрози інтересам Росії» без вагань наказав встановити візовий режим з Грузією та Азербайджаном. Очевидно, настав час і нам більш рішуче переглянути політику в зазначеній сфері з метою зробити жорсткішим режим українсько-російського кордону для нелегального елемента.

Позитивним та давно очікуваним кроком, на мій погляд, стало скасування

візового режиму для громадян країн-членів Європейського Союзу. Відсутність додаткових перешкод для відвідин останніми України без сумніву сприятиме популяризації України, зростанню інвестицій, розвитку різноманітних контактів та зв'язків між нашими громадянами у всіх сферах. Звичайно, наївно було б сподіватися на здійснення найближчим часом адекватного кроку з боку ЄС, проте, варто посилено працювати над поступовим спрощенням візового режиму для українців, аж до його повної ліквідації. Сподіваємося, що певні рішення щодо цього будуть озвучені вже на черговому саміті Україна – ЄС у грудні цього року.

Із багатьох проблем, пов'язаних з інтеграційними процесами, однією з важливих для України стало врегулювання прикордонних питань з суміжними державами і, перш за все, довоєнно-правове оформлення державного кордону.

На сьогодні повністю оформленій у договірно-правовому відношенні державний кордон з Угорською Республікою, Словачькою Республікою і Республікою Польща.

Проте процес договірно-правового оформлення триває і по цей день. Україна уклала договори про державний кордон з Республіками Білорусь і Молдова, які вже ратифіковані Верховною Радою. Очікуються відповідні кроки парламентів цих держав. Триває делімітація державного кордону з Російською Федерацією. На стадії остаточного узгодження перебуває проект Договору про режим державного кордону з Румунією.

Взагалі, відносини з будь-якими державами мають свої як позитивні, так і негативні сторони, успіхи та складнощі. Крім того, цей процес є динамічним, інтереси та напрями зовнішньої політики держав змінюються залежно від

конкретної ситуації у світі. Важко назвати державу, інтереси якої стабільно збігалися б з інтересами України. Скажімо, Польща, ставши членом ЄС, зацікавлена також і в членстві України в цьому союзі, або ж, принаймні, в Україні стабільній, заможній та демократичній. США також хочуть бачити Україну стабільною та демократичною державою, вважаючи її важливим чинником забезпечення регіональної безпеки. Те ж саме можна сказати й про багато інших держав; окрім з них зацікавлені в розвитку торгівлі, відносин з Україною в інших галузях.

На мою думку, основою для розвитку відносин України з іншими державами мають бути економічні преференції. Саме економіка визначає політику, тому економічні інтереси повинні бути визначальними для формування зовнішньої політики держави. Проте не слід також забувати про політичні інтереси щодо забезпечення самого існування України як суб'єкта міжнародних відносин та зміцнення нашої національної безпеки, адже без цього втрачає сенс задоволення будь-яких економічних інтересів.

Серйозним економічним партнером України може бути Китай, який поступово виходить на позиції не лише регіонального лідерства. Тут рівень наших політичних стосунків є досить сприятливим і для розвитку економічних відносин стратегічного характеру. Подібне можна сказати і про Індію.

Не можна не пригадати відомий вислів про те, що немає вічних друзів і вічних ворогів, є лише вічні інтереси. І виходячи з того, що кожна держава прагне насамперед задоволення власних інтересів, розмови про існування справді всебічних стабільних відносин стратегічного партнерства України з будь-якою іншою державою, можна вважати дещо патетичними. Інтереси України можуть лише тісно або іншою мірою

збігатися чи не збігатися з інтересами інших держав, і саме від рівня збігу залежить, зокрема, якість наших взаємовідносин з ними.

Так, на мій погляд, ідея будівництва газопроводу в обхід України, що активно обстоюється Росією, аж ніяк не вкладається в поняття стратегічного партнерства, адже ті 20 – 30%, на які він дасть змогу підвищити обсяг експорту російського газу, можуть бути з лихвою компенсовані і потужностями ліній, що проходять через Україну.

Загалом, щодо стратегічного партнерства, то тут слід зауважити, що у двосторонніх документах воно закріплene лише з шістьма державами: Азербайджаном, Росією, Узбекистаном (у широкомасштабних політичних договорах), Болгарією, Польщею і США (в спільних заявах лідерів держав).

Крім того, вирізняється група країн СНД, проголошених стратегічними партнерами України (Азербайджан, Білорусь, Грузія, Молдова, Росія, Узбекистан), в договірно-правових відносинах, з якими використовується практика укладення двох базових документів і широкомасштабного політичного договору та закріпленої на договірному рівні довгострокової програми економічного співробітництва, розрахованої на 10 років.

Слід визнати, однак, що справді високий рівень організаційного забезпечення стратегічного співробітництва притаманний, фактично, лише відносинам України з США, Польщею, Грузією та Росією.

Однією з основних проблем, які стоять перед Україною з часів здобуття незалежності є, безумовно, гарантування енергетичної безпеки. На жаль, до сьогодні ми залишаємося повністю залежними у цій сфері від однієї країни, що суперечить будь-яким поняттям про національну безпеку. Цьому питанню

слід, безперечно, приділити першочергову увагу.

Основним зрушенням на шляху диверсифікації джерел постачання енергоснів стало будівництво нафтопроводу Одеса – Броди. Звичайно, це лише перший і далеко не завершений крок, і нам потрібно зробити все можливе, щоб проект, частиною якого є цей нафтопровід, не залишився мертвонародженим дитям.

Розглядаючи питання енергетичної незалежності, не можна не згадати про деякі внутрішні проблеми, які також потребують негайного вирішення. Це насамперед – запровадження енергозберігаючих технологій. Слід усвідомити, що ніяке маневрування не допоможе нам жодним чином уникнути переходу до зовнішніх закупок газу та нафти за світовими цінами. Якщо ж українська промисловість залишатиметься однією з найбільш енергомістких у світі, матиме-

мо величезні проблеми. Усе це абсолютно об'єктивні речі і чим швидше ми перейдемо на світові ціни та енергозберігаючі технології, тим менш болючим буде для нас цей процес, і тим більшого прогресу досягне наша економіка.

Тут, як і в цілому в нашій зовнішній політиці, все залежить від внутрішніх чинників. Чим більших успіхів ми досягнемо в економічному розвитку, у формуванні громадянського суспільства та впровадженні демократичних принципів у функціонування нашої держави, тим більше поважатимуть нас у світі, і, відповідно, зможемо встановлювати рівноправні партнерські відносини з іншими країнами.

Що ж до нашої зовнішньої політики, то, на мою думку, тут Україні слід дещо жорсткіше відстоювати свої інтереси. Чим більше ми поважатимемо себе, тим більше поважатимуть нас інші.

Європейська політика сусідства як алгоритм правової інтеграції для України

Олександр Вишняков

Новий етап розширення Європейського Союзу, який почався 2004 року входженням до ЄС 10 країн та має завершитися 2007 року входженням до його складу ще двох країн (Румунії та Болгарії), поставив перед ЄС проблему відносин з сусідніми країнами, зокрема, з новими «сусідами» на сході, в тому числі з Україною. Відповідю ЄС на виклики розширення стала Європейська політика сусідства (ЄПС), що була сформульована у посланнях Європейської комісії Раді ЄС та Європарламенту «Ширша Європа – Сусідство: нові рамки відносин з нашими східними та південними сусідами» та «Європейська політика сусідства», а також пов’язані з ними документи, наприклад, окрема доповідь по Україні. Запропоновано також програми і схема використання нових та діючих програм ЄС щодо співробітництва з країнами-сусідами.

Під стратегією «сусідства» підпадають Росія, «західні нові незалежні держави» (Україна, Молдова, Білорусь), держави Південної Середземномор’я (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Марокко, Палестинська Адміністрація, Сирія, Туніс) та держави Закавказзя (Грузія, Азербайджан та Вірменія). Часові межі дії нової стратегії чітко не визначено, але йдеться про період, що дорівнює, принаймні, десяти

рокам. На цей період, а також і надалі проголошується, що «здатність Союзу забезпечувати для своїх громадян безпеку, стабільність та стабільний розвиток не буде більше відокремлюватися від його інтересів тісного співробітництва із сусідами», щоб уникнути проведення нових розподільчих ліній у Європі та забезпечити стабільність як всередині, так і по другий бік кордонів нового Союзу. Ставиться мета створення та розвитку «зони процвітання та дружнього сусідства – «кола друзів», з яким ЄС здійснює «тісні та мирні стосунки, стосунки співробітництва», створення разом з «сусідами» «зони спільного процвітання та спільних цінностей, що має свою основою більш глибоку економічну інтеграцію, інтенсифіковані політичні і культурні відносини, підвищений рівень транскордонного співробітництва та спільну відповідальність щодо попередження конфліктів між ЄС та його сусідами». Стратегія «сусідства» торкається універсального спектру відносин (в т.ч. так званих «політик» ЄС у питаннях закордонних справ, безпеки, торгівлі, розвитку, довкілля та ін.) на міжнародному, регіональному та місцевому рівнях.

ЄПС не вирішує питань подальшого розширення ЄС та нового членства, але деякою мірою їх торкається. Так, визначаються «сусіди», які взагалі не мають

таких перспектив – неєвропейські середземноморські країни. Щодо європейських «сусідів» зазначено, що є країни, «які наразі не мають перспективи членства в ЄС». Також зазначено, що питання членства в ЄС залишається відкритим, особливо для тих європейських країн, які чітко висловили своє бажання приєднатися до ЄС. Хоча допускається, що, в принципі, питання розширення має бути обговорено, рамки «сусідських» відносин навіть у середньостроковому вимірі не включатимуть питань розширення, тобто, «сусідські» відносини відокремлюються від питання вступу до ЄС.

Звертає на себе увагу те, що країни-сусіди ЄС мають суттєво різний рівень розвитку (у 2003 році за рівнем ВНП на душу населення Україна серед них посідала передостаннє місце). Треба взяти до уваги і різний стан та інтенсивність нинішніх відносин країн-сусідів з ЄС, а також юридичну форму. Так, з деякими країнами Середземномор'я здійснюються відносини на основі раніше укладених угод про асоціацію (фактично – про зону вільної торгівлі). З іншого боку, угоди про партнерство та співробітництво, які ЄС уклав у першій половині 90-х років, відповідно, з РФ, Україною і Молдовою, не передбачають, на відміну від угод про асоціацію, преференційного режиму торгівлі. Відповідно різному стану реформ та економічного розвитку очікується і різна динаміка подальшого прогресу у відносинах з ЄС. На нашу думку, незважаючи на формально однакові можливості, що пропонуються, диференціація між країнами-сусідами буде залишатися основним критерієм розвитку відносин в рамках ЄПС.

Відмінна риса ЄПС полягає в тому, що країни, які під неї підпадають, мають змогу, при виконанні умов ЄПС, брати рівноправну участь у внутрішньо-

му ринку ЄС без статусу членства. Щодо України, то вона має згідно ЄПС реальні перспективи користувача усіх переваг статусу «сусіда». Можливість участі у внутрішньому ринку ЄС підтверджує визначальну роль економічних відносин, зокрема, з торгівлі та інвестицій, з точки зору «сусідської» стратегії щодо України. ЄПС є «довготерміновим підходом, що сприяє реформам, сталому розвитку і торгівлі». Реальний прогрес, який демонструватиме наявність спільнин цінностей та імплементацію політичних, економічних та інституціональних реформ, включно з «вирівнюванням» законодавства щодо сукупності правових норм, правової практики та принципів права ЄС (*acquis communautaire*), відкриває перед Україною як країною-сусідом ЄС перспективу подальшої інтеграції і лібералізації для забезпечення вільного руху осіб, товарів, послуг та капіталу («четириох свобод»). Слід при цьому зауважити, що вільний рух людей та праці залишатиметься довготерміновою метою порівняно з іншими трьома свободами. Згідно з ЄПС, якщо країна-сусід досягає такого рівня, то «вона стає близькою до ЄС настільки, наскільки це можливо для країни, що не має статусу члена ЄС». Тобто, цим визначається вища точка досягнень у «сусідських» відносинах.

Особливу увагу привертають на цьому тлі правові аспекти. Максималізація економічної активності та виробництва, прискорення економічного зростання як фон для розвитку відносин між ЄС та країнами-сусідами потребують сильної регуляторної влади та ефективної незалежної судової влади, які мають повноваження захищати права власності. Встановлення пан-європейського рівня відкритого та інтегрованого ринку, що діє на основі сполучних гармонізованих правил і подальшої лібералізації, має принести, згідно з ЄПС, значні еко-

номічні та інші вигоди як ЄС, так і сусідам. Політична, регуляторна і торгово-вельна регламентація, яка підвищує економічну стабільність та забезпечує верховенство права, підвищуватиме, у свою чергу, привабливість «сусідів» для інвесторів та зменшуватиме їх чутливість до зовнішніх потрясінь. Може стати реальним взаємний доступ до ринків через преференційні угоди, що охоплюють товари та послуги, причому вони створюватимуть найбільший позитивний вплив, якщо будуть супроводжуватися правовими заходами з поліпшення економічної активності.

Згідно з ЄПС, усталеною моделлю, на якій треба засновувати функціонуючі ринки та загальні стандарти для промислових товарів, послуг, транспортних, енергетичних та телекомунікаційних мереж, захисту довкілля, споживачів, вимоги до рівня охорони здоров'я, праці та мінімальні вимоги до якості – є *acquis communautaire* (зараз часто вживается скорочений термін *acquis*, бо ця категорія розповсюджується на Європейський Союз в цілому, а не тільки на Європейське Співтовариство). *Acquis*, що стало основою спільногого ринку, базованого на вільному русі товарів, людей, послуг та капіталу, забезпечуючи конкуренцію і поле, де діють спільні норми та інтегрований захист здоров'я людей, захист споживача та довкілля, могло б служити правовою моделлю для країн, що вдаються до інституціональних та економічних реформ, таких як Україна. Спільні правила та стандарти є життєво важливими для забезпечення того, щоб Україна як «сусід» мала доступ до розширеного внутрішнього ринку ЄС та мала з цього вигоду, так і для того, щоб створити стабільне середовище для економічної діяльності.

Правовою базою відносин «сусідства» щодо України виступатиме Угода про партнерство та співробітництво між

Україною та ЄС від 14.06.1994 р. (УПС) та План дій Україна–ЄС, що його було схвалено 21.02.2005 р. на засіданні Комітету з співробітництва Україна–ЄС (функціонує в рамках УПС та не приймає зобов'язуючих рішень). План дій щорічно забезпечуватиметься з боку України «Дорожною картою» як принциповою схемою та переліком заходів щодо його виконання (на 2005 рік перелік затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.04.2005 р. № 117-р).

В УПС закладено програму законодавчого та регуляторного наближення, хоча й без фіксованих кінцевих термінів. Слід відзначити, що участь у окремих видах діяльності та програмах, включаючи такі аспекти як захист споживача, стандарти, органи з охорони довкілля та дослідницькі установи, є відкритими незалежно від просування у реформах. Що стосується інших сфер, то участь України залежить від прогресу в реформах. Наприклад, підтримка країнами-партнерами УПС подальшого розвитку політики щодо підприємств повинна супроводжуватися наближенням регуляторної політики України до регуляторної політики ЄС.

Щодо зони вільної торгівлі, про яку гіпотетично йдеться в УПС, то тут треба визначити цілі та контрольні рівні. Послідовність економічного наближення є важливою, щоб пересвідчуватися, що лібералізація дійсно допомагає розвиткові. Таким чином, преференційні торговельні відносини (зокрема, запровадження зони вільної торгівлі) будуть зумовлюватися відкритістю ринку України, зміцненням режиму захисту інвестицій. При цьому ЄС продовжуватиме допомагати у боротьбі з корупцією, у зміцненні верховенства права та незалежності суду. Членство у Світовій організації торгівлі розглядається для країн, що подали заявки на вступ

(в т. ч. України), як інтеграційна частина позитивної економічної програми та розширення торговельних та інвестиційних зв'язків з ЄС.

На довгострокову перспективу європейські «сусідські» ініціативи мають просуватися далі у напрямку домовленості, у якій відносини ЄС з сусідніми країнами в кінцевому підсумку поєднуються у такі тісні політичні та економічні зв'язки, які наразі використовуються у Європейському економічному просторі (ЄЕП), до якого входять ЄС, Норвегія, Ліхтенштейн та Ісландія. Хоча інтеграційна форма, подібна до Європейського економічного простору, не виключає, на відміну від рівня інтеграції у самому Європейському Союзі, єдиної торговельної політики та єдиного митного тарифу, перспектива інтеграції, подібної до ЄЕП, накладатиме на Україну більш глибокі та широкі обов'язки, особливо коли йдеться про «виравнювання» із законодавством ЄС або про імплементацію законодавства. Разом з тим, це не обов'язково означатиме скасування УПС. Повна імплементація та використання положень, що містяться в УПС, залишатиметься необхідною передумовою для будь-якого нового розвитку відносин. Лише після цього буде винятися питання про нову «сусідську угоду», яка доповнюватиме існуючі договірні відносини, коли ЄС та Україна будуть здатні прийняти на себе нові функції та обов'язки.

З прийняттям ЄПС існуюча практика схвалення короткострокових «спільніх стратегій» ЄС щодо України змінюється на схвалений сторонами План дій з реалізації ЄПС. Тільки за умови його виконання можливе розповсюдження існуючих в ЄС програм та документів на Україну (таке стосується й інших країн «сусідів»). Одним з важливих правових аспектів Плану дій є, перш за все, «наближення» законодавства, норм і стан-

дартів України до законодавства Європейського Союзу. Слід зазначити, що в законодавстві України як ключовий вживається термін «адаптація до законодавства ЄС» (Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затверджена Законом від 18.03.2004 р.). Справа, звичайно, не стільки в розбіжності термінів, скільки у сенсі, який в них закладено. Щодо терміну «наближення», то він розкривається у п. 1 ст. 51 УПС як поступове перетворення Україною свого законодавства у таке, що є «співзвучним» з законодавством ЄС. У Програмі під «адаптацією» розуміється процес приведення законів України та інших актів «у відповідність з *acquis communautaire*», тобто йдеться про більш глибокий процес правової інтеграції. Характерно, що в україномовній версії Плану дій термін «адаптація» часто вживається як замінник терміну «наближення» (*approximation*), який фігурує в англомовній версії. Але як би там не було, можна зробити висновок, що Україна має достатнє національне законодавче «покриття» для того, щоби «виконати і перевиконати» зобов'язання щодо УПС та умов Плану дій.

Згідно з ЄПС, коли йдеться про вигоду, якою «сусіди» будуть користуватися від перспективи більш тісної економічної інтеграції до ЄС, то така вигода отримується за конкретний прогрес, що демонструє спільні цінності та ефективну імплементацію політичних, економічних та інституціональних реформ. Цей прогрес має включати «виравнювання» законодавства «сусіда» щодо *acquis*. «Виравнювання» є, вочевидь, більш високим ступенем правової інтеграції відносно «наближення» задля сумісності.

Але ЄПС йде ще далі. Задля того, щоб ті чи інші країни-«сусіди», які прагнуть втілення подальших реформ,

закріплювалися на внутрішньому ринку ЄС, а їх інтеграція та процеси лібералізації забезпечували функціонування «четирьох свобод», ЄС має бути готовим до тісної співпраці з такими країнами у відбудові їх здатності не тільки до «вирівнювання», а й до «імплементації частин» aquis в законодавство України та до правової «конвергенції».

У Плані дій можна зустріти й іншу термінологію: так, подекуди зустрічається термін «гармонізація» (наприклад, у розділі, присвяченому санітарним та фітосанітарним заходам), який використовується у засновницьких документах ЄС. Але в основному вживаються терміни, які фігурують у текстах ЄПС. Так, у Плані дій, як і в ЄПС, підкреслюються можливості щодо відкриття економік сторін одна одній та подальшого зменшення кількості торговельних бар'єрів, що стимулюватиме інвестиції та зростання. З правового погляду цим можливостям відповідатимуть можливості «конвергенції» законодавства в економічній сфері (треба зауважити, що в україномовній версії Плану дій на місці терміну «конвергенція» наведено терміни «наближення» або «адаптація», які не є, очевидь, достатньо відповідними). «Конвергенція» як правове взаємопроникнення означатиме зміни в законодавстві з обох боків. Для ЄС це у даному випадку, як мінімум, скасування для України презумованого для неї законодавством ЄС статусу «країни з неринковою економікою» у антидемпінгових розслідуваннях та дискримінаційного статусу «країни з державною торгівлею» при здійсненні імпортних процедур, а це означатиме перехід до реалізації відносно України режиму найбільшого сприяння, який формально задекларований в УПС (стаття 10), але фактично з боку ЄС не забезпечується. Щодо «статусу ринкової економіки», то один з одинадцяти додаткових заходів

до Плану дій передбачає надання його Україні як тільки буде задовільним чином розв'язано питання обмежень, що залишаються, причому ЄС буде з цією метою «інтенсифікувати контакти» з Україною. Зважаючи на зазначені у Плані дій пріоритети, Україна теж має ліквідувати обмеження та нетарифні бар'єри, які перешкоджають двосторонній торгівлі, реалізувати необхідні для цього регуляторні реформи. В цьому напрямку суттєву позитивну роль відіграло часткове прийняття Верховною Радою України пакету законів, запропонованого урядом з метою вступу України до СОТ.

Серед заходів Плану дій із забезпечення ринкової економіки визначено по-даліше просування у поступовому наближенні до основних законодавчих та регуляторних рамкових положень ЄС та «забезпечення їх ефективної імплементації». Подекуди вказується на конкретні нормативні акти ЄС, хоча з обережним застереженням про імплементацію їх «принципів» або «основних принципів». У заходах з виконання Плану дій у 2005 році прямо вказуються вже без застережень деякі конкретні нормативні акти ЄС, яких треба додержувати (наприклад, у п. 2.3.5 (81) розпорядження уряду від 22.04.2005 р. щодо оподаткування тютюнових виробів та алкогольних напоїв). Але, на наш погляд, існуючого в Україні адаптаційного механізму буде недостатньо для імплементації конкретних актів законодавства ЄС, навіть їх «основних», «рамкових» положень.

З боку України «імплементація» та «конвергенція», очевидно, означатимуть добровільне вибіркове впровадження законодавчих актів ЄС в законодавство України. На нашу думку, впровадження в Україні директив та регламентів ЄС згідно з механізмами, які діють в ЄС, можливе тільки за умови внесення попе-

редніх змін до Конституції України, які б дали змогу діяти на території України актам наднаціональних органів ЄС. До речі, аналогічну проблему має вирішувати Конституційний суд України, куди звернулася з конституційним поданням група народних депутатів України щодо визнання Закону України «Про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору» (за участю Росії, Білорусі, Казахстану та України) таким, що не відповідає Конституції України, зокрема, у зв'язку з передбаченим в Угоді про Єдиний економічний простір створенням наднаціонального «регулюючого» органу. Отже, коли в Плані дій та у заходах, затверджених Урядом України, йдеться про «імплементацію» законодавства ЄС, вона може відбуватися тільки як добровільний акт суверенної держави без посилань на владні інституції ЄС та конкретні законодавчі акти ЄС. На нашу думку, регламенти ЄС у разі їх імплементації в Україні втрачатимуть свої властивості актів прямої дії. Це ж стосується й директив, бо вони визнані Судом ЄС та-кож, як і регламенти, актами прямої дії, незважаючи на необхідність їх впровадження через національний законотворчий механізм країн-членів ЄС. Для того, щоби законодавчі акти ЄС стали частиною законодавства України, необхідно було б, по-перше, внести зміни з цього питання до УПС або укласти з ЄС іншу угоду і, по-друге, внести відповідні зміни до Конституції (таку можливість передбачено у ст. 9 Конституції України).

Можна в цілому погодитися з французьким дослідником К.Хільоном, що УПС не тягне за собою можливості переростання відносин співробітництва у «нові відносини». На думку вченого, План дій «має за мету пояснення того, що саме є змістом зобов'язань за УПС і як саме їх має бути додержано». Він слушно стверджує, що разом з ініціо-

ваним ЄПС Планом дій УПС «стає перехідною угодою», тому що ЄПС передбачає, що повна імплементація УПС може привести до встановлення «нових відносин» у сенсі нових договірних рамок – «Європейської сусідської угоди», – а це означатиме перехід з рівня партнерства та співробітництва на рівень інтеграції до європейських економічних та соціальних структур (окрім інституцій ЄС як структур політичних). Однією з ознак «нових відносин» автор вважає їх «привілейований» характер. Таким чином, виконання правових умов УПС та перехід до нової угоди слушно пов'язується з процесом інтеграції до ЄС, який для України поки ще не почався. Оскільки поняття інтеграції є багатогранним, воно охоплює і правову сторону.

Важко, однак, погодитися з думкою, що створення нових відносин можливе лише в новій угоді – «Європейській сусідській угоді» (тобто, в рамках ЄПС) або в угоді про асоціацію (тобто, незалежно від ЄПС). Як відомо, Договором про створення Європейського Співовариства передбачена можливість укладання двосторонніх або багатосторонніх угод ЄС з державами або міжнародними організаціями про створення асоціацій (ст. 310). Такі угоди ЄС укладено з багатьма країнами. Це, зокрема, угоди про асоціацію з середземноморськими країнами, що йменуються як «Євро-середземноморські угоди» та угоди з європейськими країнами, що йменуються як «Європейські угоди». Важливою складовою в обох цих типах угод є поступове в рамках певного перехідного періоду створення зони вільної торгівлі (наприклад, ст. 6 угоди з Тунісом та ст. 8 угоди з Болгарією).

Згідно зі Статтею XXIV Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) під зоною вільної торгівлі розуміється група з двох чи більше митних територій, у

яких скасовані мита та інші обмежувальні правила регулювання торгівлі по суті для всієї торгівлі між складовими територіями стосовно товарів походженням з цих територій. Таким чином, вочевидь, зона вільної торгівлі є з юридичної точки зору угодою про «привілейовані» відносини. Поряд з цим, стаття 4 УПС передбачає можливість доповнення частини III та статті 49 УПС з метою створення зони вільної торгівлі. План дій нерозривно пов'язаний з УПС, укладений у рамках і за процедурами УПС та фактично синхронізований з ним у часі, бо розрахований на три роки, що збігається із закінченням терміну чинності УПС (2008 р.). Отже, створення ЗВТ, або, зрештою, – початок процесу створення ЗВТ, тобто, перехід до привілейованих відносин, а отже, – «нових відносин», – все це є можливим ще в період чинності УПС та Плану дій, хоча, справді, ані УПС, ані План дій не передбачають навіть на перспективу відносин «асоціації». Це підтверджується тим, що одним з додаткових заходів до Плану дій є прискорення перегляду техніко-економічного обґрунтування створення зони вільної торгівлі Україна–ЄС з метою уможливити, за умови приєднання України до СОТ, якнайшвидший початок переговорів по створенню ЗВТ.

Насамкінець треба також зазначити, що створення ЗВТ ще не свідчить про інтеграцію України до ЄС. З правової точки зору, про це могла б свідчити тільки наявність єдиних регулюючих норм, наприклад, правові відносини митного союзу з ЄС.

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що:

1) пріоритетна роль при запровадженні ЄПС щодо України належить економічним, зокрема, торговельним відносинам та створенню зони вільної торгівлі, поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС з його «четирма свободами» і аж до створення відносин, ідентичних відносинам в рамках Європейського економічного простору (ЄЕП);

2) правова інтеграція є невід'ємною частиною відносин «сусідства»; адекватні правові заходи з боку України є невід'ємною умовою для користування преференційним режимом торгівлі та для інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС;

3) оскільки визначено нову форму можливого доповнення до УПС – «сусідську угоду», є, потенційно, усі підстави для пролонгації 10-річного строку дії УПС Україна – ЄС з доповненням Угоди новим, «сусідським» документом-додатком;

4) використання «частин законодавства ЄС», тобто конкретних нормативних актів ЄС як «частин законодавства України» потребувало б відповідних змін у Конституції України;

5) перед Україною відкривається перспектива запровадження нових видів правової інтеграції до ЄС: «вирівнювання» щодо асциус та імплементації його частин, перш за все – частин, що регулюють економіку. Це означатиме принципово новий етап – перехід від гармонізації до уніфікації законодавства України відносно законодавства ЄС як нового алгоритму правової інтеграції для країни, що не є членом ЄС.

Питання Придністров'я у зовнішній та внутрішній політиці України

Наталія Беліцер

Оскільки кордон між Україною та самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою (ПМР) де-юре є державним кордоном між Україною та Республікою Молдова, то вже постановка питання про Придністровський регіон як об'єкт не тільки зовнішньої, а й внутрішньої політики, може виглядати «політично некоректною». Проте маємо на меті не тільки висвітлення й аналіз останніх подій, пов'язаних із намаганнями досягти прогресу в розв'язанні придністровської проблеми, а й хочемо звернути увагу на маніпулювання цим питанням, на використання його у внутрішньополітичній боротьбі по-різному зорієнтованих організацій та окремих персоналій. Що і дає підстави розглянути його в контексті саме внутрішньої політики України.

«Заморожений» протягом вже тринацяті років Придністровський конфлікт останнім часом все більшу привертає увагу не тільки сусідніх країн та організацій, що беруть безпосередню участь у забезпеченні регіональної стабільності та безпеки, а й таких найвпливовіших «гравців» на міжнародній арені як Європейський Союз та Сполучені Штати. Нині також з'явилися великі сподівання на активізацію зусиль України щодо розв'язання Придністровської проблеми, які базуються, в

першу чергу, на очікуваннях дій нової влади після президентських виборів 2004 року і, відповідно, чіткого визначення курсу зовнішньої та внутрішньої політики.

Справді, після перемоги «помаранчевих» в Україні з'явилися начебто цілком об'єктивні підстави для оптимістичних очікувань реальних позитивних зрушень у мирному розв'язанні Придністровської проблеми. Це, насамперед, відповідає її євро-інтеграційним намірам, здійснення яких неможливе без подолання низки негативних явищ, включно з ефективною боротьбою з широко розгалуженими й вкоріненими корупційними мережами, а також контрабандними потоками, значна частина яких перетинає державний кордон України через цю найуразливішу ділянку. Тому не дивно, що рекомендації провідних аналітиків Українського Центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова стосовно нової зовнішньої політики нової влади містять окремий пункт, де сказано: «Підтримувати територіальну цілісність Молдови і припинити будь-які залаштункові контакти з самопроголошеним урядом Тирасполя». Така порада, хоча й видається на перший погляд цілком логічною й незапереченою, насправді означала суттєві зміни політики попереднього кучмівського режиму. Останній

відзначався не тільки браком самостійної політики щодо Придністров'я й постійною підтримкою російських позицій та ініціатив; часто-густо Україну підозрювали (й небезпідставно) у лобіюванні інтересів придністровської адміністрації та участі представників різних рівнів державної влади у спільніх оборудках з нелегітимною адміністрацією Тирасполя. Отримання незаконних прибутків, зокрема, шляхом масштабної контрабанди через придністровсько-українську ділянку державного кордону було можливим саме тому, що він перебував поза межами будь-якого контролю – чи то легітимних державних структур Республіки Молдова, чи то міжнародного.

Ситуація могла зазнати конкретних змін на краще і в результаті березневих парламентських виборів і наступного обрання Президента РМ, коли вперше в новітній історії цієї країни досягли порозуміння колишні непримиренні суперники – Партия комуністів Республіки Молдова (ПКРМ) та Християнсько-Демократична народна партія (ХДНП), об'єднані спільною метою європейської інтеграції та прагненням знайти на цьому шляху ефективну підтримку для подолання сепаратистського режиму Придністров'я як у сусідніх країнах – Україні та Румунії, так і з боку впливових міжнародних організацій, і в першу чергу – Європейського Союзу. Таким чином національні інтереси України й Молдови у цих ключових питаннях збіглися, що мало сприяти подальшій координації дій та взаємної підтримки, зокрема, в реалізації європейського курсу шляхом реформування адміністративної, економічної, політичної систем з метою наближення до європейських стандартів. Третім позитивним чинником для можливого прогресу в розв'язанні тривалої Придністровської кризи слід вважати результати грудневих ви-

борів у сусідній Румунії, новий уряд і президент якої Траян Бесеску рішуче й цілеспрямовано підтримують зусилля Молдови й України, спрямовані на реінтеграцію сепаратистського регіону та поновлення державного суверенітету й територіальної цілісності Молдови.

Чи виправдалися ці сподівання протягом часу, що минув після приходу до влади переможців виборчої кампанії, – найважчої та найзапеклішої за весь час історії незалежної України? У пошуках відповіді на це запитання доцільно розглянути ключові події та обставини, що супроводжували велими динамічні процеси навколо та всередині Придністров'я, і які характеризували не тільки зміни пріоритетів у зовнішній політиці України, а й певні напрями й коливання її внутрішньої політики. Не претендуючи на всеосяжний огляд цих подій та процесів, зупинимося лише на квітневому саміті ГУАМ, українському плані врегулювання та реакціях на нього усіх зацікавлених сторін, а також деяких нових тенденціях у двосторонніх стосунках України з Молдовою.

Самміт ГУАМ: очікування та реалії

Оскільки три з чотирьох країн, що входять до складу ГУАМ'у – Грузія, Азербайджан та Молдова – тяжко потерпають від наслідків і досі нерозв'язаних сепаратистських конфліктів, від призначеного на 22 квітня 2005 року самміту ГУАМ у Кишиневі очікували справжнього «прориву», зокрема, консолідації зусиль урядів країн-членів цього регіонального угруповання, посиленої підтримки їхньої орієнтації на європейську інтеграцію з боку Євросоюзу та США, а також у зв'язку з оголошеними на той час намірами України виступити у ролі регіонального лідера, здатного змінити ситуацію «заморожених» пострадянських конфліктів і ефективно сприяти поновленню територіальної цілісності країн-

членів ГУАМ, відновленню їхнього суверенітету над самопроголошеними псевдо-державними устроїми і досягненню таким чином нового ступеня регіональної стабільності та безпеки.

Але якщо зазначені країни сподівалися на вироблення конкретних пропозицій про майбутні кроки, зокрема, щодо зміни формату неефективних миротворчих операцій та рішучої підтримки наміру позбутися контрпродуктивної присутності у конфліктних зонах російських збройних сил, владні структури сепаратистських республік та їх потужні російські покровителі очікували того ж самого дуже нервово і, судячи з деяких публікацій, були всерйоз налякані новими перспективами регіонального лідерства «помаранчевої» України в ГУАМ. Як приклад наведемо висловлювання так званого міністра закордонних справ самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки (ПМР) Валерія Ліцкая: «Нам відомо про плани певних сил, особливо в Грузії та Молдові, перетворити ГУАМ у блок тиску на невизнані держави». У зв'язку з цим продовжує він, «активізація ГУАМ потребує тіснішої взаємодії між Придністров'ям, Абхазією та Південною Осетією для спільногго захисту наших інтересів». Водночас він повідомив, що Тирасполь, Сухумі та Цхінвалі вже обговорили ряд конкретних заходів для «відвернення зовнішніх загроз». Це питання було одним з головних на «саміті міністрів закордонних справ держав «СНД-2», який відбувся у Москві 3–4 квітня 2005 року. Безпосередній зв'язок цього зібрання з самітом ГУАМ був підтверджений словами, що «ГУАМ одержить адекватну відповідь у вигляді СНД-2». Свідченням цього є і факт появившихся візитів лідерів сепаратистських регіонів до Москви, їх зустрічей «на вищому рівні» з посадовими особами та політичними діячами РФ. На-

приклад, 30 березня Москву відвідали «президент» ПМР Ігор Смирнов та «міністр державної безпеки» Володимир Антюфеєв, а в результаті реанімації «міністерської конференції» невизнаних держав, – форуму, створеного ще у 2000 р., але досі не поміченого у будь-яких значущих подіях, – було вирішено підняти планку цих зустрічей до «президентського рівня» та зробити їх регулярними, виконуючи таким чином домовленості 1994 р. між лідерами усіх чотирьох сепаратистських анклавів щодо надання взаємної допомоги, включно з військовою, у разі загострення конфлікту.

Не менш настороженою, хоча й не настільки відвертою, була реакція на наближення саміту ГУАМ і російського політикума. Яскравою ілюстрацією пануючих настроїв можна вважати статтю, опубліковану на сайті Інституту національної стратегії (Станіслава Белковського) наприкінці березня. Про зміст цієї статті красномовно промовляє її назва, тому обмежимося цитуванням одного лише пасажу, що відображує бачення певними політичними колами Росії проблеми невизнаних держав (СНД-2): «Повноцінний санітарний кордон навколо наших кордонів не може бути сформований доти, доки існують невизнані держави – Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія. Завдяки своєму географічному розташуванню вони розривають антиросійський пояс Грузія – Україна – Молдова. Нова політична реальність диктує Росії необхідність закріпитися на цих рубежах, що було б адекватною реакцією на відтворення блоку ГУАМ та посилення ролі Заходу на всьому пострадянському просторі».

Інтригу в очікуванні «історичного» саміту ГУАМ у Кишиневі підсилював оголошений Україною намір оприлюднити на ньому новий план врегулювання

придністровського конфлікту. Але саме ця ініціатива виявилася таким випробуванням нової влади, тестом на її справжню демократичність та «європейськість», який вона склала не досить успішно.

Почнемо з того, що план розроблявся в режимі строгої секретності, без за-лучення незалежних експертів та фахівців у галузі конфліктології та міжнародного права України, Молдови чи будь-якої іншої країни або міжнародної організації. Мало того, О. Сушко, один з провідних українських експертів в галузі зовнішньої політики, охарактеризував процес вироблення українського плану так: «На нашу думку, сама ідея розробки суто «українського» плану врегулювання проблем Молдови не відповідає принципам добросусідства та довіри – оськільки він стосується внутрішніх справ суверенної держави. Слід негайно розсекретити процес розробки плану, запросити до його формулювання представників Молдови, ОБСЄ та ЄС, а також українських незалежних експертів. Інакше українська ініціатива може стати першим великим зовнішньополітичним провалом нової влади». Відсутність обіцянкою новою владою відкритості та прозорості в цьому конкретному питанні привела до появи різних чуток стосовно його змісту: зокрема, пролунала версія, що цей план значною мірою повторює горевісний російський «Меморандум Козака», рішуче відкинутий як Молдовою, так і міжнародною спільнотою ще у 2003 році. В результаті, за кілька днів до початку саміту, Президент РМ В. Воронін заявив, що Молдова навіть не буде розглядати будь-які пропозиції, основані на ідеї федерації країни

Буквально напередодні саміту, український план був представлений усім зацікавленим сторонам. Такий режим ознайомлення одразу ж призвів до низ-

ки дипломатичних ускладнень, однією з яких було очевидне порушення домовленостей між президентами України та Румунії, досягнутих під час візиту В. Ющенка до Бухареста 21 квітня. В той самий день, П. Порошенко, Державний секретар (тепер вже колишній) РНБОУ, відвідав Москву з метою узгодити українські пропозиції з кремлівськими можновладцями. Хоча деталі цього візиту залишилися поза межами інформаційних повідомлень, схоже, що були одержані певні вказівки, які й привезли до Кишинева. В результаті, замість цілісного плану (або відмови від його оприлюднення заради подальшого обговорення й узгодження), Президент України оголосив на саміті лише основні сім принципів «врегулювання через демократизацію», або, як це в по-далішому називалося, «сім кроків». Розчарування після невиправданих надій мало не привело до гучного скандалу. Молдовські аналітики одразу ж виступили переважно з гострою критикою українських пропозицій, які на їх думку, не відповідають головній меті мирної реінтеграції сепаратистського регіону, і можуть привести до легітимації режиму Смирнова. Хоча серед цих кроків згадувалася заміна російських миротворців військовим та цивільним контингентом ЄС з мандатом ОБСЄ, нічого не було сказано про виведення російських військ та вивезення арсеналів зброї згідно з рішеннями попередніх самітів ОБСЄ, чи про зміну переговорного формату.

Навпаки, реакція придністровської сторони та росіян свідчила швидше про величезне полегшення від того, що Україна не запропонувала ніяких радикальних змін, обмежившись обережними загальними міркуваннями щодо «більшого зачленення ЄС та США», а також закликами здійснити демократизацію у Придністров'ї шляхом впровад-

ження багатопартійної системи, розбудови громадянського суспільства тощо, а також проведенням «чесних і демократичних виборів» до Верховної ради ПМР. Як це не дивно, такі звернення й заклики були спрямовані нелегітимній адміністрації ПМР. Отже, можна констатувати, що заявка України на роль регіонального лідера зазнала поразки не в ході напруженої боротьби з супротивниками нової влади, а завдяки неузгодженим (а подекуди й непрофесійним) діям всередині команди Президента, а також через брак розуміння європейського стилю та сучасних підходів до прийняття важливих політичних рішень чи розробки документів, від яких залежали, зокрема, імідж і репутація нової України.

Проблема демілітаризації Придністров'я

Збройний конфлікт між зорієнтованою на незалежність Молдовою та її прорадянським та її проросійським північно-східним регіоном почався незначними сутичками у 1991–1992 рр. і завершився короткою кровопролитною битвою в місті Бендери у червні 1992, під час якої загинуло близько 1500 осіб. Слід зазначити, що серед усіх «заморожених» пострадянських конфліктів (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я) останній є єдиним, де після угоди про припинення вогню не відбулося жодного випадку збройних зіткнень між конфліктуючими сторонами. Ініціатором мирної угоди виступила у липні 1992 Росія. Крім припинення вогню, нею була започаткована тристороння миротворча операція. Підписана в Москві угода передбачала створення так званої Зони Безпеки (ЗБ), яка розділяє Молдову з півночі на південь вздовж берегів Дністра, і розташування в ній збройних сил – переважно Росії, але за участі також

Молдови та Придністров'я. Російські військові представлені залишками радянської 14 армії, розташованої переважно на лівому березі Дністра; вони здійснюють і функцію охорони та контролю численних арсеналів та боезапасів, успадкованих від радянських часів. Політичним механізмом тристоронньої миротворчої операції стала Спільна Контрольна Комісія (СКК) з трьома співголовами, кожний з яких має право вето на будь-яке рішення включно з переліком питань, що мають розглядатися на щотижневих зустрічах. Крім того, була започаткована місія військових спостерігачів, представлених десятма офіцерами відожної з конфліктуючих сторін, а також Росії.

Зрозуміло, що від самого початку миротворчої операції російські військові відігравали провідну й вирішальну роль; разом з тим, «заморожування» конфлікту в розділеній Молдові привело не тільки до стагнації переговорного процесу, а й до значного посилення інституцій сепаратистського режиму, зокрема, розбудови в ньому потужної армії та озброєних парамілітарних формувань, підпорядкованих міністерству держбезпеки ПМР та міністерству внутрішніх справ, а також власної прикордонної та митної служб. На сьогодні кількість збройних сил ПМР значно перевищує їхні аналоги у Республіці Молдова, до того ж вони мають кращу техніку, включаючи танки, артилерію, гелікоптери.

У 1998 році, з метою надання миротворчій операції «менш російського» вигляду, на переговорах, що відбулися в Одесі, було вирішено додати до місії військових спостерігачів 10 офіцерів з України. Важливо підкреслити, що до сьогодні ними й обмежується «військова присутність» України в зоні конфлікту, і що українські миротворці насправді ніколи не брали участі в операції, яка

фактично не мала і не має міжнародного мандату.

Бурхливі виборчі процеси кінця 2004 – початку 2005 р. в Україні, Молдові й Румунії змінили регіональний геополітичний контекст і створили передумови для позитивних зрушень у розв’язанні придністровської проблеми, зокрема, шляхом демілітаризації конфліктного регіону.

Такі ідеї жваво обговорювалися протягом кількох останніх років, але досі не могли бути втіленими, зважаючи на суттєві розбіжності в підходах, з одного боку, Росії та Придністров’я, з іншого, США, європейських структур і, певною мірою, ОБСЄ. У різних документах і пропозиціях, вироблених Російською Федерацією, простежувалося намагання досягти «симетричної» демілітаризації шляхом демобілізації і скорочення військових формувань як Придністров’я, так і РМ при збереженні військового контингенту РФ як єдиного чи основного гаранта миру на невизначений час або принаймні до 2020 року. Водночас представники США (зокрема, заступник помічника держсекретаря С. Пфайфер та посол США в ОБСЄ) пропонували перетворити миротворчу операцію на багатонаціональну місію під егідою ОБСЄ; міжнародні миротворчі сили мали відповідати критеріям ООН, а російські військові становити лише частину загального міжнародного контингенту. Цю ідею підтримав тодішній Голова ОБСЄ де Я.Х. Схеффер, який висунув концепцію зміни ОПМ у Придністров’ї після досягнення політичного врегулювання конфлікту, підтриману Парламентською Асамблеєю ОБСЄ на сесії в Роттердамі. (Оскільки власних збройних сил у ОБСЄ, як відомо, немає, фактично йшлося про залучення миротворчих сил ЄС та консультативну допомогу НАТО). У липні – вересні 2003 року і Голова ОБСЄ, і Голова місії ОБСЄ в

РМ В. Хілл неодноразово поверталися до цієї теми і навіть пропонували змінити формат ОПМ, не очікуючи остаточного політичного врегулювання.

Всі ці наміри були перекреслені у листопаді 2003 р. односторонньою ініціативою Москви (так званим «Меморандумом Козака»), не узгодженою з іншими зацікавленими сторонами. Саме цим документом передбачалося, попри всі зусилля, забезпечити «інтернаціоналізацію» миротворчої операції в Придністров’ї, поступову повну демілітаризацію майбутньої федеративної Молдови та збереження на весь перехідний період російської військової присутності – єдиного гаранта миру, стабільноті й безпеки. Під тиском впливових західних політиків, а також акцій непокори обуреного громадянського суспільства Молдови, Президент Воронін в останній момент відмовився від підписання вже парафованого ним документа, а у липні 2004 р. взагалі оголосив про вихід Молдови з безплідного переговорного процесу.

Оскільки під час переговорів у п’ятисторонньому форматі позиція України досі ніколи не суперечила позиції Росії (і, відповідно, ПМР), Молдова не мала жодного шансу досягти успіху чи підтримки власних ініціатив стосовно шляхів реінтеграції сепаратистського регіону. Зрозуміло, що згадані региональні зміни породили атмосферу пальних надій на швидке мирне «розморожування» конфлікту; тим гострішим було розчарування після оприлюднення спочатку «семи принципів» врегулювання Придністровського конфлікту, а потім і детальнішого українського плану. Насамперед, тому, що обидва документи не містили навіть згадки про (не)дотримання Росією угод самітів ОБСЄ у Стамбулі (1999) і в Порто (2001), а один із «семи кроків» щодо можливості зміни формату миротворчої

операції не набув подальшого розвитку в плані, представленаому у Вінниці 16–17 травня.

Проблема демілітаризації конфліктного регіону набула подальшого загострення влітку 2005 р. Поштовхом для розгортання подальших бурхливих подій було, ймовірно, одностайне ухвалення парламентом Молдови 10 червня документа, в якому чітко зазначена вимога виведення російських військ та вивезення боеприпасів до кінця року. Парламентарі звернулися до ОБСЄ з проханням утворити міжнародний механізм для здійснення цього процесу і висловили сподівання на допомогу не тільки ОБСЄ, а й ЄС, США, Росії, України та Румунії. Таке звернення відповідало загальним принципам демілітаризації регіону згідно з підтриманими Молдовою пропозиціями України про заміну російських миротворців міжнародним контингентом військових та цивільних спостерігачів під егідою ОБСЄ. Пізніше, 22 липня, парламент Молдови ухвалив також Закон про основні принципи особливого правового статусу населених пунктів на лівому березі Дністра (Придністров'я), підкресливши, що він базується на положеннях «плану Ющенка».

Реакції на таку ініціативу не забарілися: МЗС РФ відповіло різкою заявою, звинувативши РМ у намаганні зруйнувати переговорний процес та чинити тиск на Придністров'я, в той час як у стриманому прес-релізі МЗС Румунії відзначено, що це звернення заслуговує на всіляку увагу і свідчить про пошуки справді демократичних та цивілізованих рішень для розв'язання проблеми реінтеграції РМ. (МЗС України на цю подію не відгукнувся). Тим часом, приїхавши до Тирасполя, високий чиновник президентської адміністрації РФ М. Колеров оголосив про «нову політику Росії щодо Придністров'я», по-

обіцявши потужнішу підтримку «не тільки співвітчизникам, а тепер вже й співгромадянам» (оскільки масштабна кампанія надання російського громадянства жителям ПМР призвела до появи в цьому сепаратистському регіоні значної частини населення з російськими паспортами). А вже на початку липня у ПМР прийняли закон про народне ополчення – «добровільне військове формування», яке створюється за терitorіальним принципом, підпорядковується міністерству оборони, і у складі збройних сил ПМР «братиме участь у захисті держави». Через кілька днів адміністрація ПМР звернулася до РФ з проханням збільшити контингент російських миротворців у п'ять разів, пояснюючи це зростанням військової загрози з боку Молдови.

Новим поворотом став несподіваний візит до Києва «президента ПМР» Смирнова та його зустріч з президентом Ющенком 14 липня, в ході котрої, згідно з повідомленнями преси, обговорювалося питання можливості введення, на прохання Придністровської сторони, контингенту українських миротворців (як стверджував Смирнов, «повноцінна участь» України в операції передбачалася Одеськими угодами 1998 року). Таку пропозицію можна вважати черговим випробуванням української влади (та суспільства в цілому) на демократичну зрілість та здатність дотримуватися сучасних, зокрема європейських, підходів та стандартів до миротворчих операцій. Хоча окремих соціологічних досліджень з цього приводу не проводилося, експертні опитування та висловлювання посадових осіб дають змогу усвідомити, як саме сприймається ця проблема в Україні.

Зокрема, експертне опитування, одразу ж проведене Центром політичних цінностей, виявило, що незважаючи на певні відмінності у поглядах україн-

ських експертів, переважна більшість їх вважає таку акцію доцільною за умови підтримки всіма учасниками переговорного процесу (В. Чалий, Центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова), або для «посилення позицій України як країни-гаранта у Придністровському врегулюванні» (В. Кулик, Інститут досліджень проблем громадянського суспільства). Лише В. Фесенко (Центр прикладних політичних досліджень «Пента») зауважив, що на його думку, немає «...особливих підстав для вводу українських військ у Придністров'я – зараз конфлікт не на тій стадії, щоб вводити туди свої війська. Це може розглядатися молдавською стороною, як форма, з одного боку, впливу на цю ситуацію, зокрема впливу або тиску на Молдову, з іншого, це може стати додатковим чинником для якихось радикальних сил у Придністров'ї і Румунії, які зможуть потім говорити, що Україна намагається фактично закріпитися, зокрема і у військовому сенсі на території Молдови».

Цікаво відзначити, що готовність ввести українські військові підрозділи у цей конфліктний регіон підкреслюють не тільки незалежні експерти, а й вищі посадові особи. Так, посол МЗС з особливих доручень Д. Ткач (19 вересня призначений указом Президента спеціальним представником України з питань придністровського врегулювання), згідно з повідомленням інформаційного агентства GLAVRED.INFO, заявив, що «дійсно, зараз опрацьовується такий варіант, щоб туди увійшли українські миротворці». Така заява прогунала буквально через кілька днів після візиту до Києва І. Смирнова. А у вересні можливість застосування українських миротворців у зоні Придністровського конфлікту (у разі згоди «обох сторін конфлікту» та відповідних рішень Президента та Верховної

Ради) підтвердив міністр оборони України А. Грищенко, а також керівник прес-служби МЗС В. Філіпчук (за умови надання мандату ОБСЄ).

Такі результати значною мірою відзеркалюють, по-перше, досить поверхову обізнаність суспільства з реальною ситуацією в Придністров'ї і в Молдові, по-друге, недостатнє розуміння того, чому саме так необхідна демілітаризація для успішного врегулювання цього конфлікту (в той час як проблема демілітаризації є одним із наріжних каменів так званої «Стратегії З-Д», що набула великої популярності у Молдові і знаходить усе більшу підтримку в світі). Ще одним чинником позитивного сприйняття українцями можливості зазначити свою військову присутність у регіоні може бути бажання підвищити власну «вагу» у змаганні з потужними російськими впливами після тривалого перебування в тіні російської політики і російських політичних рішень, зокрема, її стосовно придністровського конфлікту.

Але найтривожнішим симптомом неподоланої «пострадянськості», на наш погляд, треба визнати той факт, що навіть найбільш демократично та проєвропейськи налаштовані представники і влади, і суспільства, у цьому конкретному питанні не вважають за потрібне дотримуватися основоположного міжнародного принципу, згідно з яким проводять всі інші (крім пострадянських) миротворчі операції, зокрема під егідою ООН: як правило, миротворчі сили багатонаціональні й складаються з військових формувань тих країн, що не брали участі у самому конфлікті і є нейтральними по відношенню до його сторін (уявіть собі, наприклад, що миротворчі сили, розташовані у Боснії–Герцеговині, складаються з сербів та хорватів). В той час як пострадянські конфлікти, розіграні за дуже

схожими сценаріями в Нагірному Карабаху, Південній Осетії, Абхазії та Придністров'ї, в цьому відношенні унікальні, бо в них беруть участь як «сторони конфлікту» легітимні держави разом з неконституційними й ніким не визнаними сепаратистськими анклавами, а Росія, яка тією чи іншою мірою була учасником (чи інспіратором) конфлікту, відіграє роль учасника миротворчої операції або навіть (як-от у випадку Придністров'я) є його головною військовою силою. Придністровська ж ситуація виглядає найпарадоксальнішою на тлі всіх інших, оскільки Росія була офіційно визнана стороною конфлікту рішенням від 8 липня 2004 р. по справі «Ілашку та ін. проти Молдови та Росії» (№ 48787/99) такою авторитетною інституцією, як Європейський суд з прав людини. Мало того, у 2005 р. Комітет міністрів Ради Європи двічі приймав окремі резолюції щодо виконання Молдовою та Росією рішень Страсбурзького суду, висловили стурбованість тим, що Росія (яка дуже неохоче, але погодилася виконати судове рішення щодо матеріальної компенсації засудженим), ігнорує, на думку Комітету Міністрів, це рішення у частині, що стосується вжиття заходів щодо звільнення з придністровських в'язниць двох потерпілих, які там ще залишаються. Таким чином, погоджуючись на участь у миротворчій операції українських військових разом з російськими (навіть якщо б вдалося отримати мандат ОБСЄ), Україна фактично підтримує та консервує ту хибну й контрпродуктивну модель, яка була вигадана й нав'язана Росією для збереження своєї домінуючої ролі на «пострадянському» просторі.

Дуже серйозним аргументом на користь термінової демілітаризації території ПМР є наявність військових складів біля містечка Ковбасна, які

займають біля 100 га землі і містять найрізноманітнішу зброю, включаючи настільки застарілу, що вона не підлягає транспортуванню і має бути утилізована на місці. У разі спонтанних вибухів екологічна катастрофа та безпосередня загроза людському життю може набути безпрецедентних масштабів. Згідно з експертними оцінками, така регіональна катастрофа буде згубною для всіх сусідніх країн. Склади охороняють російські військові, але дозволи на інспекцію військовими експертами ОБСЄ надає, чи ні адміністрація ПМР. Про загрози, пов'язані з цими складами, пише у своїх спогадах соратник генерала Лебедя М. Бергман, у червні 2005 р. це підтвердив і міністр оборони РФ С. Іванов. Наприкінці жовтня знов пролунали заяви про те, що придністровська зброя потрапила до терористичних угруповань і була використана, зокрема, чеченськими бойовиками та в Іраку режимом Хусейна. Як стверджує президент РМ Воронін, матеріали про це були нещодавно передані російській стороні. Ширше усвідомлення цієї загрози екологічними організаціями та «зеленими» партіями привело до того, що 22 жовтня 2005 р. Партия зелених України, партія «Зелена Росія» та екологічна партія Молдови «Зелений Альянс» прийняли спільну заяву з вимогою ліквідації складів російської зброй в Придністров'ї. Лідери провідних екологічних партій трьох країн закликають керівництво Російської Федерації якомога скоріше вирішити цю проблему, Молдову й Україну максимально цьому сприяти, а світову громадськість підтримати звернення.

Як бачимо, Придністровська проблема докорінно відрізняється від інших «заморожених конфліктів» тим, що у ній відсутня міжетнічна чи міжрелігійна складова, тому насправді немає ворожнечі між населенням Республіки Молдо-

ва, розділеної так званою зоною безпеки на «лівобережних» та «правобережніх», немає й загрози збройних зіткнень між ними. Саме тому цей суто політичний, штучний конфлікт має набагато вищі шанси на швидке мирне врегулювання. Запорукою того мала б стати демілітаризація не всієї реінтегрованої Молдови – легітимної, міжнародно визнаної держави, що намагається реформувати свої збройні сили з метою наближення їх до європейських зразків – а саме ПМР, авторитарний режим якої спирається як на військову присутність Росії, так і на власні збройні сили та озброєні «структури безпеки». Необхідність цього процесу яскраво доводять випадки застосування насильства до мирних жителів з боку парамілітарних структур ПМР. Як приклад, можна навести один з найкричущих епізодів – напад на село Василівка Дубасарського району загону міліції особливого призначення «Днестр». Як повідомляли молдавські ЗМІ, близько 200 нападників у масках, озброєних кулеметами та у супроводі бронетранспортера, увірвалися в село вночі 11 березня, захопили щойно встановлену там телефонну станцію, розібрали її вивезли її обладнання. Примара та сільських поліцейських було побито, всі дороги в село заблоковано – туди нікого не впускали і не випускали, виняток зробили тільки для членів місії ОБСЄ, та й то не одразу. Цей випадок ілюструє також і цілковиту безпопрадність, безпомічність місії ОБСЄ, члени якої прибули на місце подій «розібралися у ситуації». Пізніше керівник місії, американець У. Хілл зробив гучну заяву, висловлюючи обурення такими діями. Але, як завжди, заявами усе й скінчилося; така ж доля спіткала й заведену в Молдові кримінальну справу проти нападників за статтею «тероризм». Ніхто й досі не може вирішити і проблему селян лівого берега Дністра,

що перебувають під юрисдикцією Молдови, захистити їх від силовиків ПМР, які не дозволяють їм обробляти власну землю і тим самим позбавляють єдиного джерела заробітків, знущаються з них та їхніх сімей, не звертаючи жодної уваги на «жорсткі» заяви керівника й речника місії ОБСЄ.

Окрім численних епізодів, подібних наведеним вище, справжнім шоком для багатьох, у тому числі поза межами Молдови, стало повідомлення про те, що у липні цього року, вперше з моменту підписання угоди про припинення вогню, в Придністров'ї була застосована вогнепальна зброя. А скористалися нею ні, не терористи й не доведені до відчая жителі, постріли пролунали зі зброї в руках російських миротворців. Приводом для цього виявилося застосування фотоапарата американською туристкою, супроводжуваною кількома членами молдавських НУО. На щастя, ніхто не постраждав, хоча ситуація в якийсь момент виглядала доволі критично й виходила з-під будь-якого контролю. Цей парадокс – застосування зброї саме тими, хто має забезпечувати підтримання миру та недопущення конфліктів у зоні безпеки – мав би бути одним з переконливих аргументів на користь докорінної зміни формату й сутності миротворчої операції. Але схоже, події можуть розгорнатися за зовсім іншим сценарієм. Влада РФ продовжує стверджувати, що вона не може вивести Оперативну групу російських військ доти, доки залишається необхідність охороняти склади боєприпасів біля станції Ковбасна, що не підлягають вивезенню і мають бути утилізовані на місці. Натомість, наближається дата проведення переговорів тепер уже у форматі «5+2» (тобто, за участі представників ЄС та США як спостерігачів), протягом яких очікується розгляд нової російської ініціативи –

фактично, реанімованого Меморандуму Козака з незначними елементами «плану Ющенка». Як стало відомо, цей план знов передбачає поступову «симетричну» демілітаризацію військових сил як ПМР, так і РМ, звісно ж, із збереженням військової присутності Росії – «гаранта миру й безпеки в конфліктному регіоні».

На щастя, завдяки позиції ОБСЄ цього не сталося, і новий російський

план навіть не потрапив до порядку денного переговорів.Хоча й були вони дуже складними, але відбулися у Кишиневі і Тирасполі 27–28 жовтня 2005 р. Це дає підстави для сподівань, що подальші позитивні зрушения у мирному розв'язанні придністровської проблеми цілком реальні, і що, попри всі недоречності й прорахунки, Україна ще не втратила шансу внести свій вагомий внесок у цей процес.

Вплив «кольорових» революцій на демократизацію і стабільність у Євразії

Сергій Федуняк

Termін «кольорові революції» з'явився кілька місяців тому під впливом подій в Україні і нині неможливо достеменно встановити його автора. Як кожне кліше, це визначення хибує на спрощення, проте за внутрішнім змістом воно досить точно відображає сутність явища як поєднання загального і особливого, тобто сукупності *спільніх* рис революційного впливу на посткомуністичне суспільство та *специфічних* регіональних та культурно-цивілізаційних кольорів, притаманних кожній країні.

Поки що важко сказати, яке значення матимуть революційні події у розвитку перехідних суспільств, а революція за своєю суттю повинна справляти помітний і довготривалий вплив на різні сфери суспільного життя. Зазвичай, кардинальних змін насамперед зазнає сам соціум та створені ним інститути, проте революційний імпульс виходить за межі державних кордонів і справляє вплив на навколошнє середовище, яке, в свою чергу, реагує на процеси всередині революціонізованого суспільства. Під навколошнім середовищем мається на увазі, перш за все, сукупність сусідніх держав та регіональних міжнародних інститутів, тобто регіональна система. Будь-яка революція – це загроза стабільності систем й тому спостерігається посилення діяльності інсти-

тутів та активізація механізмів, відповідальних за приведення системи до стану рівноваги, або, іншими словами, до певного рівня забезпечення безпеки. Таким чином, проблема гарантування безпеки набуває першочергового значення і це особливо важливо у регіонах з відносно слабким інституційним рівнем, до якого можна віднести пострадянський простір.

Зважаючи на недостатню часову віддаленість революційних подій, дослідження з цієї проблематики обмежуються переважно аналітичними доповідями і статтями. Серед них, зокрема, потрібно відзначити публікації Центру миру, конверсії і зовнішньої політики України, що розглядають вплив помаранчевої революції на міжнародні відносини та перспективи регіональної політики України у контексті революційних подій. З'явилося кілька статей чернівецьких дослідників, зокрема, різноманітним аспектам помаранчевої революції присвячено перше число журналу «Форум». У цій статті зробимо спробу вийти за межі української революції і проаналізувати роль і місце «кольорових революцій» у контексті загальносвітових та регіональних демократичних процесів, а також їх вплив на систему безпеки в регіоні нових незалежних держав загалом та України зокрема.

«Кольорові» революції як новий цикл демократизації перехідних суспільств

Крах державного соціалізму в країнах Центрально-Східної Європи і на пострадянському просторі наприкінці 80-х – початку 90-х рр. став яскравим прикладом нової хвилі демократизації у світі, що здавалося, накрила собою весь комуністичний світ. Проте приблизно в середині 90-х рр. утворився водорозділ між Центрально-Східною Європою з одного боку, де демократичні трансформації, попри труднощі здійснювалися поступально, і зрештою ці держави здійснили «повернення до Європи», та територією екс-СРСР (за винятком країн Балтії), яка поступово поверталася до звичних авторитарних моделей суспільного розвитку.

Трансформаційні процеси в країнах на означеній території відзначалися певними суперечностями, проте правляча еліта зуміла пройти «точку неповернення», що, зрештою, відкрило шлях до реінтеграції із західним світом. Водночас на пострадянському просторі процеси транзиту суттєво відрізнялися. Якщо розглядати їх у розрізі «влада – суспільство», то загалом можна визначити як неповні і непослідовні. По-перше, не відбулося радикальної зміни політичної еліти, оскільки комуністична номенклатура практично повністю зберегла владу, приховуючи авторитарні методи управління за фасадом демократичних інститутів і процедур. По-друге, формування громадянського суспільства відбувалося зигзагоподібно і досить важко, оскільки спостерігався прихованій і відкритий спротив влади.

Встановлення співвідношення влади і суспільства, притаманного демократичним режимам, ускладнювалося проблемою молодої державності, що створювала об'єктивні і суб'єктивні переваги для правлячої неокомуністичної еліти. З од-

ного боку, слабкість держави посилювала складнощі перехідного періоду та нестачки широких верств суспільства. З іншого боку, це давало змогу владі спекулювати на проблемах, виправдовуючи необхідність «сильної руки» та відкрито чи приховано дискредитувати ідею демократії. Зрештою об'єктивно слабкі та свідомо ослаблені демократичні режими трансформувалися в авторитарні при збереженні формальних ознак демократії.

Проте авторитаризм не зміг скасувати природний процес зміни поколінь. За півтора десятиліття поступово сформувалося покоління, що суттєво відрізняється від власних батьків, розбещених системою державного соціалізму і заляканіх комуністичною диктатурою. Для людей, що увійшли в доросле життя в зеніті горбачовської перебудови, були значною мірою дорогі цінності західного індивідуалістичного суспільства, серед яких не останнє місце займали свобода і людська гідність. *Отже, неминуче виникли серйозні суперечності між бажанням нового покоління обрати демократичний шлях розвитку суспільства і небажанням старої еліти здійснювати справді демократичні трансформації, які загрожували б втратою влади.*

Розв'язання цієї ситуації не могло відбутися без серйозного зіткнення обох сил і воно почалося на рубежі ХХ–ХХІ століть у вигляді антиавторитарних «кольорових» революцій. Перший дзвінок пролунав восени 2000 р. в Сербії, коли впав режим С. Мілошевича. Естафету демократичних змін підхопила взимку 2003 р. «революція троянд» в Грузії. Піком революційного піднесення стала «помаранчева революція» в Україні наприкінці 2004 р., яка опосередковано сприяла «революції тюльпанів» у Киргизстані та виступам населення в узбецькому місті Андіжан навесні минулого року. Сутність і зміст революцій влучно визначила відома російська дослідниця

Л.Шевцова. Характеризуючи помаранчу в революцію (а це можна віднести й до інших випадків), вона відзначила, що події в Україні – це революція «проти імітації демократії...», протест проти змови між вчорашніми радянськими апаратниками і кумівським капіталізмом». Дуже образно з цього приводу висловився Б. Тарасюк, заявивши, що помаранчева революція була не заколотом голодних, а повстанням принижених.

Водночас революційні процеси початку ХХІ століття викликали сильну контрреволюційну хвилю, що має ідеологічну та практичну складові. З одного боку, здійснюються спроби запропонувати альтернативну демократії суспільну модель, що, по суті, є модернізованим варіантом автократії. Піонером цієї діяльності є режим В.Путіна в Росії, що проголосив і впроваджує «регульовану демократію», посилаючись на загрозу західної ліберальної версії демократії стабільності російського суспільства та цілісності державності, а звідси і – її ментального неприйняття росіянами.

Поки що модель, запропонована «сильовиками» і націоналістами працює, унеможливлюючи з кількох причин повторення «кольоворих» революцій в Росії. По-перше, економічна ситуація в країні досить стабільна. Високі ціни на нафту дають можливість періодично підвищувати соціальні витрати, контролюючи тим самим рівень суспільного самочуття. По-друге, влада В.Путіна все ще має високий ступінь легітимності, оскільки він особисто як політик діє відповідно до потреб і прагнень російської нації, що визначаються такими особливостями, як прагненням до соціально-гостинного патерналізму і «сильної руки», відчуттям величі та ностальгією за втраченою імперією тощо. Третью обставиною, що робить малоймовірною антиавторитарну революцію в Росії найближчим часом, є серйозне зміцнення

репресивних органів, які притаманними їм специфічними засобами практично повністю знищили системну опозицію і зараз працюють на упередження і відвернення появи в країні революційних настроїв та структур.

Загалом, на думку автора, існуючий в Росії тип політичного режиму є найбільш адекватним на нинішній момент, проте у майбутньому виникнуть серйозні проблеми. Насамперед, «золотий дощ» від продажу енергоносіїв закінчиться в найближчі одне-два десятиліття і влада втратить засоби проведення політики соціального популізму. Обмеження свободи і пригнічення ділової ініціативи, з одного боку, та продовження практики соціального патерналізму, з іншого, сприятимуть занепаду суспільства і ускладнюватимуть його повернення до «нормальності» у майбутньому. «Закручування гайок» призводить до поступової втрати легітимності режиму серед найрозвиненіших верств населення, а згодом – і всього суспільства. Нарешті, авторитарний режим, як відомо, не має всеохоплюючого впливу на суспільство через відсутність відповідних ресурсів і тому не зможе зупинити виникнення і функціонування непідконтрольних владі структур, а, отже, елементи громадянського суспільства стануть основою для створення реальної опозиції. Аналіз розвитку ситуації в Росії вже тепер засвідчує наявність ознак занепаду режиму «регульованої демократії», що посиляється на час нової виборчої президентської кампанії у 2008 році.

Отже, незважаючи на специфіку пострадянських суспільств, антиавторитарні «кольоворі» революції початку ХХІ століття справляють помітний вплив на характер і швидкість трансформаційних процесів. Можна погодитися з думкою українських експертів, що революції «показали незворотність

тектонічних по своїй суті політичних і соціальних процесів трансформації комуністичних чи посткомуністичних політико-економічних систем, поступової інтеграції усіх країн Східної Європи до єдиного трансатлантичного цивілізаційного простору».

Міжнародні та безпекові аспекти «кольоворових» революцій

Новий імпульс, наданий трансформаційним процесам «кольоворовими» революціями, спроявлятиме різноплановий і довготерміновий вплив на систему міжнародних відносин загалом та безпеку зокрема.

Насамперед, *поліпшуються перспективи редемократизації пострадянського простору через цілком реальну можливість переривання авторитарної традиції*, що склалася в регіоні впродовж останнього десятиліття. Виникає шанс для появи нового імпульсу демократизації в державах колишнього СРСР шляхом поширення прикладу на Молдову і, можливо, Азербайджан та Білорусь, що об'єктивно сприятиме посиленню демократичних основ міжнародної регіональної підсистеми. Також серйозного удару зазнає легітимність режиму В. Путіна в очах частини бізнес-еліти та освіченої частини молодого покоління, що у перспективі відкриє шлях до повернення Росії на демократичний шлях.

З іншого боку, «кольоворові» революції активізують нові тенденції у розвитку регіональної підсистеми безпеки, що виявляється у загальному зниженні впливу Росії на розвиток подій на пострадянському просторі. Зокрема, *прискорюється деградація підконтрольних Росії інститутів, що виникли одразу ж після розпаду СРСР, що завдає серйозного удару по geopolітичних позиціях Москви*. Це відбувається через поступову ліквідацію структур та перегляд умов перебування російських військ на території

країн СНД. За свідченням деяких джерел, на найближчому засіданні Ради колективної безпеки, до якої входять Росія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан, оголосять про ліквідацію таких структур СНД як Рада міністрів оборони країн Співдружності та Штаб з координації військового співробітництва. Виникають серйозні проблеми зі зміною структури Об'єднаної системи ППО СНД після виходу з неї Грузії та України.

Партнери Росії також активізують перегляд умов розміщення на їх території контингентів збройних сил Росії. Так, Україна починає порушувати питання про умови перебування Чорноморського флоту РФ на Кримському півострові. Мова йде про перегляд умов оренди інфраструктури флоту та чітку заяву української влади про не продовження дії договору після 2017 р. Більш вагомого успіху в цьому напрямі досягла Грузія: в ході двосторонніх переговорів російська сторона була вимушена погодилися на завершення виведення військових баз до кінця 2008 року.

Фактичне руйнування військової складової підсистеми безпеки на пострадянському просторі стало наслідком поглиблення регіональної диференціації та geopolітичної орієнтації всередині Співдружності. Країни-члени ГУАМ взяли курс на євроатлантичну інтеграцію і намагаються вийти з-під впливу Росії. З іншого боку, для авторитарних режимів Білорусі і Центральної Азії військово-політична підтримка Москви є потужним засобом внутрішньої і зовнішньої легітимації. Зважаючи на це, Російська Федерація намагається прискорити трансформацію існуючих інститутів безпеки шляхом перетворення їх на замкнуті військово-політичні союзи. Фактично єдиною спільною структурою на теренах колишнього СРСР залишається Організація договору колективної безпеки

(ОДКБ) і тому Росія намагається збільшити рівень військово-політичної інтеграції її членів, використовуючи своє домінування на пострадянському просторі. окрім геополітичної, існує також й ідеологічна причина активізації Москви на цьому напрямі, що, за визначенням британського експерта М. Вулфа, полягає у нездатності російської партії влади примиритися з реальністю і «побачити у втраті своєї імперії та ідеології нову можливу катастрофу».

Одним із проявів трансформації структур безпеки і пристосування їх до геостратегічних інтересів великих держав може стати *певна зміна балансу сил на континенті*. Кількісні співвідношення збройних сил РФ та країн Заходу загалом не зазнають змін, проте може погіршитися військово-стратегічне становище Росії внаслідок зменшення або припинення військово-політичної присутності на території деяких пострадянських країн.

Водночас такий розвиток подій радикально не змінить загальну картину, осікльки обидві сторони не готовійти на свідоме загострення ситуації. Так, рішучі дії Москви щодо відновлення балансу сил матимуть місце лише у тому разі, якщо Росія вбачатиме у країнах Заходу перешкоду на шляху відновлення статусу «великої держави» і глобального геополітичного гравця. Поки що в російському істеблішменті зберігається крихкий баланс між прихильниками нового імперіалізму і активного суперництва із США та їх союзниками на регіональному і глобальному рівнях, з одного боку, та політиками, схильними вдаватися до комбінації, що одночасно включає обмежену підтримку політики Заходу та спроби «вбити клин» між Західною Європою і Сполученими Штатами, іншого. Дотепер президент В. Путін дотримується останнього підходу і можна прогнозувати, що його позиція не зазнає суттєвих змін.

Водночас видається, що й Захід не здійснюватиме радикальних кроків стосовно зміщення балансу сил на свою користь, зокрема, через кількісне розширення військово-політичних інститутів, оскільки це означатиме безпосереднє сусідство з Росією. Цим, зокрема, викликані обережні заяви західних посадовців та експертів стосовно перспектив євроатлантичного майбутнього України. На думку відомого дослідника К. Купчана, «Україна як партнер НАТО, тобто як частина західного військового альянсу – питання далекого майбутнього».

Проте не можна повністю відкидати й іншого розвитку подій. Як вважають деякі західні аналітики, у довгостроковій перспективі у Заходу з'явилася можливість остаточно змінити баланс на пострадянському просторі на свою користь, одночасно не ув'язуючись у позиційні бої з Москвою. На думку відомого французького експерта з геополітики Ж.Шальян, політика США у цьому питанні є «зенітом політики відкидання «roll-back», спрямованої на неможливість відновлення Росією статусу світової держави. Це можна здійснити шляхом інтеграції України та деяких інших держав до євроатлантичних структур.

Ще одним наслідком «кольорових» революцій може стати поліпшення трансатлантичних відносин. Реакція на українські вибори сприяла об'єднанню Вашингтона та його союзників, що перебувають у стані розділеності, викликаної війною в Іраку. Зараз Захід дістав унікальну можливість остаточно подолати наслідки кризи у стосунках між Сполученими Штатами та європейцями, посиливши нормативний аспект у зовнішній політиці і виправивши при цьому крен, що виник у бік безпеки внаслідок подій 11 вересня 2001 р. та односторонньої гегемоністської політики американської адміністрації.

Як один із шляхів подолання трансатлантичних розбіжностей можна вказати на *остаточне формування консолідованої позиції Північної Америки та Європи стосовно майбутнього пострадянського простору як території, що життєво важлива для майбутнього західної цивілізації і яка у цьому зв'язку потребує масової допомоги Заходу з метою завершення демократичного транзиту*. З одного боку – спільна позиція може проявлятися через певний перерозподіл сфер впливу між США і ЄС на пострадянському просторі. На думку відомого російського експерта Ю. Давидова, Вашингтон зацікавлений у вирішенні глобальних геополітичних проблем і тому згоден на посилення впливу європейських союзників на теренах колишнього СРСР.

З іншого боку – спільна позиція Заходу може бути інституціалізована шляхом створення додаткових чи активізації вже існуючих структур безпеки. Це пов’язано з неефективністю існуючих інститутів безпеки в деяких регіонах колишнього СРСР, зокрема ОДКБ, перед лицем обвального зниження стабільності та нарощання хаосу у випадку масових виступів і широкого застосування насильства. У цьому контексті важливу роль як інструмент подолання регіональних конфліктів може у перспективі відіграти ГУАМ, яка нещодавно взяла на себе функцію просування демократії на пострадянському просторі.

Помаранчева революція і безпека України

Помаранчева революція справила багатоплановий вплив на міжнародне становище і безпеку української держави, розширивши «вікно можливостей» як стосовно євроатлантичної інтеграції, так і підвищення її статусу на пострадянському просторі. У першому випадку, наслідки можуть бути більш опосередкова-

ними і проявлятися у довготривалій перспективі, зважаючи на неготовність Заходу до негайногого прийняття України до своїх інституцій.

У другому випадку, дивіденди можна одержати швидше і при цьому піднести власні шанси на здійснення стратегічної мети – включенням до євроатлантичного простору, інституцій безпеки. Київ може виступити основним провідником та ініціатором демократичних процесів, своєрідним «агентом впливу» Заходу на пострадянському просторі, зокрема в Росії та на Південному Кавказі. Функція України у цьому разі полягатиме у просуванні демократичних цінностей, розвитку практичних (зокрема, транскордонних) моделей європейської інтеграції, а також залученні до подолання заморожених конфліктів.

Свідченням зміни позиції України у бік підтримки демократичних цінностей стало підтримання нею в Комітеті ООН з прав людини резолюції щодо порушень у Білорусі й на Кубі. Навесні цього року В. Ющенко та М. Саакашвілі проголосили створення «Демократично-го вибору» для підтримки революційних рухів на пострадянському просторі. Подібні кроки матимуть не лише ідеологічний, а й практичний вплив на становище України в регіоні. З одного боку, зростає авторитет нашої держави і її вплив на розвиток процесів. З іншого, активізація Києва на «демократичному фронті» стимулює негативну реакцію з боку Росії і бажання покарати Україну за «експорт революції» шляхом затягування на її ший «енергетичної петлі» та стимулювання діяльності сепаратистських проімперських сил у південних і східних регіонах.

Зважаючи на фактичну відстороненість Заходу та внутрішню слабкість і високий рівень економічної залежності, активізація кремлівського керівництва може поставити під загрозу безпеку

України. Тому Київ фактично відмовився від «революційної стимуляції» і прагне залишити за собою лише посередницькі функції. У ході киргизьких подій у березні минулого року В. Ющенко пропонував президентові А. Акаєву та його опонентам посередницькі послуги, проте ця спроба не мала успіху.

Більш вдалим напрямом діяльності може бути участь у врегулюванні застарілих конфліктів на теренах колишнього СРСР, і тут Україна здобула можливість посісти більш впливове місце у підсистемі регіональної безпеки. Найреальнішою сферою прикладання сил є придністровський конфлікт, і у цьому напрямі Україна реально захопила ініціативу, використовуючи інституційні рамки ГУАМ. На думку багатьох експертів, план врегулювання, запропонований В.Ющенком, може стати серйозною основою для практичного втілення.

Зважаючи на специфіку зовнішніх і внутрішніх обставин, породжених «кольоворими» революціями, Україні для одержання максимальних вигод потрібні політична воля, послідовність і злагодженість владної еліти. Важливе значення має створення чіткої системи цілей та ієрархії відповідних органів. Неузгодженість в оцінках з ключових питань зовнішньої політики і безпеки та фактичний саботаж чиновників на середньому і низовому рівнях, які ми спостерігаємо тепер, повинні залишитися у минулому. Потрібно також рішуче відійти від рецидивів ситуативної «багатовекторності», викликаних певною залежністю наших політиків від зовнішніх чинників та почasti іноземних держав.

Висновки

«Кольоворі» революції стали одним із важливих етапів глобальної демократизації, відображаючи кризу неоавторитарної імітації демократії. Вони засвідчили формування громадянських ознак та, до певної міри, зростання зріlosti посткомуністичних суспільств, у яких почався процес зміни поколінь і цінностей. Водночас революційні події стали наслідком і проявом процесу культурно-цивілізаційної диференціації країн, що знайшло відображення в характері пereбігу подій.

«Кольоворі» революції матимуть різнопланові і далекосяжні наслідки для розвитку регіональної підсистеми безпеки в регіоні нових незалежних держав. Зокрема, у довготривалій перспективі нова хвиля демократизації сприятиме зменшенню впливу Росії на пострадянському просторі, що може потягнути за собою необхідність більш активного залучення США та його союзників до будівництва додаткових механізмів безпеки для підтримки стабільності. Насамперед мова йде про Центральну Азію, де неефективні та корумповані режими можуть упасти під впливом комбінованого тиску частини місцевих еліт, зубожілого населення та ісламського екстремізму.

Внаслідок помаранчевої революції Україна здобула унікальний шанс не лише прискорити демократичні трансформації власного суспільства, а й сприяти демократизації пострадянського простору, піднявши, зокрема, власний статус в системі регіональної безпеки.

ІІ. Україна в демократичному вимірі: політичні та соціальні аспекти

Розвиток демократії в Україні: історія побудови делегованої демократії

Олександр Задорожній

Як відомо, далеко не всяка країна, що взяла курс на демократичний розвиток (або хоча б заявила про це), стає демократичною державою. Більшість країн з тих або інших причин зупиняється між тоталітаризмом і демократією, створюючи так звані псевдодемократичні, або гіbridні режими. Так трапилося з більшістю колишніх союзних республік, у тому числі і з Україною. Успадкувавши після розвалу СРСР потужну радянську номенклатуру з її авторитарними традиціями, Україна привслідуно заявила про свій намір стати демократичною державою. Однак протягом багатьох років ці заяви не знаходили свого підтвердження в реальній дійсності.

У 2004 році міжнародна організація «Freedom House» опублікувала класифікацію політичних режимів пострадянського простору. За цією класифікацією Україна, так само як Грузія і Молдова, увійшла до списку держав з гіbridним режимом, на відміну від республік Прибалтики, що перебувають між консолідованими демократіями і консолідованими авторитарними режимами, що

встановилися в Білорусі, Казахстані, Узбекистані й Туркменістані. Росія, Вірменія, Азербайджан, Таджикистан і Киргизія віднесені до напівконсолідованих авторитарних режимів. По суті, маючи цілком благопристойний «фасад» демократичної держави з усіма його основними атрибутами, Україна претендувала на роль держави з делегованою демократією: роль населення у формуванні влади починалася й закінчувалася біля урни на виборчій дільниці, після чого новообрани владні структури починали функціонувати незалежно від народу при повній відсутності суспільного контролю. При цьому їхнє функціонування було малоефективним, оскільки політична система країни споконвічно була погано структурована й складалася з безлічі окремих кланів, що вели один з одним запеклу боротьбу.

Становище ускладнювалося тим, що практично вся державна верхівка складалася з колишньої партійно-господарської еліті з її традиційним кумівством і функціонувала самостійно, не спираючись на широкі суспільні кола. Іншими словами, влада й суспільство

не перебували в діалозі. Експерти Інституту Джорджа Ф. Кеннана (зокрема, О. Фісун і В. Степаненко) взагалі класифікували український політичний режим як неопатримональний, тобто заснований на взаєминах «патрон – клієнт». Справді, українське суспільство будувалося (і певною мірою будеться й нині) на основі вертикальної структури «патрон» («пахан», «папик», «хазяїн годівниці») – «клієнт». Особливу ефективність цій структурі надавало практично повне злиття бізнесу й влади, а також панування тіньової економіки. При цьому громадські організації, які в цивілізованій державі покликані контролювати дії влади, були або мало впливовими, або їх підгодовували «згорі» і вони існували тільки формально.

Довгий час більшість політологів, розглядаючи ситуацію в Україні, не вважали її здатною до яких-небудь радикальних змін і відносили до так званій «сірої зони» (тобто до держав з остаточно сформованим псевдодемократичним режимом). Не будемо вдаватися до подробиць виникнення феномена помаранчової революції, так само як і не будемо повторювати всім відомий хронологічний хід подій кінця 2004 року, однак зазначимо, що не в останню чергу до вибуху народного незадоволення привело зловживання патримоніальними принципами. Віктор Янукович як кандидат, підтримуваний і без того дискредитованою владою, і тим більше, як людина, що мала або має судимість, виявився для значної частини населення живим символом патримоніальної системи, де «хазяїн годівниці» змушують весь народ жити «по поняттях». Після того, як фальсифікація виборів – 2004 стала очевидною, стримуване незадоволення досягло критичного максимуму й вилилося в грудневе протистояння на Майдані.

Зміни в суспільній свідомості

Зрозуміло, ще рано говорити про остаточну демократизацію влади в Україні, адже країна перебуває на початку шляху, і той, хто в грудні 2004 року наївно думав, що перемога Ющенка на президентських виборах – це і є перемога демократії в окремо взятій державі, прикро помилувся. Демократичний розвиток апріорі є дуже тривалим процесом, і яким він буде в Україні – покаже майбутнє. Однак, що б не говорили про помаранчеву революцію, не можна заперечувати того, що події на Майдані спричинили в суспільній свідомості переворот, у результаті чого виникла абсолютно нова, нехарактерна колись для України, система цінностей, головні аспекти якої розглянемо докладніше.

Психологія народу-переможця. Концепція «нашої держави»

Практично всі спостерігачі, що перебували в Києві в грудні 2004 – січні 2005 року, відзначали, що переможцями почуває себе не тільки й не стільки експозиційна «помаранчева» еліта, скільки народ, що відстоїв свій вибір. Навіть незважаючи на всі наступні розчарування в новій владі, ця «психологія переможця» чітко закріпилася в суспільній свідомості: люди вперше за довгі десятиліття усвідомили, що можуть реально впливати на політичні процеси в країні. Причому реальність цього впливу була очевидною: сьогодні людина стояла на Майдані, підтримуючи свого кандидата, а завтра цей кандидат став президентом країни, всупереч протидії колишньої влади. Так звана делегована демократія, про яку ми говорили, знищена і, відповідно, самосвідомість і самоповага населення різко зросла. Більше того, суспільство, яке своїми руками сприяло перемозі обраного ним глави держави, стало відчувати цю державу своєю. Відступила звична відчуженість і бай-

дужність до змін «нагорі» і з'явилося відчуття причетності до подій в державі, бажання брати активну участь у цих подіях, у політичному житті. Саме цей злам у суспільній свідомості й варто вважати одним з основних завоювань української демократії за останні часи.

Ще одним незвичайним моментом є те, що «психологія переможця» вплинула не тільки на «помаранчеву» частину населення, а й на тих, хто підтримував Віктора Януковича. І ті, й інші відстоювали свій вибір на площах міст України, перетворившись, таким чином, з безлікої й покірливої людської маси на реального суб'єкта політичного життя. І якщо в першому випадку спрацьовує схема «я можу змінити щось у житті держави, тому що один раз уже зміг це зробити», то в другому діє принцип «я зможу щось змінити, оскільки мої супротивники спробували це зробити, і в них вийшло». Таким чином, обидві сторони усвідомили, що можуть і повинні бути дійовими особами у політичному житті країни. Іншими словами, у народу з'явилася нова ментальність, яка допомогла просунути державу на шляху до реальної демократизації набагато успішніше, ніж усі попередні спроби, що мали місце в політичному розвитку України за увесь час її існування як незалежної держави.

Відхід від радянської номенклатури й підвищення вимог суспільства до влади

Перелом у суспільній свідомості закономірно привів до розриву зв'язків з радянсько-бюрократичними традиціями суспільства. І «помаранчові», і «бліо-блакитні» усвідомили, що краще жити в умовах демократії, за яких держава є підлеглим суспільству суб'єктом. При цьому особисті якості представників влади основної ролі не грають: вони можуть бути країцим або навіть гіршим,

ніж у колишньої верхівки, однак нова система взаємин не дає змоги почувати себе безконтрольними. Після подій на Майдані вимоги народу до влади стали помітно вищими. Відчувши себе частиною суспільства, люди почали вимагати дотримання громадянських прав. Більше того, суспільство почало визначати морально-етичні норми для влади. Нині політичній еліті доводиться жити під пильним оком засобів масової інформації. Навіть таке, здавалося б, другорядне питання, чи етично 19-літньому синові Президента роз'їжджати на супердорогому автомобілі й користуватися ексклюзивним мобільним телефоном, викликало в суспільстві голосний резонанс. І коли Віктор Ющенко спробував апелювати до того, що матеріальне становище його родини – це його особиста справа, йому дали недвозначно зrozуміти, що особистих справ у глави держави, що одержав владу безпосередньо з рук народу, бути не може. Довелося Ющенкові не тільки вибачитися перед журналістами, але й прозвітувати перед ЗМІ про доходи своєї родини.

Таким чином, владі доводиться зважати на вимоги суспільства щодо етики й моралі, враховуючи, що останнім часом ці вимоги досить посилилися. Ще Карамзін все, що відбувається в Російській імперії називав одним містким словом: крадуть. Радянський Союз, а за ним і пострадянська Україна, успадкували від імперської Росії поблажливі ставлення до матеріальних зловживань влади: у кращому разі, людей турбувало, хоч би владна верхівка не почала красти занадто багато й не розграбувала країну дощенту. Тепер же суспільство продукує чіткий імператив: красти у держави – це погано, і, відповідно, ставить перед владою проблему: як жити не крадучи? Щоб не вичерпати свій кredit довіри (згадаймо програмне гасло помаранчової опозиції: «Ці руки не

крали!»), політичній еліті, хоче вона цього чи не хоче, доводиться давати підтвердження своїм деклараціям.

Роль Президента як «сина нації»

У зв'язку з викладеним цікаво простежити, як змінилося сприйняття суспільством статусу Президента держави (зважаючи на те, що в конституційній системі України глава держави є досить потужною фігурою: за обсягом своїх повноважень він перевершує більшість президентів східноєвропейських держав). У більшості пострадянських країн роль президента так чи інакше корелює з поняттям «батечка», або ж у більш ліберальному варіанті «батька нації». В Україні ж процес розвивався інакше, – можливо, тому що Україна в сучасних межах, за винятком періоду перебування в складі СРСР, практично не мала історичного досвіду співіснування із спільним «царем-батечком». Навіть із здобуттям незалежності й появою інституту президентства поняття «батька нації» не змогло пустити корені у масовій свідомості, оскільки ні Леонід Кравчук, ні Леонід Кучма не володіли достатнім для цього авторитетом.

Що ж стосується Віктора Ющенка, то з моменту його обрання Президентом України у свідомості українського суспільства роль глави держави набула унікального характеру – замість того, щоб стати «батьком нації», президент став, скоріше, «сином нації». Якщо «батька» не судять, його або поважають, або бояться, то до «сина» ставлення зовсім інше, тобто його виховують, якщо треба – йому зауважують і навіть відповідають за його дії. Зазначимо, що з боку громадськості подібне ставлення до нового президента як до власної креатури з'являлося споконвічно, з огляду на той шал народних пристрастей, яким супроводжувалося обрання Ющенка. Особисто для мене особливо показовим був діалог, почутий у грудні минулого

року на київській вулиці. Один з передхожих запитав другого: «Ну, зробите ви свого Ющенко президентом і що буде? А якщо він виявиться ще гіршим, ніж колишній?». На це другий – з жовтогарячою стрічкою на рукаві – упевнено відповів: «Виявиться гіршим – переоберемо. А якщо треба буде, то й на Майдан вийдемо».

Отже, ставши всенародно обраним президентом, Віктор Ющенко одночасно виявився заручником суспільної думки й тепер змушений виплачувати моральні дивіденди суспільству, що забезпечило йому масову підтримку. Хоча статус «народного улюблена» і дає своєму носію безсумнівні переваги, однак він же й робить становище президента досить хистким, особливо тоді, коли кредит суспільної довіри буде вичерпано. Однак народ не без труднощів розчаровується у своїх героях, тому, навіть незважаючи на кризи останніх місяців, кількість симпатиків Ющенка (на відміну від кількості прихильників його соратників) усе ще залишається досить значною.

Кризи вересня 2005 як наслідок прискореної еволюції політичної свідомості

Торкнувшись теми розчарувань українського суспільства в нових лідерах, не можна не згадати про причини кризи, що сколихнула український політикум в останні місяці. Так званий помаранчовий розкол, що вилився у відставку уряду Юлії Тимошенко, був так само закономірний, як і неминучий спад масової ейфорії, у якій Україна перебувала перші кілька тижнів після інаугурації президента Ющенка. Цікало, що більшість політологів прогнозували урядову кризу не раніше ніж через рік – півтора після подій Майдану, однак реальний розвиток подій випередив їхні очікування.

З цього можна зробити висновок, що в політичних відносинах Україна

еволюціонує у прискореному темпі, оскільки криза завжди є показником того, що політична еліта у своєму розвитку відстає від суспільної свідомості. Справді, за останні десять місяців Україна пройшла гігантський шлях розвитку демократичної культури, і в цей момент суспільна свідомість громадян стала набагато ближчою до європейських цінностей ніж півроку тому. В такому разі, як це не парадоксально, суспільство у своєму наближенні до ідеалів демократії набагато обігнало політичну еліту, що не дуже давно була для нього знаковим носієм цих ідеалів. Тут можна провести паралель з економікою, – коли прискорений розвиток виробництва приводить до неминучої економічної кризи. По суті, скандали, що вибухнули в українському політикумі, є закономірною розплатою за прогрес у суспільній свідомості. Це – хвороба росту, яку треба пережити, і тривалість цієї хвороби залежатиме від того, наскільки оперативно влада реагуватиме на подальшу демократизацію суспільної системи.

Конституційна реформа: яблуко розбрата між політичними силами України

Тепер спинимося на одному з основних факторів політичних криз у країні – гучній проблемі реформи Конституції. Незважаючи на те, що падіння економічних показників, поза всяким сумнівом, вплинуло на дестабілізацію політичної ситуації в країні у вересні – жовтні 2005 року, на наш погляд, саме конституційна реформа, що споконвічно була «яблуком розбрата» між різними силами «помаранчового» табору, стала бомбою сповільненої дії, підкладеною під, і без того досить неміцний, фундамент нової влади.

Реформа, що виключає монополізацію влади яким-небудь одним політичним угрупованням, безсумнівно, на-

зріла. Власне кажучи, горевісна монополізація і була тим, проти чого боролися на Майдані. Тому, на перший погляд, цілком обґрутовано, саме конституційна реформа вважається головним показником розвитку демократії в Україні. Проте, якщо уважно поглянути, це твердження є не зовсім вірним. По-перше, варто звернути увагу на те, ким і чому постійно ініціювалася реформа. Як відомо, уперше з її проектом виступив Президент Л. Кучма в 2003 році. Суть спроби полягала в тому, щоб підсилити парламент. Після голосних скандалів 2001–2002 рр. становище Президента стало загрозливим, тому владі довелося шукати шляхів до зміцнення своїх позицій. А оскільки вплив Кучми і його оточення у Верховній Раді був досить сильним, Президент зробив ставку на парламент (цікаво, що в 2000 році той же Кучма виступав із програмою, що припускала обмеження повноважень не президента, а саме парламенту).

Таким чином, конституційна реформа в її сучасному вигляді готовилася для зовсім інших умов та інших цілей, а саме: заради перенесення реальних повноважень президента в іншу площину при збереженні прямого мандата, права вето і права розпуску парламенту. Конкретизуємо останню тезу: тільки наївний може говорити про припинення споконвічного конфлікту між главою держави та парламентом завдяки конституційним нововведенням. Але головне, автори реформи (серед яких і автор цих рядків) розраховували на реально сильного президента, сильного не в сенсі конституційних повноважень, а в сенсі позицій психологічних.

Отже, як бачимо, реформа має неоднозначний характер: з одного боку, здавалося б, істотно урізує повноваження глави держави (які, як ми вже говорили, в Україні досить великі), з іншого, як правильно зазначають експерти,

фактично закріплює законодавчим шляхом кланову систему, що існує в українському парламенті, оскільки члени уряду будуть підкорятися прямо не прем'єр-міністрів, а безпосередньо Верховній Раді, тобто тим парламентським силам, що їх висунули. Крім того, законодавче оформлення конституційної реформи в її сучасному вигляді з нині діючим Президентом настільки невиразне, що в окремих випадках вона може прямо загрожувати обраному Україною демократичному курсу. Зокрема, в запропонованій редакції не передбачено чіткого механізму передачі влади: президент, розпустивши кілька разів парламент (а це право за ним зберігається), фактично стає диктатором країни. Таким чином, політична реформа в її сучасному вигляді є потенційним чинником дестабілізації обстановки і, як наслідок, потребує ретельного дооправдання.

Владний розкол і перспективи формування опозиції

Повернемося, однак, до вересневого розколу влади, що викликав багато зловтішних зауважень серед супротивників помаранчевої революції. По суті, ця влада ніколи й не була монолітною: ні Ющенко, ні Тимошенко, ні Порошенко ніколи не були носіями єдиної ідеології і єдиних інтересів, і згуртувати їх міг тільки такий сильний спільній ворог, яким у 2004 році був провладний кандидат Віктор Янукович. Криза нової влади була запрограмована заздалегідь, оскільки було очевидно, що уряд–2005 не професійний, а суто політичний, тобто формувався з огляду на врахування «заслуг перед революцією».

У розколі влади можна помітити й кілька позитивних моментів і головний з яких – перспектива формування в українському політикумі сильної опозиції. Очевидно, що опозиція країні не-

обхідна, так само як і здорована конкуренція необхідна для економіки. Сутність її прекрасно розкриває приказка: «На те й щука в морі, щоб карась не дрімав». Іншими словами, опозиція контролює владу, змушуючи її діяти в рамках демократичної конкуренції. У першій половині 2005 року реальної опозиційної сили в Україні практично не було: Віктор Янукович, на якого покладалися основні надії супротивників «помаранчевої» влади, не зміг сформувати сильної об'єднаної опозиції. Не в останню чергу тому, що В. Янукович має інтереси у великому бізнесі, який за своєю природою не схильний до протистояння владі, а швидше до взаємодії з нею (про що свідчить нещодавно підписаний Ющенком і Януковичем Меморандум).

До недавнього часу єдиним реальним, хоча й не дуже згуртованим контролером державної влади, була суспільна думка, яка висловила новій еліті набагато більш тверді вимоги, ніж до старої. Навіть масове вересневе протистояння парламенту, що не бажав затверджувати пропрезидентську кандидатуру Єханурова, насправді скоріше було стихійним вираженням суспільної реакції на відставку Тимошенко, ніж справді згуртованою ѹ організованою опозиційною дією. Єдиним претендентом на створення реального опозиційного блоку є Юлія Тимошенко, хоча поки що її блок не дуже явно розкручує цей формат. Серед її козирів – концепція захисту «ідеалів Майдану», носієм яких в очах певної частини суспільства вона залишається ще більшою мірою, ніж Ющенко. З іншого боку, ця ж позиція є для неї стримуючим фактором, оскільки як одна із знакових постатей Майдану, вона також має кредит суспільної довіри, що, як і у випадку з Ющенком, накладає на неї підвищені зобов'язання перед суспільною думкою

і в певному сенсі ставить її в досить жорсткі рамки. Насправді, ця перспектива однаково реальна для всіх політичних сил, які спробують розіграти карту «ідеалів революції» у найближчі рік – півтора. Таким чином, очікується, що в передбачуваному політичному майбутньому України основні події будуть проходити під знаком популізму в різних його інтерпретаціях.

Україна й зовнішньополітичний простір: перспективи відносин з Росією

Ми вже говорили про те, що поразка уряду Кучми наприкінці минулого року символізувала остаточний розрив з традиціями радянської номенклатури. По суті, Україна цим кроком показала свою рішучість залишити ментальний простір колишнього СРСР і перестати бачити себе в очах політичних партнерів несамостійним політичним суб'єктом. Можна сказати, що суспільство остаточно усвідомило, що воно хоче жити в незалежній країні, що є повноправним гравцем на світовому політичному полі. З цього погляду показовою є реакція простих українських громадян на втручання сторонніх сил під час подій на Майдані. Навіть цілком дружні візити президентів Польщі й Литви не викликали, як очікувалося, масового схвалення – скоріше в народі відчувалася деяка настороженість, що пояснюється досить просто: саме в цей час у настроях суспільства зростала вже згадувана нами концепція «це – наша держава», і, відповідно, у справах своєї держави люди хотіли розібратися самі, без допомоги й втручання зовнішньополітичних суб'єктів. Ця тенденція не могла не створити певні складності у відносинах з найближчим сусідом – Росією (тим більше, що Віктор Янукович сприймався й сприймається українським суспільством саме як про-

російський кандидат). Насправді каменем спотикання в українсько-російських відносинах є те, що Москва на ментальному рівні дотепер не навчилася сприймати Київ як рівноправного політичного партнера, а сприймає його як одне з губернських міст Росії. Наголосимо, що мова йде не про позиції офіційного Кремля: і Єльцин, і Путін традиційно вже досить обережні у своїх висловлюваннях щодо незалежності України. Однак у російському політикумі багато хто і досі не може усвідомити, що Україна, яка була невід'ємною частиною Радянської, незмінним «молодшим братом», назавжди пішла у небуття. Саме тому розмови про федералізацію в Україні завжди викликають у «північного сусіда» захоплення: Росії здається, що молодший брат от-от одумався, виправить помилку і повернеться в «братні» кордони – якщо не цілком, то хоча б у вигляді східних і південних областей.

Однак на цьому шляху подібні настірні неминуче терплять крах. Якщо в Росії міф про «повернення» України – нехай і на неусвідомленому рівні – дотепер досить живучий, то в Україні він уже давно втратив актуальність. Не можна забувати, що за останні роки виросло нове покоління, яке вже не пам'ятає «радянських часів», яке звичко вважати себе громадянами України й сприймає Росію всього лише як одного з найближчих сусідів. Як не парадоксально, але навіть багатомільйонне російське й російськомовне населення України далеко не все жадає повернутися в обійми «старшого брата», як комусь може видатися. Так, вони хочуть навчати своїх дітей рідною мовою, можливо, навіть домогтися для російської мови статусу державної, хочуть їздити до російських родичів без візи й закордонного паспорта, хочуть дружити з Росією й сприймати її як традиційного сильного партнера.

Однак про можливості возз'єднання мало хто замислюється всерйоз. Навіть для східних і південних областей, що традиційно тяжіють до «східного сусіда», не є привабливою перспективою пепретворитися із ключових регіонів країни, у якій вони в кожному разі будуть відігравати важливу роль, у віддалену провінцію Росії.

Таким чином, для подальшого успішного розвитку українсько-російських відносин необхідно, щоб мен-

тальні установки обох сторін нарешті зрівнялися. Не можна весь час чіплятися за минуле й намагатися склеїти те, що давним-давно розпалося. Настав час починати будувати відносини на нових принципах, що відповідають реальному стану речей. У зв'язку з цим дуже хочеться, щоб Росія нарешті відійшла від нечіткої фразеології стосовно України й перейшла до ефективного зваженого і конструктивного діалогу.

Політичні метаморфози в Україні – поточні практики та проблемні шляхи до бажаних результатів

Олена Лазоренко

«Хмара на небі розміром з долоню

може віщувати ураган»

Ален У. Даллес

Наведена як епіграф цитата може викликати у зацікавлених темою читачів досить різні асоціації щодо політичної складової реалій і спокус, надій та ілюзій нашого сучасного буття. Є сенс звернутися до певних аспектів того, що у поточному публічному політичному полі України є згаданими «хмарами», які суттєво/ймовірно визначально впливатимуть на стан подальшого розвитку країни.

Фрагменти політичного старту

Час як ретельного інтелектуального препарування, всебічного осмислення помаранчевої революції, так і наступальних широкомасштабних дій до її публічного знецінення/забуття ще попереду. Поки що варіативність оцінок цієї знакової для українського суспільства події традиційна для нашого різко поляризованого суспільства і сконцентрована на двох загальних орієнтирах її сприйняття – від відчуження, заперечення, пессимізму чи скептицизму, страху та розчарування до розсудливого визнання, всебічної та неzapеречної підтримки, ствердження чи піднесення аж до ейфорії.

Проте за умовної чіткості існуючого двополярного виміру цих масових оцінок, відчуттів існує – серед багатьох складових, які зумовили означені суспільні події та їх перемогу – головний «фокус», єдиний стрижень, який став пусковим механізмом помаранчевої революції. На даному етапі розвитку країни він знаходиться у політичній сфері, бо «економічне життя пливе по політичному руслу, і якщо останнє опоганене, то воно заражає собою все, що через нього проходить».

В чому саме зосереджено таке «опоганення» політичної сфери України? Насамперед – у довготривалій політичній кризі. Ця криза була зумовлена генетично, бо визначальні помилки та органічні дефекти політичної розбудови країни були закладені у перші роки її утворення. Спочатку влада – для свого власного самозбереження – взагалі реально не опікувалася проблемою виходу з кризи. З часом непоодинокі публічні виступи невдоволеного населення існуючим станом речей змусили владу до обіцянок про певні дії, проте вона продемонструвала технологічну неспроможність (помножену на від-

сутність власного бажання) досягти суттєвих позитивних результатів. Пояснання та консервація генетичних і функціональних чинників політичної кризи доповнювалися суто гасловою політикою влади у публічній сфері. В результаті взаємозв'язок впливу за віссью «влада – населення», який є визначальним критерієм політичної ефективності розвитку будь-якої країни, у нас набув асиметричного, викривленого характеру, означеного укоріненістю стану зростаючого відчуження між владою і масами, недовіри мас до можновладців та партійних функціонерів. Саме існуючий стан політичної кризи став провідним стрижнем помаранчевої революції.

Як і будь-яка така криза, так і українська, має загальні три основні фази – докризову, кульміаційну, перехід до нової якості. Якщо попередній, до виборів 2004 р., період кризи змістово чітко корелюється з кульміаційною фазою, то «післяпомаранчевий» – з переходом до нової якості. Цій зміні фаз політичної кризи насамперед сприяли:

- «принциповий злам у масовій свідомості щодо влади та сформованого нею стану суспільного життя»;

Переважна більшість населення, виснаженого тривалістю надто важких соціальних, економічних, культурних негативних перетворень, пройшла *кілька етапів* на шляху формування нового стану свідомості та поведінки: від байдужості, подекуди абсолютної, до намагання пристосуватися до продиктованого владою стилю та умов життя; потім – від зневіри у можливість досягти позитивних змін до терплячого очікування «нових часів»; нарешті, з появою детонатора, яким виявилася помаранчева революція, публічно розкрилася спроможність до масового свідомого опору. Головна причина принципових змін поведінки населення криється не в їх

ціннісних, ідейних, ментальних, регіональних т. ін. зрушенах та уподобаннях, а насамперед – у вимогах змінити сформовані за часів попереднього владного режиму умови життя, організаційно-управлінські принципи володарювання та норми щодо порушених прав власності. Дарма що учасники, прибічники і опоненти помаранчевої революції дотримувалися різного, протилежного бачення відносно персон владних лідерів, які очолили б країну для досягнення цієї мети.

Вперше в Україні виникла серйозна практична зацікавленість «низів у верхах», широка підтримка «знизу» в подоланні соціальних сил, які перешкоджають суттєвому позитивному оновленню життя;

- «системна криза влади»

Масове переконання щодо тотальної недовіри, неприйняття зашкварублого, неефективного, радянського за своюю суттю держапарту, а особливо до покоління вищих можновладців, які фактично перетворилися на закриту і налаштовану насамперед на обслуговування власних інтересів корпорацію, було довготривалим та сталим. Саме помаранчева революція виявилася наочним піком публічного масового вияву практичної боротьби проти такого укоріненого стану речей. Йшлося про невідворотну реалізацію вимог її учасників щодо кардинальних суспільних змін демократичного спрямування та прихід до владно-управлінського апарату осіб, спроможних це зробити у реальному поточному часі.

Справді вперше в Україні виникла можливість змінити існуючий клас можновладців, організувати нову систему важелів управління для радикального оновлення країни;

- «особливості плюралізму групових інтересів як соціально-політична та бізнесова реальність»

Справжній вододіл як бізнесу, партій, так і населення України здебільшого проходить по лінії лояльності або опозиційності до особи президента та персонального складу високопосадовців діючої влади. Українське населення досить давно є деідеологізованим і чіткого політичного, ідейного розподілу електорату немає. Відповідно до задіяного критерію – за і проти певних вищих можновладців діючої влади – сформувалися звичні моделі електоратів, а саме – «за», «проти» і трохи «болота», тобто проти будь-кого. Існуюча понад сотню кількість політичних партій (з притаманними їм значною мірою розплівчастістю ідеологічного, програмного обрамлення та декоративністю соціальної бази) засвідчує не лише невпорядкованість, безсистемність політичних стосунків, а і певний, обслуговуючий інтереси відповідних бізнесових осередків характер їх праці. Аби зрозуміти роль та суть протистояння партій, часом жорсткого (звісна річ, яке публічно оформлено як несхожість/діаметральність політичних уподобань), його слід розглядати як реальну боротьбу за лідерство насамперед провідних фінансово-бізнесових корпорацій. Відповідно до зазначеного критерію також відбудиться аналогічний розподіл як публічних, так і не публічних, тіньових провідних бізнесових груп, саме тих, які і визначають діяльність партійних керманичів.

Політичний український пейзаж, таким чином, здебільшого утворений з об'єднань провідних фінансово-політичних угруповань для лобіювання їхніх приватних бізнесових завдань та реалізації їхніми обранцями кар'єрних інтересів. Електорат за таких умов – це лише механізм досягнення приватної мети. Така усталена в Україні логіка, зміст вододілу провідних групових інтересів диктує свої умови (норми), законодавче забезпечення процесів внутрішньої

суспільної еволюції, які є анахронічним гальмом конструктивного визначення реальної, сучасно відповідної ієархії державних пріоритетів та їх практичної реалізації.

Таким чином, Україна, продовжуючи перебувати у стані політичної кризи, досягла чергової її фази, яка означає перехід до нової якості. Стартовий зміст цієї якості, сформованої помаранчевою революцією у природно притаманній гасловій формі, виглядав так: «багаті поділяться з бідними», «злочинці сидітимуть у тюрмах», «підприємства, приватизовані за копійки олігархами, будуть повернуті державі», «влада буде відокремлена від бізнесу», «діяльність влади буде прозорою» тощо, тобто насамперед зосереджений у соціально-правових пріоритетах.

Еволюція переходу до нової якості

Переможець одержує все – це загальний досвід та звичайно переважна для світу норма результативності виборчих перегонів. Однак в Україні накреслюється тенденція відсутності реалізації цієї норми: під час попередніх виборів до Верховної Ради, коли «Наша Україна», маючи виборчу пріоритетність, не стала там лідеруючою політичною силою, тепер – переможці помаранчевої революції мають у зв'язку з цим теж значні складнощі.

Безумовно, для визначення «діагнозу» явища найлегше (та й більше відповідає публічній політичній моді) однобічно сконцентруватися на тих чи інших суб'єктивних прорахунках. Жодним чином не применшуючи значення в таких процесах суб'єктивного, особистісного фактора, звернімося до певних складових, що зумовлюють становлення об'єктивних умов нового політичного ландшафту. Для їх розуміння важливим є те, що для українських політичних сил

(за існуючої у світі множини типів політичних взаємодій) найбільш прийнятним залишається конфронтаційний з притаманною саме йому не лише полярністю інтересів, позицій, а і станом відкритого/закритого протиборства. Час, що минає від помаранчевої революції, вказує лише на навмисне посилення конфронтаційності та зміну її змісту.

Пріоритет у цій справі належить фаворитам минулого, довиборчого 2004 р. етапу та їх прибічникам. Процес їх приходу до тями від поразки був сповнений напроцуд банальними публічними кроками. Зокрема, публічні технології зосереджені переважно на демонстрації іміджу такої когорти політиків, які тільки й здатні до повторення одноманітних та вкрай застарілих, зовсім не прийнятних для сьогодення «гасел», наочної бутафорії тощо. Методи протидії новій владі використовувалися переважно конфліктні та агресивні, а їх публічні претензії зводилися переважно до беззмістових емоційних звинувачень. Для цієї ролі найчастіше використовувалися ті політичні гравці, карта, яких значно бита або навіть остаточно. Вірогідно, та-кий зміст публічної діяльності реалізувався до певної міри спонтанно і був продиктований необхідністю забезпечити час і простір для залагодження власних бізнесово-фінансових справ.

«Нова хвиля» конфронтаційності володарів попереднього режиму припадає на весну–літо 2005 р. Зміст конфронтаційності як тип політичної взаємодії з цього часу поступово втрачає раніше притаманну спонтанність, спочатку перетворюється на звичайну поточну – проте із спробами регуляції – сукупність дій, а потім починає відповідати певному сценарію. Вкажемо на кілька найбільш суттєвих змістових позицій цього процесу.

По-перше, про посилення конфронтаційного ракурсу свідчить періодичне

блокування, саботаж ними основних для життєдіяльності суспільства, в тому числі соціально болючих сфер (наприклад, паливно-енергетичних, м'ясних, цукрових т. ін.) та досить зухвала публічна протидія відчайдушним зусиллям «помаранчевих» лідерів щодо їх подолання.

По-друге, цьому сприяло концентрування зусиль політичної сили – аутайдера на збереженні обсягу контролюваних ними матеріальних, інформаційних, культурних, електоральних т. ін. ресурсів. Контроль над переважною більшістю ресурсів вони втримують ще й досі.

Звичайно, збережений потенційний контроль над ресурсами автоматично не забезпечує політичних переваг, але свідчить про певний пріоритет тих політичних гравців, які ним володіють. Проте неабиякий вплив, а ймовірно й переваги, належать насамперед якісні складові цього процесу. Якщо взяти до уваги висновок відомого французького політолога П. Бурдье, то зміст якісної складової для визначення співвідношення основних політичних сил полягає у здатності будь-кого з них швидко, ефективно мобілізувати і реалізувати ці ресурси. Приклад термінового та кілька-добового «включення» на ряд провідних регіонів України інформаційних, електоральних ресурсів попереднього режиму під час публічного конфлікту в зв'язку з правовими приватизаційними проблемами Нікопольського феросплавного заводу є досить показовим.

По-третє, спрямування зусиль, зокрема, на таке: «переведення стрілок» у публічному полі з тих чи інших супереччах юридичних проблем власної діяльності, які опинялися у сфері підвищеної суспільної уваги, на їх політичне забарвлення; пошук незаплямованих нових гравців для участі у наступних політичних баталіях; використання тактики

консервування у владно-політичному процесі переважної більшості можновладців кучмівського покоління.

Реалізація такої тактики відбувалася двома шляхами. Один шлях збереження самого факту їх панування пов'язаний з реалізацією публічної кампанії з подання вітчизняного – кревно похідного від номенклатурного – класу можновладців як частини звичайного, характерного для всього світу державного апарату. Інший шлях походить з притаманного їм мистецтва мімікрії, відхрещення – не обов'язково публічного – від належності до цього класу та відновлення у «новому вбранні».

Цілком зрозуміло, що, незважаючи на принципову зміну умов, правил, регламентації їх діяльності, глибинні мотиви та спонукання цих сил як «єдиного господаря» не змінилися. Вони демонструють певну відстороненість від влади, коли вона не зачіпає їх своїми діями, і діапазон цілком/частково результативних навичок щодо захисту своїх інтересів. Додатковим, проте суттєвим свідченням дотримання ролі «єдиного господаря», є реальна незацікавленість, навіть неприйнятність формування своєї сили як політичної опозиції (що не виключає час від часу рясну риторику щодо опозиційності). Йдеться скоріше про недопущення цього як прецеденту та спрямування зусиль на перемогу в наступних виборах 2006 р. як шлях, на їх думку, виправлення випадкової короткачасної недоречності щодо зміни їх ролі та відновлення *status quo*.

Орієнтація на перемогу, в тому числі у виборчих перегонах, є, певна річ, нормальним політичним актом для будь-якої політичної сили. Досить рідко хто з політиків керується у практичній діяльності лише біблійними заповідями (nezvажаючи на начебто масову демонстрацію своєї релігійності), а насамперед віддає перевагу відточеним часом та

досвідом правилам політичної доцільності. Відповідно до основного з цих правил, політична сила – лідер в жодному разі не повинна була б «втягуватися» у реалізацію політичних сценаріїв, розроблених своїми опонентами, в тому числі в у постійну пролонгацію конфліктів на «своєму» полі. А коли відбувається майже десять місяців здебільшого саме так, то навіть орієнтація на більш раціональну поведінку не часто досягає раціонального результату.

Тягар участі «помаранчевих» високо-посадовців у реалізації такого сценарію зумовлений насамперед відсутністю виробленої і публічно виголошеної стратегії і тактики чергового/нового етапу розвитку України (за наявності значної кількості діючих державних експертно-аналітичних інституцій). Навіть не був наданий ретельно виважений аналіз умов початкового стану суспільства, в яких розпочиналася діяльність нової влади, та принаймні чітка фахова програма першочергових дій у головних сферах – соціальній, політичній, економічно-фінансовій, культурній. Безумовно, мова не йде про численні розрізнені інтерв'ю, «месиджі», брифінги можновладців з цього приводу, а саме про зміст президентської програми дій, точніше її відсутність за реально існуючого гострого протистояння інтересів внутрішніх, зовнішніх політичних сил та угруповань.

Більшість прорахунків правлячої коаліції зумовлена саме цим, бо похідними від неї є неузгодженість позицій, помилки при обранні тактики в багатьох питаннях. Серед них і офіційно виважене ставлення до сформованого у попереднє десятиріччя «залізного трикутника інтересів», який об'єднує політиків, бюро-кратів, олігархів і не є далеким для частини діючих владних керманичів. Змістовно невизначений спосіб володарювання підвищує рівень його конфліктності та водночас сприяє залученню

механізмів оборони. Використання владою пріоритетно оборонного механізму діяльності з елементами «пожежної команди» є втратою поживного ґрунту для перелому щодо організації становлення нової якості буття. Водночас це зумовлює формування у суспільстві стану загального очікування обіцянних змін суспільного життя, а не активізму.

Серйозним фактором, який сприяв посиленню та роздмухуванню конфронтаційності, є прийняттєм владою підхід до своєї кадрової політики. За старілі розмови про обмеженість кадрових ресурсів не мають під собою жодних підстав. Україна була і поки що залишається багатою на гідні своєю професійністю та твердими моральними принципами людськими ресурсами, в тому числі й для керівних посад. Та нова, як і попередня влада насамперед, і в основному, орієнтується на кадри з свого політичного поля. Такий підхід до кадрової політики є досить звичним для політичного життя у світі. Однак за *наших умов* цей підхід до добору кадрів породжує цілий спектр негативних проблем, в тому числі й політичного змісту.

Критерій добору кадрів за сформованою ще тоталітарною нормою «свій хлопець» з імовірною наявністю компромату як умови призначення на високу владну посаду та відповідним соціальним походженням залишається провідним. Сьогодні переважно прийнятним соціальним походженням для високих можновладців виглядає сільське. Звичайно, проблему породжує не факт соціального походження, а саме чергове залучення (сформоване ще за радянських часів – тоді з робітничого класу – та укоріненого через покоління) перш за все маргінального кадрового сегменту з притаманними саме їйому характеристикими. Чи не найголовнішою з них залишається суб'єктивна нездатність опанувати конкретним для певного етапу

суспільного розвитку та здатність для себе різnobічним соціальним «інтер'єром» і заміщення цієї неспроможності елементарним камуфляжним пристосуванням. Звідси походять такі добре відомі прояви маргінальності, коли за наявності дипломів різного гатунку, спостерігається реальний брак культури і освіти; за зовнішньою лояльністю – двоєдущність, публічна догідливість, безцеремонність і лакейство у боротьбі за «доступ до тіла» вищого керівника, гранична до непристойності наполегливість у боротьбі за «свій шмат» для зміцнення власних життєвих позицій; замість уміння і бажання спиратися на фахові експертні знання – демагогія та плебейська пиха щодо особистої думки з будь-якого питання у будь-якій царині тощо.

Отже, йдеться про те, що випробувані часом критерії добору кадрів та зміст їх ротації (здебільше переміщення з місця на місце одних і тих же осіб свого кола) як у попередній владний період, так і весь «післяпомаранчевий», включаючи вересень 2005 р. кадрову пертурбацію, принципово не змінилися за риторичної різnobічності скандування цієї проблеми.

Відповідно, жодним чином не йшлося, імовірно навіть не передбачалося, формування принципово нової владної команди, про яку продовжує точитися багато публічних заяв. І не тільки тому, що заплановано неефективним саме для анонсованого командного стилю керівництва є поєднання в будь-якій провідній владній управлінській структурі працівників «першого рівня», що мають суттєво різний, подекуди дилетантський фаховий рівень, який не корелюється з відповідною посадою. І навіть не тому, що досягти виголошуваної владою «рівноваги сил» неможливо, бо щодо існуючих у «команді» групових інтересів саме поняття «рівновага сил» є лише метафорою і не віддзеркалює українську соці-

ально-політичну та бізнесову реальність. У існуючому владному угрупованні заплановано неможливий баланс сил. До часткової вересневої 2005 р. зміни про-відного складу влади це зумовлювалося складними, навіть з певних причин не-сумісними, міжособовими стосунками.

Потім, за стабільного залишку тих же групових інтересів, того ж оборонно-го механізму діяльності, сповненого ще більшої зовнішньої терплячості, поступ-ливості, були задіяні президентом інші «правила гри» як для вищих можнов-ладців, так і для олігархів та регіональ-них керманичів. Насамперед це стосу-ється не персонального складу уряду, а саме корінної заміни акцентів у спрямо-ваності його діяльності за рахунок ігно-рування цінностей «помаранчевих» та зумовленого цим стартового змісту чер-гової фази політичної кризи як перехо-ду до нової якості. Серед *організаційної* частини цих «правил гри» на часі й та-ке: Меморандум про взаємостосунки влади і опозиції, підписаний Президен-том і лише його виборчим візваві п. Яну-ковичем, правовим та політичним чином не урегульований закон про недотор-кенність депутатів місцевих рад, оffi-ційна зустріч Президента з певною час-тиною олігархів тощо. Вірогідно, що пе-релік буде продовжено. Найімовірніше, що реальний *зміст* цих «правил» буде позбавлений публічності. За *формою* во-ни найбільше відповідають спробам до-могтися певного резерву часу «без війни всіх проти всіх». *Публічним механіз-мом* їх здійснення є залученням до ді-ючих владно – політично – фінансових угруповань певних персон з «допома-ранчевої» влади незалежно від їх осо-бистого ставлення, особистої ролі у пре-зидентських виборах 2004 р. Безумовно, на рівні окремих персон певний паритет може бути реальним.

Проте впровадження цих «правил гри» жодним чином не сприятиме досяг-

ненню іншого типу політичних взаємо-дій замість укоріненого у нас конфронтаційного, а значить й не можуть бути шляхом до балансу сил владних, полі-тичних і електоральних. Певна річ, є сенс чекати ще неподіноких змін таких «правил гри», бо ті, що розпочалися, є заплановано короткосічні за своєю дією та ірраціональні відповідно до ймовір-ності зазначеного консенсусу в даний час в українських реаліях.

Сучасний стан проблемного владно-політичного середовища значною мірою посилює відсутність серйозної інтелек-туальної складової, яку, як правило, становлять державні інституції, серед яких – інститут державних радників України різного класу, відповідний інститут консультантів, мережа висококласних сучасних державних наукових підрозділів. Можливо, що й для цієї царини діє озна-ченний критерій добору кадрів або цим взагалі уважно та кваліфіковано ніхто з нової влади не опікується.

Зокрема, викликає закономірний по-див насамперед з точки зору професійної відповідності існуючий механізм формування/запрошення діючого нині загону радників п. Президента; обрані/запо-чатковані ними форми спілкування через ЗМІ переважно у формі інтерв'ю або ко-ментарів; зміст цих матеріалів, який нерідко спонукає до бажання поставити лише одне відоме запитання «проти кого заводите дружбу».

В усякому разі позитивних змін у публічному полі, незважаючи на запев-нення, що звучать час від часу в ЗМІ про амбітні плани термінового форму-вання нового владного інтелектуального корпусу, не спостерігається. Нового, са-ме державного інтелектуального корпусу, спроможного працювати у сучасній парадигмі теоретичних і практичних знань не маємо.

Серйозно шкодить стану справ у правлячому владно-політичному блоці

те, що так і не розпочалося формування цивілізованих масштабів, форм, змісту спілкування влади і суспільства, на той міст спостерігається їх штучна підміна. Масштаби та форми безпосередньої публічної професіональної роз'яснювальної політики влади, розрахованої на різні верстви населення, химерним чином звузилися так, що майже концентруються на коментарях у ЗМІ, брифінгах тощо. Зміст такого спілкування концентрується насамперед на спрощений оцінці нездовільного стану речей у суспільстві як результаті сuto міжособових суперечностей певних внутрішніх і зовнішніх політичних гравців або відповідних сил, невмотивованих для масової аудиторії обіцянок про прийдешнє поліпшення життя та інформації про заходження відрядження.

Публічні гасла та ініціативи вищих посадовців не завжди корелюються за змістом з існуючими саме у нас (а не в економічно благополучній Європі та ін.) станом суспільної свідомості та рівнем життя, з шляхом до очікуваної демократії. Наприклад, пропозиції про загальну амністію капіталів; про доплату олігархів за раніше придбане ними сумнівним / кримінальним шляхом майно; про те, що тепер «ми будемо домовлятися з бізнесом», гасла, які спрямовані на посилення та подальше роз'єдання населення – «справедливість або розвиток заради економіки» тощо. Вражає їх манера спонтанного публічного подання цих пропозицій. Аксіомою політики є те, що реалізація будь-якої суттєвої владної ініціативи повинна бути політично вчасною та попередньо максимально фахово пояснена різним групам інтересів, а не просто виголошена (наприклад, про УПА). Існуючий змістовий стан, форма, стиль спілкування влади і суспільства породили і укорінюють масштабну «гру в простонародність», що більшою мірою схожа на політичний маскарад.

Та не варто сподіватися – якщо у когось і залишились такі ілюзії – що тепер населення покірно, мовчазно сприймає шерег як давніх, так і сьогоденних життєвих негараздів, насамперед соціального характеру. Діапазон публічних форм прояву «опору матеріалу» через невдовolenня різними аспектами суспільного життя досить великий – від масового гумору і навіть сарказму до гострої критики, публічних виступів тощо. Національного консенсусу на поточному етапі суспільного розвитку України за короткий проміжок часу нового володарювання, звичайно, досягти неможливо. Проте зробити один з найактуальніших, політично грамотних кроків до викорінення серйозних чинників масштабних соціальних конфліктів у владі є всі підстави – дати публічну чітку відповідь на питання: хто і чому став володарем олігархічного, здебільшого незаконного капіталу. Формат партнерства між «злочинцями», які повинні сидіти в тюрмі і населенням, яке продемонструвало світові й собі свою громадянську спроможність керуватися суспільними інтересами, не буде знайдений. Відсутність позитивних дій влади та її невиважені заяви з цього приводу легко нагнітатимуть політику протесту. Жодна політична сила не має будь-яких шансів навіть для позитивного її сприйняття населенням, вже не кажучи про перемогу, якщо зневажає соціальний захист.

Як би серйозно або скептично не ставитися до існуючого політичного ринку, проте саме він продовжує перебувати у стані певної зовнішньої стабільності у тому сенсі, що учасниками поточної політичної гри та їх передового загону політичних гравців є знайомі сили.

До вересневих 2005 р. владних пертурбацій все, що відбувалося у політичному полі, свідчило про протистояння певних політичних гравців, їх публічних фраз і про відсутність суттєвого протис-

тояння реальних політичних сил, які пе-ребували значною мірою у стані загаль-ного очікування. Становлення сил іншої конфігурації почалося вже під час і після цих подій, продовжуватиметься й надалі. Нова розстановка політичних сил, безумовно, очікувалась у політично-му просторі, однак публічно розпочала-ся завдяки появі таких явищ, як:

- відчутне зниження/втрата суспіль-ного імпульсу помаранчевої революції;
- започаткування нових «правил гри»; насамперед еволюціонування зміс-ту владних політичних дій від обумов-лених завданнями помаранчевої рево-люції до їх знецінення шляхом спроб консенсусу з її найзавзятішими опонен-тами та замовчування таких змін мож-новладцями;
- послаблення консолідації частини суспільства навколо влади за невиправ-даних надій щодо своїх нових очікувань.

Ці явища суспільного життя вже до-лучаються і будуть активно використо-вуватися, вірогідно, до виборів 2006 р., як важелі впливу – звичайно у різний за змістом політичній риториці – політич-ними силами, репрезентованими владою і політичними гравцями кількох «по-ко-лінь» її попередників. Якщо говорити про особливості конфігурації сил на політичній арені, то вони обумовлені одним з тих же «правил гри», завдан-ням якого є досягнення певного «пе-ремішування» різних політичних сил не-залежно від їх політичних ціннісних уподобань та гострих суперечностей. Складається враження, що критерій під-ходу до формального поділу політичних гравців на дві провідні сили – як і у «допомаранчеві часи» – залишився ста-більним і фокусується у тому, хто з них за, а хто проти діючої влади.

Кожна з цих сил інтенсивно шукає реальні переваги для формування по-

тенційної готовності населення до ад-ресних дій на свою користь у виборчих перегонах (весна–2006). Водночас най-більш очевидно, що черговий раз йдеться і про відповідний суспільний вибір політичного курсу країни, про принципово різне розуміння якого публічно говорять різні політичні сили. Успіх все-таки належатиме тим полі-тичним силам, які будуть спроможні зрушити, а можливо й змінити за цей час змістові рамки життєвої буденності мас, тобто керуватися у своїй діяль-ності не гаслами, а суспільно-вагомими практичними здобутками. Зараз це сприятиме формуванню очікуваного політичними гравцями суспільного ви-бору. Україна поки що підтверджує, що є цивілізованим соціальним ор-ганізмом, налаштованим на демократичні трансформації. Але чи справді відбудуться вони у реальний найближ-чий час?

Виникнення тих чи інших кризових проблем у суспільно-політичному роз-витку будь-якої країни є звичайним, до певної міри нормальним явищем. Незва-жаючи на заяви чільних високопоса-довців про те, що у нас політичній кризі покладено край, варто уваги таке: Ук-раїна продовжує перебувати у стані дов-готривалої політичної кризи. Проте не сама по собі криза, а саме публічна ре-акція влади на ці події та відповідні дії завжди якнайяскравіше свідчить про її управлінську адекватність і притаманну або ілюзорну якість існуючого ринку впливу на суспільство. У коридорах віт-чизняної влади є певні «хмари» цього ракурсу і якщо їх не викоренити у тер-міновій реальній перспективі, то вони можуть стати причиною «урагану». Нині є черговий реальний шанс для ви-ходу з кризи з позитивним результатом для України.

Соціально-політичний роздріб як чинник демократичного транзиту в Україні

Марина Шаповаленко

Проблема структурних чинників демократичних перетворень займає ключове місце у розробці і дослідженнях багатьох аспектів функціонування політичної системи країни. Серед цих передумов одне з важомих місць належить соціальній стратифікації суспільства, котра формує особливості суперечностей та конфліктів у кожній країні. Останні, як правило, активно використовуються (як у замовчуванні, так і в актуалізації відповідних питань) політичними елітами залежно від обсягу переваг, що вони одержать від цього порядку денного. Інституалізація суперечностей відбувається в різних формах за допомогою перетворень. Будь-яка політична реформа спрямована на оптимізацію використання владних ресурсів правлячими елітами та зростання ефективності мобілізації населення щодо досягнення певних цілей. Але для цього потрібно мати відповідні інституційні структури, що відбивають розмаїття соціуму. Останнє створює поділи і розмежування у суспільстві за численними ознаками. Ці розмежування впливають на особливості громадянського суспільства, партійної системи, формують певні механізми прийняття політичних рішень.

Наявність такого фактора, як соціально-політичні поділи та розколи у

суспільствах, що трансформуються, на жаль, повністю ігнорують як політики, так і вчені. Не дивно, що цей фактор стає несподіванкою для політиків і політологів під час чергових виборчих перегонів, незважаючи на наявність розмаїття як етнокультурного і мовного, так і регіонального. Саме останнє перетворюється на чинник усіх провалів у поточній політиці.

В умовах більш або менш стабільного розвитку суспільства, наявності збалансованої політичної системи ігнорування соціально-політичних поділів в країні певний час може не мати негативних наслідків. Але постійне нехтування цим фактором також може стимулювати накопичення конфліктного потенціалу і у розвинутому суспільстві із стійкими демократичними традиціями.

За умов системних змін соціально-політичні поділи містять у собі небезпечний конфліктогенний чинник розвитку суспільства, і нехтування ним перетворюється на головний запобіжник існування держави як суб'єкта міжнародних відносин. Регіональний розкол в Україні, а саме він набув певного рівня зрілості під час минулоГ виборчої кампанії 2004 р., мав свою історію, передумови та, безумовно, наслідки. Тому дуже важливо для майбутнього розвит-

ку країни відповісти на деякі запитання: яким саме буде вплив на функціонування політичної системи з боку регіональних, культурних, мовних, етнічних відмінностей і як це може вплинути на особливості партійної системи країни, моделі мобілізаційної політики?

Концепція соціально-політичного розмежування в нашій політологічній літературі ще не має достатнього поширення, хоча, на мою думку, теорія соціальних розколів (*cleavage*) певною мірою може допомогти у вивченні особливостей демократичного транзиту у посткомуністичних країнах. В українському політологічному дискурсі саме поняття досі не знайшло визначення і ряд слів «розмежування», «поділ», «розкол» використовується як синоніми.

У західній літературі проблемі розмежування, ролі соціально-політичних поділів у формуванні партійної системи, діяльності парламентів, нарешті ефективності держави у виконанні власних функцій приділяється значна увага. Політичні поділи фактично презентують існуючі національні, етнічні, релігійні, мовні, регіональні поділи. Найбільш поширеним поділом є партійні системи, розколи між політичними партіями, проте й вони корелюють з соціальними структурами суспільства.

У рамках саме українського дискурсу необхідно розрізнати розкол і розмежування. З точки зору американських дослідників, якщо ці розмежування постійно впливають на політичний вибір та на формування поточної політики, то це вже політичний розкол. В залежності від характеру впливу розрізняють кумулятивні і по-перечні розколи. Кумулятивний розкол означає зіткнення людей, або представників соціальних груп щодо багатьох питань, тобто розходження щодо одного з показників свідчить і

про конфліктність та наявність суперечностей щодо ряду інших питань. Поперечні розколи демонструють єдність з одних питань та розходження з інших. Кумулятивний розкол у поєданні з економічними питаннями, соціальною нерівністю може стати причиною громадянської війни або постійної соціальної напруги. Прикладом класичного кумулятивного розколу вважається Північна Ірландія. В цій країні в основі розколу лежать релігійні відмінності: як правило, католик належить до незаможних прошарків населення, і навпаки, протестант – це представник щонайменше середнього класу. Нідерланди демонструють приклад поперечного розколу, тобто релігійні ідентичності не корелюють з соціально-економічним станом групи і серед представників різних релігійних груп є як заможні, так і незаможні люди.

Під соціально-політичним поділом польський дослідник Р. Хербут розуміє «...стабільний стан поляризації політичної спільноти, коли у межах певної суспільної групи надають підтримку конкретним політичним напрямам або політичним структурам, які є представниками цих напрямів, тоді як інші суспільні групи підтримують опозиційні напрями політики, або репрезентуючи їхні політичні партії». Фактично поділ/розмежування це довготривалий структурний конфлікт, у якому перебувають різні конкурючі політичні організації, а саме: політичні партії, суспільно-політичні рухи та певною мірою групи за соціальними інтересами.

Як зазначається у літературі, далеко не всі розмежування у суспільстві перетворюються на соціально-політичні розколи. Індикатором вважається зв'язок між соціальною групою і політичною партією, або політичною інституцією, що будуть представляти і захищати інтереси певної соціальної групи, та

тривалість існування такого зв'язку. Як вважає львівський політолог А. Романюк, найбільш придатним визначенням існування соціально-політичного розколу в суспільстві є два парламентських терміни, що дає змогу виявити постійний або тимчасовий і кон'юнктурний характер цього зв'язку.

Основою соціально-політичних поділів, що призводять до політичних розколів, є соціально-економічні, етнічні, мовні, релігійні і територіальні умови. Як зазначає А. Лейпхарт, основою «...тривалих суперечностей, які впливають на вибори, є соціально-економічні, релігійні, культурно-етичні, містосело, підтримка уряду, міжнародна політика та постматеріалізм».

Як правило, політична партія під час виборчої кампанії використовує існуючі соціальні поділи, хоча й сама є певним продуктом цього феномену, для здобуття голосів і відповідно – місць у законодавчих органах.

Норвезький учений С. Роккан, досліджуючи електоральну поведінку, вийшов на соціальні розмежування, тобто глибокі розколи суспільства за різними ознаками (класовими, расовими, релігійними та ін.) або фундаментальні відмінності і конфлікти. Саме вони, на його думку, визначають розмір та якість партійних систем. Роккан вважає, що причиною цих політичних розколів є ставлення центру та периферії, тобто в процесі формування політичної нації між національним центром, що є лідером модернізації, і периферією виникають економічні, соціальні, культурні, юридичні та інші суперечності. Розколи супроводжуються формуванням стійких переваг, навколо яких створюються європейські партії. Після виникнення базових електоральних структур (інститутів, у тому числі, процедур голосування) відбувається «затвердіння», «заморожування» (англ. *freezing*) (роз-

колів) електоральних структур (інститутів), їх стабілізація. Тому політичні партії Європи 1960-х років, на думку С.Рокдана, відбивають фактично розколи 1920-х років.

Теорія «затвердіння» була висунута С. Рокканом разом з американським політологом С. Ліпсетом у 1967 році. Основою теорії соціально-політичних розмежувань С. Ліпсета і С. Рокдана є теза про вплив базових соціальних конфліктів на партійну систему. Розмежування набувають великого значення під час значних подій і впливають на наслідки цих подій. Такі події, як національна та індустріальна революція стимулювали появу таких чотирьох розмежувань, що вплинули не лише на конфігурацію партійних систем, а й на політичні системи в цілому: між центром і периферією, церквою та державою, містом та селом, між робітниками та приватними власниками.

Але дослідження С. Ліпсета і С.Рокдана відбивало особливості країн, де відбулися і національна і індустріальна революції. Тому незавершеність цих подій протягом ХХ століття в країнах Східної Європи, СНД дає унікальну можливість моніторингу і аналізу формування конфігурацій і партійних систем, і самих політичних систем під впливом розмежувань, що формуються, без винятку в усіх країнах пострадянського простору.

Поряд із так званими класичними чинниками, що впливають на структурування розмежувань, а саме продовження модернізації, формування нації-держави, і не держави-нації, а також «міжнародна революція», за словами французького дослідника Д.-Л.Сейле, або перехід від капіталізму до капіталізму через соціалізм, котрий пройшли всі країни Східної Європи. Саме останній процес зумовлює відсутність у класичному вигляді чотирьох розмежувань

Ліпсета – Роккан. Конфлікт між робітниками і власниками в умовах соціалізму був нівелюваний, різниця між містом і селом, хоча б на рівні риторики, постійно зменшувалася, церква в СРСР була відокремлена від держави, а суперечності між центром і периферією (найбільш яскравий приклад, статус Москви і будь-якого іншого республіканського центру від Риги до Алмати). Фактично ці суперечності не набували адекватного інституційного оформлення при низькому рівні раціоналізації і формалізації політичних відносин. Це безумовно підживлювало розвиток клієнтелістських відносин, що будувалися на принципах залежності від патрона і величезному адміністративному ресурсі. Саме ці чинники під час намагання створити хоча б формальні демократичні інститути і почали впливати на їхнє процедурне наповнення. Слабкість політичних інститутів таких, як партії, парламент, органи місцевого самоврядування, їхня неспроможність виконувати головні функції (контролювання ресурсів доступу до влади, можливості розподілу прибутків, агрегації інтересів соціальних моделей репрезентації інтересів, стабілізації та стимулювання очікувань соціальних агентів та впевненість у майбутньому) підсилювали патримоніалізм, корупцію, клієнтелізм.

Враховуючи особливості історичного розвитку нашої країни, регіональні особливості мають об'єктивне підґрунтя. Традиційно в Україні виділяють 5 регіонів: західний; західно-центральний; східно-центральний; східний; південний і АР Крим. Такий поділ зумовлений не

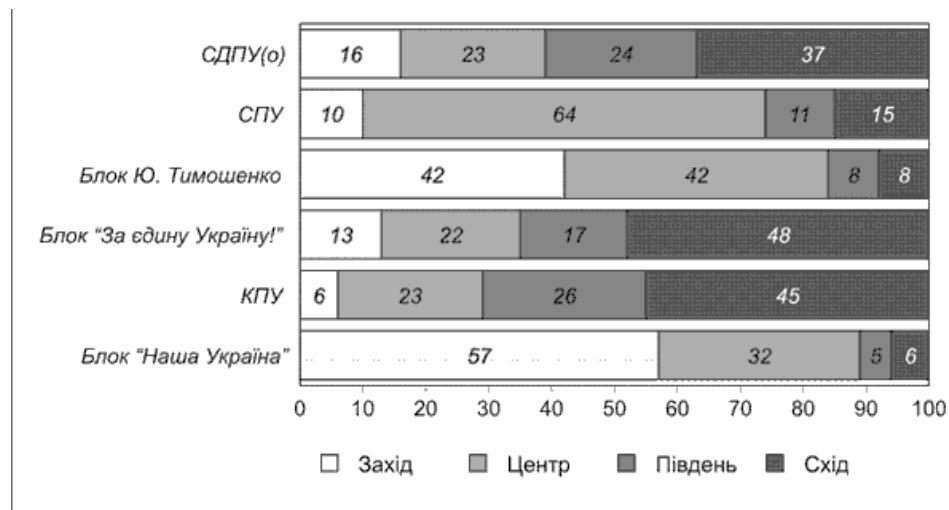
тільки соціокультурними особливостями регіонів, а і характерними ознаками регіональних політичних режимів. Регіони України поділені на сфери впливу фінансово-промислових груп з політичними надбудовами-партіями. Саме рівень зрошення бізнес-груп з адміністративним капіталом та політико-партійними утвореннями і був різним у регіонах країни.

Вибори до Верховної Ради України у 2002 р. вже чітко окреслили регіоналізацію їхнього впливу. Зокрема, можна навести як приклад партію «Єдність» у Києві, Партию регіонів у Донецькій області, «Трудову Україну» в Дніпропетровську, Соціал-демократичну партію України (об'єднану) в Закарпатській області і т. д. Засоби масової інформації повідомляли, що парламентські вибори 2002 р. показали досить своєрідну диференціацію регіонів України (див. табл 1), яка відбулася за рівнем підатливості населення впливу адмінресурсу. Так, у Львові він не спрацював зовсім, а в Донецьку діяв майже на сто відсотків.

Очолювали альянси декілька співголов (як правило, голова обласної державної адміністрації, голова обласної ради, їхні заступники). Виникнення таких квазіпартійних утворень – характерна особливість боротьби за адмінресурс у цілому ряді областей України: «Подільська асамблея» (Хмельницька), «За єдність, злагоду і відродження» (Донецька), «За процвітання Херсонщини», «Регіон» (Луганська). До таких об'єднань входять партії, які підтримують владу.

Таблиця 1

Регіональна структура електорату політичних партій та блоків, що подолали 4-відсотковий бар'єр (%)

У наведеній таблиці визначаються регіони, в яких чітко спрацював адміністративний ресурс, маючи допомогу політико-партійних надбудов.

Президентські перегони 2004 р. ще більше актуалізували бажання не лише використовувати адміністративний ресурс, а й експлуатувати регіональні відмінності. Отже, такі намагання будуть використовуватися політиками і чим більше до виборів, тим більше. Найбільш високі очікування щодо нової влади залишаються у західному регіоні

(86% опитаних), а також у центральному (85%), менше – в південному (54%). Водночас регіоном із домінуючою недовірою до Президента, є східний (довіряли у березні поточного року лише 39%).

У той же час, як свідчать українські соціологи, якщо б вибори відбулися зараз за списком партій, наведеним у таблиці 1, то у голосуванні взяли б участь ті майже 77% виборців, які на цей час визначилися зі своїм вибором, то найімовірніше, що розклад голосів був би таким:

Таблиця 2

Партії та блоки	Україна в цілому	Регіони			
		Захід	Центр	Південь	Схід
Блок Юлії Тимошенко	14,1	17,8	25,8	6,0	4,5
Всеукраїнське об'єднання «Жінки за майбутнє» (В. Довженко)	1,4	0,2	3,1	0,9	07
Комуністична партія України (П. Симоненко)	8,5	1,7	6,3	14,8	10,4
Конгрес українських націоналістів (О. Івченко)	0,1		0,3		
Народна партія України (В. Литвин)	3,5	3,0	3,2	4,6	3,2
Народний Рух України (Б. Тарасюк)	0,9	1,7	4	0,7	1,0

Продовження таблиці 2

Народний Союз «Наша Україна» (В. Ющенко)	35,6	66,2	40,7	29,2	8,5
Народно-демократична партія (В. Пустовойтенко)	0,5	0,5	0,3	1,2	
Партія зелених України (В. Кононов)	0,9		0,9	1,0	1,7
Партія промисловців і підприємців України (А. Кінах)	1,1	0,5	1,1	1,7	1,1
Партія регіонів (В. Янукович)	17,8	2,2	3,8	21,3	46,3
Політична партія «Трудова Україна» (В. Коновалюк)	0,7	0,7			2,6
Прогресивна соціалістична партія України (Н. Вітренко)	3,4	0,4	1,7	3,2	8,5
Соціал-демократична партія України (об'єднана) (В. Медведчук)	1,0	0,2	0,7	2,0	1,2
Соціалістична партія України (О. Мороз)	5,0	3,7	7,3	5,3	2,9
Українська народна партія (Ю. Костенко)	0,2	0,3	0,3		0,2
Проголосував би проти всіх	5,2	1,0	4,2	7,9	7,2
РАЗОМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Наведені дані свідчать, що подолали 6,3% бар'єр та пройшли б до Верховної Ради сім таких політичних сил:

- Народний Союз «Наша Україна»,
- Партія регіонів,
- Блок Юлії Тимошенко,
- Комуністична партія України,
- Соціалістична партія України,
- Народна партія України,
- Прогресивна соціалістична партія України.

Таким чином, регіональне розмежування вже почало оформлятися у партійний розклад, незважаючи на ідеологічну еклектичність, і буде впливати на діяльність політичних партій і на саму партійну систему поряд з новими правилами виборів до парламенту України.

Разом з цим чинником набиратиме впливу й поступове структурування розмежувань на рівні відносин держави і церкви, їх воно набуватиме більш інтенсивного характеру при намаганні держави створити єдину православну церкву. Центр і периферія фактично уже почали усвідомлювати свої суперечності на політичному рівні. Саме ці розмежування можуть стимулювати політичний розкол, особливо при вмілому їх використанні зацікавленими сторонами, як в самій країні, так і за її межами, що може зашкодити консолідації демократії. А парламентські вибори 2006 р. можуть виявити глибину і стійкість розмежувань, що почали структуруватися останніми роками.

Проблемні виміри української партійної системи

Олександр Фісун, Тетяна Мосенцева

1. Індекс фрагментації української партійної системи

Посткомуністичні країни, у тому числі й Україна, на початку доби своєї незалежності пережили період активної появи і розмноження партій, що призвело до фрагментарності і нестабільності партійних систем. При цьому перехід від мажоритарної до змішаної виборчої системи став чинником, що не перешкодив би деструктурації українського парламенту. Зафіксувати динаміку фрагментації необхідно для того, щоб мати можливість прогнозувати подальший розвиток партійної системи в зв'язку зі зміною електорального формату на пропорційний. Вимірювання роздробленості партійних структур дає змогу простежити ту межу, за якою репрезентативність як один з показників «якості демократії» (за А. Лейпхартом) перетворюється на загрозу стабільності політичної системи.

1. Один зі способів вимірювання значеної фрагментованості полягає у визначенні роздробленості парламенту – фракціоналізації – через індекс, що був запропонований Д. Реєм. Значення цього індексу варіється від 0 (однопартійна система, в якій всі голоси – і мандати – одержує одна партія) до 1 (повністю фрагментована система, де кожний вибoreць голосує за власну

партию, а кожний парламентарій репрезентує окрему партію).

Індекс Rae = $1 - \sum s_i^2$, де s_i^2 – частка місць i -ї партії у парламенті

Фракціоналізація парламенту є залежною змінною: на рівень фракціоналізації впливають особливості електорального формату, соціальна диференціація суспільства та форма державного правління. Залежності визначаються такими закономірностями:

а) плюралльні (або мажоритарні в один тур) виборчі системи сприяють утворенню відповідального однопартійного уряду переважно шляхом забезпечення найбільшої репрезентованості двох партій, які здобувають максимальну кількість голосів (інші партії не відіграють значної ролі і не визначають політичний процес). Пропорційні виборчі системи спрямовані на продукування інклюзивності і «справедливого» розподілу владних повноважень, що зазвичай відбувається шляхом створення парламенту, композиція якого значною мірою відповідає частці голосів, одержаних різними партіями.

б) партійна фракціоналізація тим вища, чим глибший розкол (етнічний, соціоекономічний, релігійний тощо) у соціумі, оскільки партії репрезентують особливі інтереси й транслюють їх у парламенті.

в) фракціоналізації сприяє президентська форма правління, оскільки президенціалізм не надає стимулів для коаліційного співробітництва.

Отже, фракціоналізація парламенту стимулюється немажоритарними електоральними системами, всіма видами соціальних розколів та президенціалізмом.

2. Стисло проаналізуємо кожен з цих факторів стосовно ситуації в Україні напередодні парламентських виборів 2002 р. По-перше, у той час остаточно оформлюється особливий розподіл партій на «пропрезидентські» й «антипрезидентські», який значною мірою нівелює ідеологічні розходження: в одному таборі опиняються колишні ідеологічні опоненти. Великою мірою цьому сприяла слабкість вітчизняної партійної системи, яка зумовлюється загальною ідеологічною невизначеністю: при створенні партійних організацій перемагали суперечки мотиви – так з'являлися «партії, підпорядковані бізнес-інтересам». Відповідно, це робило завдання ретрансляції соціальних розколів у партійну систему суперечкою, знижувало партійну дисципліну.

По-друге, незважаючи на певні зміни в електоральному законодавстві (мається на увазі спрощення процедури реєстрації кандидатів і партійних списків, більш чітке регламентування передвиборчої кампанії тощо), парламентські вибори 2002 р. проходили за мажоритарно-пропорційною системою. Розподіл мандатів у пропорційно-представницькій складовій здійснювався за найбільшим залишком (залишки, тобто кількість голосів менша квоти, враховуються при розподілі місць, що залишилися: обираються

найбільші з них). Застосування цієї квоти сприяє маленьким партіям, даючи їм змогу провести своїх кандидатів у парламент. Цьому ж сприяв і відносно низький поріг (4%). Водночас, у протилежному напрямі на фракціоналізацію впливав той факт, що у 2002 р. політичні партії конкурували між собою і в одномандатних округах за системою відносної більшості голосів в один тур. Особливістю цієї системи є диспропорція розподілу голосів, бо переважна більшість їх зникає, а переможця визначає меншість виборців. За Дювереже, застосування такої електоральної формули сприяє «дуалізму партій».

По-третє, якщо редукувати «змішані» типи конституційного дизайну до дихотомії президенціалізму та парламентаризму за критеріями, запропонованими Шугартом і Кері, а саме –

а) від президента чи від парламенту більшою мірою залежить «виживаність» уряду;

б) кому – президентові чи парламенту – підпорядковується уряд,

тоді Україну 2002 р. може бути віднесено до президентських систем. Виходячи з наведених чинників, слід було б очікувати на високий ступінь фракціоналізації парламенту.

Розглянемо результати голосування й визначимо індекс Rae. З 33 списків, що їх було включено до виборчого бюллетеня за багатомандатним округом (11 блоків і 22 партії), чотиривідсотковий бар'єр подолали 6 (три блока і три партії) (табл. 1). Всього за переможців проголосувало 75,72% виборців. Решта партій і блоків здобули 18,12% голосів. Проти всіх проголосувало 2,45%. Недійсними визнано 3,71% бюллетенів.

Таблиця 1

Результати голосування за багатомандатним виборчим округом у 2002 р.

Партія (виборчий блок)	Частка голосів (%)	Кількість депутатських мандатів	Частка мандатів (%)
Блок «Наша Україна»	23,57	70	31,11
КПУ	19,98	59	26,22
Блок «За єдину Україну»	11,77	35	15,56
Блок Ю. Тимошенко	7,26	22	9,78
СПУ	6,87	20	8,89
СДПУ (о)	6,27	19	8,44
Разом:	75,72	225	100

Індекс Rae (за пропорційною складовою):

$$1 - (0,096+0,068+0,024+0,009+0,007+0,007)=1 - 0,14=0,86$$

У порівнянні з показником 1998 р., який становив 0,80, фракціоналізація дещо зросла, що формально свідчить про зростання репрезентативності. Загальну ж тенденцію щодо трансформації партійної системи ми маємо визначати, враховуючи також динаміку кількості ефективних партій на парламентському рівні.

З. Індекс, що був запропонований М. Лааксо і Р. Таагеперой, відомий як «ефективне число партій», також використовується для фіксації рівня фрагментації партійної системи і визначає кількість партій, які мають вплив на перебіг виборів і є значимими для виборців. Фактично державна політика та законодавчий процес зумовлюються діяльністю обмеженого числа партій, що менше за загальну кількість партій-учасниць виборів. Ефективне число партій (N) дорівнює одиниці, поділеній на суму зведених у квадрат відсотків голосів, одержаних партіями:

$N = (\sum p_i^2)^{-1}$, де p_i – це частка голосів або місць, які здобула кожна партія на виборах.

Цей показник для України, у порівнянні з 1998 р. (5,9), навпаки, знизився і становив 4,6, що дещо наблизило його до такого показника в інших країнах з комбінованою електоральною системою (зауважимо, що до парламентських виборів 2002 р. він був найвищим серед цих країн). Це при тому, що безпартійні мажоритарними не враховуються кожен за окрему політичну одиницю, як має бути. Зважаючи на те, що усунення мажоритарної електоральної складової, яка, як правило, є найвагомішим фактором фрагментації та неузгодженості різних політичних сил, має чіткіше очреслити стратегічно-ціннісні орієнтації партій та стабілізувати партійну систему загалом, можна очікувати на поступове зниження ефективного числа партій – коли політичні гравці адаптуються до нового електорального формату.

Наведені результати свідчать про певні перспективи щодо стабілізації української партійної системи: спостерігається зменшення фрагментації партійної системи у поєднанні з потенційним зростанням ролі партійних організацій, що вказує на «механічний» ефект зміни

електоральної системи з комбінованої на чисто пропорційну. Так, за умов пропорційного формату формується багатопартійна система, при цьому кожна з партій, яка проходить до парламенту, повинна мати достатньо вагому підтримку в суспільстві. Крім того, пропорційне представництво з закритими списками вважається системою, максимально сконцентрованою на партії (на противагу системам, максимально сконцентрованим на кандидаті). Означені чинники працюватимуть на поступове усунення з політичного простору ідеологічно невизначених, винятково кон'юнктурних партійних проектів і, водночас, на підвищення партійної дисципліни.

2. Проблемні виміри

Дроблення партій – це не тільки побічний продукт дії електорального механізму, а й ознака розмежованості соціально-політичного простору України. За А. Лейпхартом, на розвиток партійної системи значною мірою впливає кількість та інтенсивність соціальних розмежувань – комплексів проблем, що є основою значимих соціально-політичних розбіжностей. З огляду на велику кількість як реальних проблемних для суспільства точок розколу, так і міфологем, що експлуатуються політиками як основа для популістських програм, число ефективних партій для України має бути досить великим.

Сучасний підхід до дослідження партійних систем вказує на існування кількох проблемних вимірів формування того чи іншого варіанту композиції партійного поля. Розглянемо кожний окремо.

Соціоекономічний вимір представлено у всіх демократичних партійних системах. Він зумовлює позиціювання в лівій або правій частині політичного спектра. «Ліва орієнтація» визначається такими ідеологемами: підтримка росту державного сектора економіки, централізований розподіл бюджету, вирівню-

вання доходів населення, боротьба з безробіттям, надання можливостей безкоштовної освіти і медичних послуг, соціальна допомога. Ідеологеми «правозорієнтованих» партій такі: приватна власність на засоби виробництва, слабка роль держави в економічному плануванні, опір редистрибуції доходів «від багатих до бідних», скорочення урядових соціальних програм.

Релігійний вимір. У більшості західноєвропейських країн цей вимір відсилає або до історичного протистояння протестантських/католицьких партій, або (що зустрічається набагато частіше) до розмежування релігійних/світських партій відповідно до їхнього ставлення до моральних проблем: проблеми шлюбу і розлучення, прав сексуальних меншин, контролювання народжуваності, абортів, порнографії тощо.

Світський варіант поділу за критерієм моральних настанов – опозиція «радикали/консерватори», причому радикальну позицію традиційно займають комуністи та інші «ліві», а центр дотримується неоконсервативної лінії.

Культурно-етнічний вимір характерний для неоднорідних суспільств: окремі партії репрезентують інтереси національних і мовних меншостей, будучи невеликими, але при цьому досить впливовими політичними гравцями з істотним коаліційним потенціалом. Крім того, представляти інтереси меншостей можуть партії, що не мають явної етнічної бази, але історично є «чутливими» до інтересів національних меншостей (наприклад, Демократична партія США на противагу Республіканській).

Вимір «індустриальний/аграрний». Розходження між інтересами жителів промислових і сільськогосподарських регіонів наявні у всіх демократіях, але при цьому вони досить слабко репрезентовані в партійних системах. Як правило, партії, які при створенні

позиціонували себе як «сільські», пізніше починають апелювати також і до міського електорату, що може бути викликано, насамперед, нечисленністю сільського населення (і його інтенсивним скороченням у розвинутих індустриальних країнах). Так, на центристські, змінивши назву, перетворилися протягом періоду з 1957 до 1965 р. аграрні партії Норвегії, Швеції і Фінляндії.

Підтримка режиму/опозиційність. У розвинутих демократіях під опозиційними розуміють лише ті партії, що опонують демократичному режиму, тобто переважно впливові комуністичні партії.

Зовнішньополітичний вимір. Міжпартийні розколи проходять за такими напрямками: опозиція з приводу членства в НАТО і/або ЄС, відносин із США тощо.

Кількість вимірів, представлених у партійній системі тієї чи іншої країни, кореспондує з кількістю ефективних партій. При наявності у суспільстві політичних конфліктів маємо очікувати на появу великої кількості партій, по-кликаних виражати основні позиції протистояння. Наївні у суспільстві розходження і кількість партій співвідносяться за формулою: $N=I+1$, де N – кількість ефективних партій, а I – кількість об'єктивно представлених у суспільстві розколів.

Партійні програми необхідно відрізняти від характеристик виборців, інтереси яких репрезентують партії. Наприклад, підтримка партії переважно католиками не робить її автоматично католицькою. Разом з тим, між партійною програмою, з одного боку, і об'єктивними і суб'єктивними інтересами /потребами прихильників партії, з другого, звичайно має місце взаємозв'язок.

Екстраполовавши основні розходження західноєвропейських партійних

систем на українське партійне поле, побачимо, що жодне з них не повторює в точності «західний зразок». Основні відмінності пов'язані із загальною «незрілістю» партійної системи, внаслідок чого

а) розходження не моделюють розбіжності між партіями; ідеологічні нюанси або є несуттєвими, або не мають «практичного вираження», тобто не визначають *чітки політичні диспозиції* партій. Звідси – поширеність феномена «напівпартії» (згідно з А. Лейпхартом, кожна з партій, що постійно співпрацює з іншою в парламенті, а особливо – коли партії, що співпрацюють, утворюють єдину групу в парламенті й проводять «закулісні» переговори щодо узгодження тактики, аж до відмови однієї з них від реальної боротьби за «свій» електорат на виборах з метою «підіграти» іншій, вважається «напівпартією»). Подібні дублювання «розминають» орієнтацію партії на послідовне відтворення того чи іншого розходження;

б) найчастіше не політична сила створюється «під» об'єктивно існуюче розходження, а останнє – «під» політичну силу (мається на увазі інтенсифікація потенційних розколів напередодні виборів); таким чином, власне розходження певною мірою є віртуальними;

в) розходження розглядаються переважно не з погляду стратегічних перспектив партійних програм, а з погляду аксіоматики (найбільш загальних ціннісних настанов), що додають партійній політиці очевидного відтінку популюзму.

Проаналізуємо послідовно українські мутації класичних західних розходжень.

Соціоекономічний вимір, зазвичай, не є релевантним для визначення позиції партії як правої або лівої. По-перше, права орієнтація українських

партій визначається не економічним лібералізмом, а націоналістичною орієнтацією, що цілком розходитьться з «західними стандартами». З часів перших засідань Палати громад британського парламенту ліворуч від головуючого розміщувалися «радикали та революціонери», а праворуч – «консерватори». Центр традиційно врівноважує ці крайні позиції (але не дорівнює «партії влади»). В українській партійній структурі «ліворуч» розташовані всі нащадки КПРС (незалежно від того, наскільки радикальну програму вони пропонують), «праворуч» – націоналістично орієнтовані партії (котрі історично спочатку були опозиційними по відношенню до комуністичної влади, а після проголошення незалежності України – до президента). Місце «в центрі» займають пропрезидентські партії (також незалежно від їхніх програмних положень).

По-друге, традиційно в програмах усіх українських партій є сильною соціальною складовою, яка, отже, не маркує «лівизну» політики (українських лівих від лівоцентристів відрізняє прихильність до комуністичних ідеалів). Причина цього – у згаданій «аксіоматичності» програмних заяв: пострадянський контекст визначає позитивність ролі держави як «гаранта соціальної й економічної справедливості» і негативне сприйняття («непопулярність») ринкових реформ.

Релігійний вимір в українській партійній системі практично не представлений, бо не є системним для постатеїстичного суспільства. Незалежно від позиціювання партій програмні заяви містять узаявки на свободу віросповідання, підвищення рівня духовності у суспільстві, боротьбу із порнографією і насильством у мас-медіа.

Якщо ж розглядати світський варіант подібного поділу, то за рівнем терпи-

мості українська партійна система знову виявляється інверсією західної моделі, оскільки комуністи в українському політикумі відіграють роль головних «моральних охоронців».

Культурно-етнічний вимір, у порівнянні з його західноєвропейським зразком, таким назвати можна дуже умовно: «націоналістично» орієнтовані партії представляли не етнічні меншості, а титульну націю; відстоювали не «вузьконаціональні інтереси», а ідеї державності і загальнонаціонального відродження; прихильність цим ідеям позиціонувала ці політичні сили у межах іншого розходження – як партії з «правою орієнтацією». Їм протистояли не партії-репрезентанти електорату інших національностей, а, скоріше, посткомуністичні (ліві) партії з їхньою «ідеологією інтернаціоналізму». Так само умовно був представлений вимір «індустріальний/агарний» (НАПУ відповідно до західноєвропейських тенденцій послідовно «мігрувала» вбік центристської партії, ідеологічно не обмежуючи себе представництвом інтересів жителів сільських регіонів) і зовнішньополітичний вимір (за умов офіційної політики багатовекторності).

Отже, можна зробити висновок, що ці три кліважі майже не впливали на партійну структуризацію, оскільки їхнє відзеркалення в партійних ідеологіях мало переважно центристський характер.

Ситуація кардинально змінилася внаслідок президентської виборчої кампанії 2004 р., яка надала значущості переліченим розходженням. Головний результат цього – їхнє комплексне сприйняття суспільною свідомістю, а саме – культурно-етнічний вимір, вимір «індустріальний/агарний» і зовнішньополітичний вимір стосовно української партійної системи варто розглядати в комплексі «Схід-Захід»:

а) російсько-культурний (ширше, ніж російський за етнічною приналежністю), індустріальний, переважно орієнтований на підтримку економічних і частково – політичних зв'язків із Росією/СНД «Схід»,

б) українсько-культурний, аграрний, переважно орієнтований на нейтралізацію впливу Росії і посилення євроінтеграційних процесів «Захід».

Ще одна ключова особливість – вибір однієї з двох політичних позицій поставав як вибір певної («своєї» проти «чужої», «правдивої» проти «хибної») системи цінностей: об'єктивні особливості регіонів були цілком витіснені їхньою аксіоматичною інтерпретацією.

Синтетичність сформульованих відмінностей у поєднанні з референцією до двохполюсної системи цінностей свідчить на користь того, що актуалізовані (частково штучно) розходження привели не до формування адекватних їм ідеологем, а до відтворення міфологем. У сформованих обставинах грамотною стратегією для будь-якої політичної сили виглядає, як мінімум,

а) «раціоналізація» розколів, надання їм статусу ідеологічних розходжень шляхом наголошення на їхніх об'єктивних, ціннісно-нейтральних засадах;

б) вербалізація інтересів потенційного електорату з урахуванням цих ідеологічних розходжень;

в) трансляція цих інтересів у межах загальнонаціонального проекту, можливо, центристського за ідеологією (притому, що «центрізм» у даному разі не буде сприйматися як синонім «провладності» і ідейної порожнечі/ідеологічної невиразності, маючи у фундаменті чітко артикульовані ідеологічні позиції).

Політичні сили, які встигли зайняти «центральну» нішу за часів останнього

етапу президентських перегонів, не апелюючи окремо до західного чи східного електорату, мають нині найбільші шанси укріпити власну партійну структуру адекватною ідеологією, що не буде базуватися на віртуальній, проте такий, що нагнітає соціальну напругу, дихотомії ціннісних установок.

Розходження «підтримка режиму/опозиційність», традиційно відтворене у межах схеми «влада/опозиція до влади» (поза залежністю від того, які політичні сили представляють владу, а які – опозицію), з високою ймовірністю наблизиться до його західного аналога. Перемога Віктора Ющенка на президентських виборах, яка викликала зростання довіри до влади, створення нової урядово-парламентської більшості і переформатування блоку «НУ» у перспективі парламентських виборів – 2006 дають можливість зробити прогноз щодо прийняття цим розходженням класичного західноєвропейського вигляду, що створює істотний ризик для всякої партії, яка позиціонує себе як опозиційна, бути сприйнятої як опонент демократії як такої.

З одного боку, на закріплення в суспільній свідомості цієї ідеї з великою ймовірністю будуть спрямовані PR-ходи, що експлуатують ідеологічно розмиті соціально-популістські і патріотичні гасла президентської кампанії Ющенка (нова влада, чесна влада, боротьба з корупцією, почуття гордості за країну й ін.). З іншого боку, є більш серйозна причина: проющенківські політичні сили практично вичерпно репрезентують партійний спектр і, отже, при використанні грамотної стратегії можуть запропонувати виборцям різні (центрристський, лівоцентрристський, правоцентрристський) варіанти «демократизації».

III. Особливості суспільної трансформації в Україні

Розподіл політичної влади і закономірності реформування державного управління

Олександр Дем'янчук

З а роки незалежності України було зроблено декілька спроб реформувати систему державного управління, але жодна з них не досягла бодай якогось успіху. Автор висловлює гіпотезу, що невдачі передніх і можлива невдача нинішньої спроб адміністративної реформи мають системний характер і значно менше пов'язані з корпоративними чи політичними інтересами учасників процесу реформування. На даний момент у руках діючої державної влади немає достатніх інструментів для здійснення адміністративної реформи без ризику дестабілізувати економічну й політичну ситуацію в Україні.

Невдоволення якістю державного управління притаманне будь-якому суспільству, в будь-яку історичну епоху і за будь-якого політичного режиму. Скажімо, Н. Мак'явлі та Ф. Бекон, К. Маркс і М. Вебер, В. Вілсон і Г. Лассвелл так чи інакше розкривали недоліки діяльності державного управління у своїх країнах у свою епоху чи в історичній ретроспективі, пояснювали причини того стану справ і висували більш-менш радикальні пропозиції

стосовно поліпшення ситуації. Проте і нині жодна держава не може похвальтися досконалим державним управлінням.

У кінцевому підсумку недоліки в системі державного управління СРСР стали однією з основних причин його розпаду, і всі роки незалежності України позначені намаганнями здійснити реформу в цій галузі. Особливо інтенсивними ці спроби стали під час другого періоду президентства Л. Кучми. Розроблена під керівництвом його попередника Л. Кравчука Концепція адміністративної реформи мала стати основою для широкомасштабних перетворень державного управління. Головною ідеєю тієї реформи було зосередження органів виконавчої влади на розробці та здійсненні «державної політики». Проте далі кількох указів Президента у цій галузі, що врешті-решт були скасовані або втратили силу, справа не пішла.

Другим «вітком» реформаторських зусиль можна вважати політичну реформу, «пакетно» затверджену під час помаранчової революції, і її своєрідне продовження – адміністративно-територіальну реформу згідно з уявленнями її

автора і двигуна віце-прем'єр-міністра Р. Безсмертного. І та, і інша реформи викликали широкі дебати і в публіцистиці, і в науковій літературі.

Ми розглянемо, якою мірою попередні й нинішня реформи відповідають головній місії державного управління – «вирішувати суспільні проблеми, забезпечувати порядок, стабільність і прогрес суспільства». За робочу гіпотезу взято припущення, що і реформи часів правління Л. Кучми, і сучасні реформаторські плани мали і мають на меті не стільки демократизацію державного управління, скільки «переупорядкування» вже існуючої адміністративної системи для досягнення тимчасових перехідних політичних і партійних цілей.

Політичне підґрунтя адміністративної і політичної реформ часів Леоніда Кучми

Поняття «публічна політика» (*public policy*) у класичному розумінні вперше було всебічно розглянуте у працях Г. Лассвелла, який один з перших запропонував такий підхід до аналізу дій державного управління. Згодом Г. Саймон фактично розділив сферу вироблення публічної політики і сферу адміністративної служби, віддавши державному управлінню менеджерські функції з втілення в життя політичних рішень, що ухваляються у політичній боротьбі (*politics*). Праці цих та багатьох інших авторів дають можливість сформулювати такі основні характеристики демократичного процесу публічної політики:

- *Когерентність* – всі окрім заходи публічної політики узгоджуються між собою, вони утворюють частину організованого цілого, єдину систему. На відміну від тоталітарного чи авторитарного режиму, де когерентність досягається через жорстку верикаль управління з суворим обмеженням числа гравців політики, в демократичному суспільстві

когерентність заходів політики забезпечується можливістю переговорів, вільного вираження та обстоювання індивідуальних, групових, партійних чи інших суспільних інтересів.

- *Ієрархічність* – процес розробки і здійснення публічної політики відбувається навколо осіб, наділених повноваженнями ухвалювати рішення. Характер ієрархії за авторитарного й демократичного режимів різний: у першому випадку ієрархія, тобто, розподіл повноважень між різними рівнями управління (інакше кажучи, влади – *прим. авт.*) визначається не так особливостями конкретної публічної політики, як загальним характером владних відносин. У демократичному суспільстві ієрархія системи розробки і здійснення політики формується у складній взаємодії державних органів (зокрема, виконавчої влади як основного носія адміністративних функцій) з політичними структурами (скажімо, законодавчий орган, сформований в результаті політичної боротьби, чи політичні партії) та інститутами громадянського суспільства (органами місцевого самоврядування, групами тиску чи підтримки) та іншими груповими й індивідуальними (президент країни) політичними діячами.

- *Інструментальність* – публічна політика уявляється як процес вирішення якихось суспільних проблем та досягнення конкретних цілей, а отже, вона повинна містити в собі певний набір інструментів (законів та інших нормативних актів, органів виконання рішень і контролю за виконанням, людських, фінансових і матеріальних ресурсів). Зрозуміло, що мала кількість політичних діячів (авторитарний режим) є лише такий комплект інструментів, з яким вони можуть впоратися. Збільшення в умовах демократії кількості діячів (не механічне, а діалектичне – приседнання до процесу дія-

чів іншої ієрархічної підпорядкованості) одночасно якісно змінює набір інструментів здійснення політики.

Протягом перших років незалежності України політична влада розподілялася за *плюралістичним* принципом, суть якого полягає в тому, що «політична влада... широко розподілена, між групами відбувається постійна конкурентна боротьба, і постійно виникають нові [політичні] групи, а рішення є наслідком переговорів між впливовими групами, і, хоча політична влада розподілена нерівномірно, жодна група не має монополії».

Водночас українська система державного управління була побудована за *марксистським* принципом – зі збереженням жорсткої вертикаль повноважень, різкого обмеження кількості діячів публічної політики (тут доречно було б вжити термін державної політики. – *прим. авт.*). При цьому носії виконавчої влади виступали принаймні у двох ролях – адміністраторів, тобто розпорядників суспільними ресурсами, і псевдовласників об'єктів суспільної або державної приналежності. В результаті плюралістична марксистсько орієнто-

вана політична система була приречена на постійні конфлікти як по горизонталі (між дійовими особами, що представляли собою «гілки влади»), так і по вертикалі (між центром з одного боку і регіонами та місцевими громадами, суспільними групами тощо – з іншого).

Політичне маневрування Л. Кучми, який фактично очолював діяльність виконавчої влади в Україні, привело до поступового формування нового, елітистського розподілу політичної влади в політичній системі, центром якої мала стати саме виконавча влада. Це дало б змогу невеликій ретельно контролюваній групі дійових осіб, які на той час уже зосереджували б у своїх руках економічну владу, повністю взяти під контроль і такий політичний процес, як розробка і здійснення публічної політики. Саме це, мабуть, слід вважати головною причиною появи зазначених указів Президента України стосовно адміністративної реформи.

Погляньмо на характеристики публічної політики – фактичні й очікувані після реалізації того варіанту адміністративної реформи (*табл. 1*).

Характеристики публічної політики

Таблиця 1

Характеристики	Фактичні	Очікувані
Когерентність	Рівновага сил між законодавчим і виконавчим органами влади давала змогу послабити відомчі бар'єри і завдяки вимушеним переговорам між політиками підвищувала скоригованість здійснюваних ними заходів. Водночас плюралістичний характер розподілу влади не давав змоги сформувати стратегію національного розвитку, посилював розбалансованість економіки.	Зосередження більшості повноважень з вироблення і здійснення державної політики в руках виконавчої влади підвищувало б здатність адміністративної еліти маніпулювати всім політичним процесом. При цьому політичні вибори практично втрачали б сенс через втрату представницьким органом будь-якої ваги як незалежного учасника політичного процесу, а переговори між політичними діячами стосувалися б лише малозначних деталей.

Продовження таблиці 1

Ієрархічність	<p>Плюралістичний характер розподілу політичної влади дещо послаблював жорсткість і впливовість виконавчої ієрархічної вертикалі. Законодавчий орган справді відіграв одну з головних ролей у виробленні публічної політики, часом вносячи корективи в ієрархічну систему тієї чи іншої політики (численні провали запропонованих Кабінетом Міністрів проектів законів і подолання вето Президента є тому свідченням). Політична боротьба всередині політичної системи і між різними гілками влади підвищувала демократичну «якість» рівнів ієрархії публічних політик.</p>	<p>Адміністративна реформа разом з імплементацією результатів референдуму дали б можливість повністю відновити марксистську вертикаль управління. При цьому ієрархічні структури відігравали б первинну роль відносно формування публічної політики, що неминуче звузило б коло варіантів політики. При цьому фактично зникає горизонтальна складова процесу публічної політики, що суттєво знижує її ефективність і водночас збільшує ризик невдачі.</p>
Інструментальність	<p>До визначення набору інструментів в умовах плюралістичного розподілу влади заличені різні виконавці, тому і в обсязі, і в якісному відношенні інструменти й ресурси були достатньо збалансовані.</p>	<p>Звуження кількості учасників процесу, перерозподіл їх впливовості на користь одного-двох неминуче обмежує набір інструментів.</p>

Для встановлення елітистського розподілу політичної влади необхідно було одного з головних діячів публічної політики – Верховну Раду України, яка і має бути осередком політичної боротьби навколо публічної політики в умовах демократичного політичного процесу, – підпорядкувати виконавчій владі, що перебувала під контролем Президента. На досягнення цієї мети були спрямовані всі зусилля з формування потрібного складу законодавчого органу на виборах 2002 року.

Можна припустити, що адміністративна реформа була свідомо призупинена до проведення реформи політичної, результатом якої мала стати легалізація елітної верхівки державної й політичної системи. На користь цього припущення свідчать подальші дії Президента України, який своїм указом у травні 2003 р.

скасував інститут державних секретарів, зосереджуючи і політичні, і адміністративні важелі виконавчої влади в руках представників політичної еліти – міністрів.

Таким чином, на момент проведення президентських виборів восени 2004 р. мали бути створені всі передумови для утвердження елітизму з наступними перспективами переходу до марксистського розподілу політичної влади за біло-руським зразком.

Можливі моделі розподілу політичної влади в новій Україні

Одне з питань, що постало після поразки прокучмівських сил на президентських виборах 2004 р., – до якої моделі розподілу політичної влади відбудеться подальший перехід. Збереження елітистського розподілу було

неможливим, оскільки в політичній системі утворилися принаймні два полюси, що суперечить політичній неструктурованості цієї моделі. Марксистський розподіл був би можливим у разі повного придушення будь-якої опозиції, чого також не сталося і не могло статися з огляду на політичні гасла й очікування учасників помаранчевої революції з обох боків барикад. Отже, залишилися два варіанти – повернення до плюралістичного розподілу чи поступовий перехід до корпоративістської моделі.

Розглянемо можливості реалізації кожної з цих моделей окремо і поглянемо, які наслідки матиме кожний варіант для процедур вироблення публічних політик і подальшої адміністративної реформи в Україні.

Плюралістична модель помаранчевої влади

Плюралістична модель може реалізуватися в разі часткової втрати новою владою підтримки електорату і збереження опозиції у слабко згуртованому стані. У такому разі політичні процеси значною мірою нагадуватимуть 1992–1999 роки, тобто, виконавча і законодавча гілки влади постійно конфліктуватимуть на ґрунті розбіжностей інституційних і групових інтересів.

Виконавча влада як відносно стабільна інституція діє у повній відповідності з теорією організацій (див., наприклад, загальнотеоретичні праці Арджиріса і Герцберга), тобто, її інтереси є сумішшю інтересів інституційних або колективних (відомчих) та інтересів особистих (при цьому слід розрізняти інтереси бюрократів – апаратних працівників, які за майже будь-якої влади залишаються на своїх посадах, і посадовців –

політиків, призначених на певний термін виконувати політичні й адміністративні функції в інституціях виконавчої влади). Враховуючи коаліційність нинішнього уряду, можна вирізняти принаймні три рівні прояву цієї суміші інтересів.

Загальноурядовий рівень. Як і будь-яка інституція, уряд у цілому захищає свої «корпоративні» інтереси. Його «довкіллям» є парламент як і інші інституції, підприємства, установи й організації, підпорядковані йому безпосередньо чи через урядові агенції, бізнес і суспільство, на які уряд має вплив опосередковано через нормативні документи або контрольні заходи. Уряд у такому оточенні виконує передовсім політичні функції, виконуючи активну, часом лідерську роль у виробленні нових та зміні діючих публічних політик. На цьому рівні можлива «урядово-парламентська коаліція», що об'єднала б Кабінет Міністрів і парламентську більшість (саме це й було мрією Л. Кучми, коли він розпочинав політичну реформу). Позитивним ефектом від такого об'єднання було б помітне скорочення «внутрішньої» затримки у виробленні публічних політик, тобто, потрібно було б значно менше часу (в порівнянні з ситуацією конфлікту між гілками влади) для реагування на суспільні проблеми, що виникають. Негатив проявляється у подальшому усуненні неурядових/недержавних політичних діячів від активної участі у політичних процесах*.

«Партійно-ідеологічний» рівень. Переображення у складі уряду представників різних політичних партій в умовах плюралістичного розподілу політичної влади помітно знижує здатність уряду діяти як одна консолідована сила. Це особли-

* Лукавство представників «допомаранчевої» влади в нав'язуванні парламентської моделі державного управління якраз і полягало в замовчуванні визначної ролі опозиції й недержавних діячів у виробленні публічних політик, як це ми бачимо на прикладі Великобританії і Німеччини (*прим. авт.*).

во важливо у випадках значних змін діючих публічних політик. Ба більше, у плюралістичній системі коаліційний уряд не може запропонувати і затвердити на рівні закону жодної консолідованої цілі, за винятком сформульованих у вельми загальних термінах («підвищити добробут», ... «прискорити розвиток»... і багато інших, якими рябіють публічні виступи Президента, Прем'єр-міністра й інших чільних політиків). Таким чином, «внутрішня» затримка зростатиме внаслідок внутрішньої незгоди в самому уряді або внаслідок прийняття недостатньо узгоджених всередині уряду рішень.

Галузевий/відомчий рівень. На цьому рівні проявляється неоднорідність уряду в адміністративному сенсі: кожний центральний орган управління (міністерство, держкомітет чи інша управлінська одиниця) суперникає з іншими органами за ресурси – фінансові, матеріальні, юридичні тощо, обстоюючи відомчі інтереси. Фактично всередині уряду точиться своя «політична боротьба», яка перетворюється у боротьбу без лапок у коаліційному уряді, яким він по суті є нині. Необхідність вирішення певних комплексних проблем, які виникають у суспільстві й потрапляють до порядку денного державного управління у вигляді звітів, запитів, скарг, вимог тощо, наштовхується на відомчі інтереси, інерційність поглядів і підходів, превалювання адміністративних функцій над функціями політичними.

Отже, з цього розгляду можна зробити висновок про те, що процес вироблення і здійснення публічних політик в умовах плюралістичного розподілу політичної влади матиме тенденцію до зростання «внутрішнього» спізnenня або (у випадку термінових рішень) характеризуватиметься значними недоліками як системного, так і ціннісного характеру.

Корпоратівський розподіл політичної влади: розвиток горизонтальної складової

Корпоратівська модель розподілу політичної влади визначає об'єднання різних суспільних груп у процесі вироблення і прийняття рішень. В умовах ліберальної демократії корпоративізм можна розглядати як політичну систему, сприятливу для посередництва у задоволенні інтересів. На відміну від плюралістичної, а тим більше елістичної моделей, корпоративізм базується на «політичному підприємництві» – утворенні «корпорацій», що включають у себе політичні партії, структури бізнесу/ринку, громадські/неурядові організації тощо. Події жовтня – грудня 2004 р. засвідчили виникнення і зміщення таких «політичних корпорацій» як з боку політичних переможців, так і з боку переможених. Навіть побіжний погляд на нинішні політичні партії «помаранчевого» спектру засвідчує їх блокування не лише з діловими колами (що було досить поширено в часи плюралізму й елітизму), але й з громадськими організаціями, політичними силами, що не перебувають при владі тощо. Те саме можна сказати і про опозиційні сили – Партію регіонів, «Трудову Україну» чи навіть КПУ. Однією з ознак переходу до корпоративізму стало призначення великої кількості посадовців з числа людей, які не лише перебували раніше досить далеко від влади, але й не обов'язково поділяють політичні та ідеологічні погляди владих політичних сил.

Процес вироблення і здійснення публічної політики за цієї моделі відрізняється помітною «горизонтальною» складовою в системі діячів політики, яку становлять саме ділові й недержавні (у тому числі міжнародні) кола. Безпекречним позитивом корпоратівської системи є її відкритість, відносна про-

зорість, внаслідок чого можна очікувати низького рівня «соціальної ентропії» або, говорячи в термінах політичних наук, високої партисипаторності населення, його політичного структурування і в кінцевому підсумку утворення динамічного демократичного громадянського суспільства.

Розглянемо тепер особливості процесу вироблення і здійснення публічної політики в умовах корпоративістської моделі загалом та у випадку «помаранчевої» влади в Україні.

Можна сказати, що суть корпоративізму полягає у створенні можливостей співпраці держави й особистості у виробленні публічних політик. Ці можливості забезпечуються існуванням «політичних підприємств» з їхньою ієпархією, яка носить і політичний, і адміністративний характер, а також осередків вираження і захисту інтересів суспільних/етнічних груп і окремих громадян.

Для корпоративізму властиве чітке розділення політичних та адміністративних функцій, тобто, процесів вироблення політики (політичних процесів) і процесів надання управлінських послуг (адміністративних процесів). З одного боку, адміністративні процеси є результатом політичних процесів, у яких були вироблені принципи здійснення управління, процедури надання управлінських послуг, визначені певні ресурси для цих функцій. З іншого – вироблення публічної політики відштовхується від суспільних проблем, що не можуть бути вирішенні суттєвими методами, а отже, потребують якісно нових підходів. Саме в цьому й полягає головна відмінність обох типів процесів державного управління.

З цього випливають два головних завдання для адміністративної реформи:

- розділити політичні й адміністративні функції в системі державного

управління (не лише виконавчої влади, а й інших її гілок, а також місцевого самоврядування), а також

- створити умови для формування і розвитку осередків вираження інтересів населення (громадянського суспільства).

Саме у цьому світлі варто розглядати ті процеси, які протягом 2005 р. спостерігаються в державному управлінні і які дістали офіційну назву «адміністративно-територіальна реформа».

Теоретичні й реальні перспективи пореволюційних українських реформ

У переддень парламентських виборів 2006 р. і з примарними шансами на скасування політичної реформи, що має бути введена в дію з 1 січня 2006 р., пропрезидентські політичні сили в парламенті та Кабінет Ю. Тимошенко одночасно і прагнули, і боялися робити різкі кроки щодо реформування політичної системи і державного управління. Чинники, що визначали успіх або невдачу реформ, розподілялися на такі групи:

Політико-ідеологічні. Помаранчева частина політичної системи залишається неоднорідною в політичному й ідеологічному відношенні. Неодноразово серед політичних союзників виникали конфлікти навколо питання запровадження політичної реформи через діаметрально протилежні погляди на сутність і процедури здійснення влади в нових умовах. Слід врахувати і те, що напередодні виборів шанси домовитися дуже низькі, а тому з цього боку можна очікувати певної «неуваги» до політичної реформи. Ця «неувага» може виразитися в затримках з підготовкою Кабінетом Міністрів відповідних нормативних актів, необхідних для введення політичної реформи в дію. Політична опозиція і поза коаліцією, і всередині неї занадто слабка, щоб примусити уряд зробити

необхідні кроки в напрямі операціоналізації політичної реформи. З цього боку спостерігається тенденція до утвердження в Україні плюралістичного розподілу політичної влади.

Політико-кrimінальні. Прихід до влади проющенківських політичних сил відбувся не в останню чергу завдяки їхнім обіцянкам навести лад у вкрай криміналізованій системі державного управління. Силові, часом мало обґрунтовані дії у цьому напрямі наштовхуються на серйозну політичну й юридичну протидію, а також на помітний навіть неозброєним оком непрофесіоналізм деяких владних органів (Генеральної прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції). Як наслідок, спостерігається суттєве уповільнення процесів декриміналізації управлінської системи, що приводить до знеохочення населення і втрати владою довіри виборців. Таким чином, замість зміцнення корпоративізму шляхом розвитку зв'язків між владою і суспільством демократичні політичні сили поступово дрейфують знову ж таки до плюралістичної моделі.

Політико-адміністративні. Як уже зазначалося, в державному управлінні так і не були розділені політичні й адміністративні функції. Внаслідок цього прихід політиків (далеко не завжди професіоналів у відповідних галузях) на посади міністрів викликає приховані або відкритий опір фахівців-держслужбовців, оскільки часом віддані новим керівництвом розпорядження суперечать роками й десятиліттями сформованим управлінським процедурам. Загалом колишня радянська система, від якої українське державне управління успадкувало практично всі основні характеристики, будувалася під марксистський розподіл політичної влади, а отже, по суті нинішня виконавча влада суперечить основним принципам корпо-

ративізму, на розбудову якого, як зазначалося вже, спрямовані політичні процеси у владній верхівці. Швидка адміністративна реформа, яка могла б поліпшити у цьому сенсі ситуацію в державному управлінні, потребує:

- чіткого бачення цілей, цінностей, заходів і їх можливих наслідків;
- відкритого для населення, зrozумілого і, головне, привабливого плану дій, що не розтягався б на роки, а був здійснений протягом кількох місяців;
- фінансових, матеріальних, інформаційних і людських ресурсів (які вкрай обмежені).

Жодна з цих позицій не була і навряд чи може бути реалізована за той час, що лишився до парламентських виборів. Скажімо, оприлюднення лише попередніх намірів стосовно територіальної реформи викликало значний опір населення і привело до падіння його довіри до владних осіб і структур. Але ж територіальна реформа, принаймні задекларовані цінності й цілі, покладені в її основу, є неодмінною умовою утвердження корпоративістської моделі розподілу політичної влади.

Отже, можна зробити такі висновки і прогнози:

- після перших успіхів у запровадженні корпоративістської моделі політичної влади українська політична система поступово повертається до плюралізму. За таких умов реформування державного управління, що описується зараз марксистською моделлю, стає вкрай важкою, майже неможливою справою в реальному масштабі часу;
- посилюється ризик втрати нинішньою владою довіри з боку населення, що обмежить інформаційний, людський та ідеологічний обмін влади з суспільством і позбавить її важливих для подальшого розвитку матеріальних, інтелектуальних і психологічних ресурсів;

• враховуючи слабкий, але стабільно суперницький стан сучасної опозиції до влади, можна не очікувати встановлення ні елітистської, ні марксистської моделі. Можливо, Україна в найближчій рік – два спостерігатиме боротьбу двох моделей – плюралістичної й корпоративістської з хорошими шансами для останньої на впевнене утвердження після парламентських виборів і принаймні формального введення основних принципів політичної реформи.

Мала ймовірність повернення елітистської чи марксистської моделі до української політичної системи є свідченням утвердження в суспільстві принципів і цінностей демократії, однак система прийняття політичних рішень все ще залишається закритою для доступу суспільних груп, а адміністративні рішення, як і адміністративна система загалом, відповідають радше марксистській парадигмі.

Особливості національної громадянської активності в Україні

Віктор Степаненко

Тема національних особливостей громадянської активності, традицій політичної поведінки та культури населення у різних суспільно-історичних та соціокультурних контекстах є надзвичайно актуальною, особливо для посткомуністичних країн. Нещодавні політичні процеси, зокрема «кольорові» революції, безумовно, стимулюватимуть експертів до перегляду багатьох конвенційних теоретичних моделей та підходів, включаючи розширену екстраполяцію методологічних підходів від «ідеально-нормативних» західних суспільств усталеної демократії на суспільства, що трансформуються. Тема ця варта окремих дослідницьких розвідок. Натомість, мое завдання тут дещо скромніше, а саме – відштовхуючись від результатів моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України 2004–2005 рр., окреслити деякі національні особливості суспільно-політичної активності та громадянської участі, зокрема в період української помаранчової революції 2004 р. з можливою їх екстраполяцією на період виборчої кампанії 2006 року.

Наслідки та результати декларованого «помаранчевого» проекту суспільного реформування поки що неясні. Невизначенім є навіть ступінь радикальності (або радше, революційності) його розриву із суспільно-політичним

минулім (такі «родові плями» українського соціального буття, як клієнталізм та кумівство, вільна інтерпретація та вибіркове застосування закону, не-послідовність політичних рішень, елементи непрозорості та непублічності діяльності нової влади є зримими). Але, принаймні, помаранчева революція означила якісно нові форми громадянської активності, сформувала новий соціальний досвід та залишила пам'ять успішної політичної мобілізації широких верств українського населення.

Отже, якими соціальними вимірами та особливостями відзначалася «помаранчева» громадянська активність? Передусім, необхідно зазначити, що революційні акції протесту мали досить масовий характер. За даними нашого моніторингового дослідження 2005 р., більше 20% респондентів, тобто п'ята частина дорослого населення країни, в тій чи іншій формі брала участь в цих подіях (табл. 1). Тут, йдеться лише про «помаранчеву» громадянську активність. Коли ж ми згадаємо, передвиборчу політичну мобілізацію на українському сході, і головне високі відсотки виборчої активності українських громадян упродовж тривалого виборчого марафону 2004–2005 рр., то не буде перебільшенням сказати, що більшість дорослого населення країни у цей період була залучена до активної політичної участі.

Таблиця 1

**Чи брали Ви участь в акціях протесту в період помаранчевої революції?
(2005, N=1800, %)**

Брав участь в акціях у Києві	4,8
Брав участь в акціях в іншому місті (селі)	12,8
Допомагав учасникам мітингів (харчами, речами, грішми тощо)	5,2
Не брав участі	79,0
Не відповіли	0,3

Такі, надзвичайно високі показники масової активної громадянської участі, які підтверджуються і даними багатьох інших досліджень, були певною мірою несподіваними не лише для багатьох політологів-коментаторів. Як визнавали деякі представники опозиції, у випадку масових фальсифікацій виборів владою вони розраховували у кращому разі на 200–300 тисяч своїх активних прибічників на вулицях та площах Києва.

Водночас, саме експертні, насамперед соціологічні, дослідження доводять, що потужний виплеск масової громадянської активності у період «помаранчевих» подій можна порівняти з ефектом «виштовхнутого корку» під тиском латентної протестної енергії, яка накопичувалася упродовж останнього десятиріччя в країні. Соціологічні дослідження, проведені з 1994 по 2004 р., та висновки багатьох експертів підтверджують *суттєве нарощання суспільного протестного потенціалу*, який складався з багатьох факторів економічного, соціального та політичного невдоволення населення існуючим станом речей в країні. Так, відповідаючи на питання нашого моніторингу «що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у разі значного погіршення умов життя виходити на вулицю з

протестом?», частина респондентів, які обирали шлях активного протесту, майже подвоїлася за десятиріччя у порівнянні з 1994 р. і складала у революційному 2004 р. 42,1%. Зростаюча динаміка протестних настроїв була особливо помітною з кінця 1990-х рр. Політична криза початку 2000-х рр., пов’язана з «касетним скандалом», та масові акції протесту цього періоду не лише довели до крайньої межі політичну легітимність тодішньої влади, але й значною мірою сформували соціально-психологічний прецедент самої можливості масових протестних акцій як законного способу демонстрації суспільного невдоволення та відкритого політичного тиску на владу.

Водночас, *ефективність масових акцій* протесту початку 2000-х рр. (зокрема, під час загальноукраїнських політичних акцій «Повстань, Україно!» та «Україна без Кучми») була, на думку громадян, досить невисокою, оскільки їх вплив на владні структури був «практично нульовий». На думку одного з авторів цього дослідження 2002 р., влада, по суті, ігнорувала «імпульси», які йшли від громадянського суспільства, сприймала їх як «ворожі випади» проти себе і обирала відповідний варіант дій – ігнорування або придушення. Можемо припустити, що нерозвиненість механізмів суспільного діалогу,

та зворотного зв'язку суспільства і влади, зокрема через врахування громадської думки у формуванні політики, мало своїм наслідком потужний *суспільний контр-ефект*. І в цьому сенсі «нечутливі» влада стала одним з суттєвих факторів зростаючого політичного подразнення та накопичення соціального невдоволення громадян, а отже, як не парадоксально, фактором розвитку їх суспільно-політичної активності та соціальності.

Видеться, що саме *влада* в її узагальненому образі для масової свідомості втілювала всі гріхи та недоліки системи. Варто також згадати таку традиційну особливість масової свідомості українського суспільства, як *персоніфіковане* ставлення до влади. *Персоніфікація влади* є у певному сенсі зворотною стороною її демонізації або, навпаки, ідеалізації і саме заміна влади у масовій свідомості стала тим основним важелем, за допомогою якого громадяни сподівалися (і сьогодні все ще сподіваються) на суспільно-політичні зміни.

Однаке, до виборів та революційних подій кінця 2004 р. (навіть у період політичної кризи початку 2000-х рр.) українські громадяни у своїй переважній більшості, однозначно більше були (і далі залишаються) зорієнтованими на мирні, неагресивні способи відстоювання своїх прав. Навіть у буревіному 2004 р. такі традиційно-конвенційні способи громадської політичної активності, як збір підписів під колективними петиціями і законні мітинги та демонстрації у виборі респондентів на порядок переважали радикальні політичні кроки, як-от погрози страйкуванням, бойкот, несанкціоновані мітинги, голодування, захоплення будівель чи блокування шляхів сполучення. А статистична більшість, що становила більш ніж третину респондентів цього опитування, взагалі вважала, що жоден із способів (мирних чи ра-

дикальних) не був настільки ефективним та допустимим такою мірою, аби вони брали у ньому участь. Симптоматичним є те, що частка таких зневірених у ефективності будь-яких форм протесту у 2005 р. (вже після революції) становить лише чверть респондентів.

Таким чином, особливістю української політичної ситуації останнього десятиріччя було те, що *тенденції зростання протестного потенціалу суспільства до пори до часу ще не досягали рівня масової готовності та практичної здатності громадян відстоювати свої права та законним способом ефективно тиснути з цією метою на владу*. В реальній суспільній ситуації фактори протестного потенціалу з його особливостями формування в Україні не є ізольованими один від одного, а перебувають у складній взаємодії. То *який же рівень цього потенціалу є критичним і таким, що може здетонувати у кризовій політичній ситуації?* – відповідь на це питання важко піддається будь-яким раціональним чи математичним розрахункам саме через складність (а то й неможливість) врахувати взаємодію багатьох, у тому числі суто випадкових чи суб'єктивних факторів. З іншого боку, відносна тривалість та живучість системи влади та суспільних відносин в країні навіть під тиском зростаючого суспільного невдоволення може бути пояснена і такими обставинами, як рутинизація (тобто «озвичайлення») клієнтелістської соціальної системи та культури побутової корупції, повсякденною адаптацією багатьох людей в їх стратегіях повсякденного існування до цих «правил гри». До слова сказати, формування особливих норм корупційної соціальної системи та живучість її практик великою мірою пояснює суперечливість у втіленні новою владою декларованої політики «суспільного» оновлення та очищення.

Дослідники фіксували доволі великий розрив поміж масовим невдоволенням різними гілками влади, загальним станом речей у країні і порівняно низьким відсотком людей, які висловлювали свою готовність брати безпосередню участь в мітингах, демонстраціях та акціях протесту. Симптоматичним є те, що лише трохи більше 6% респондентів у моніторинговому дослідженні 2004 революційного року вірили у свою здатність щось зробити проти можливого рішення центрального уряду, яке утискувало б їх законні права та інтереси. Напередодні виборів цей психологічний синдром зневіри та безсила виявлявся у фіксованому феномені громадської думки про те, що опозиційний кандидат В. Ющенко реально переможе, але президентом все одно стане провладний кандидат В. Янукович.

У той же час сама процедура президентських виборів 2004 р. передбачала можливість та перспективу зміни влади в країні. Причому у легітимний, мирний, а отже – прийнятний для переважної більшості громадян та частини української політичної еліти спосіб. Масова свідомість була начебто затиснута у лещата протиборства двох логік та суспільних настроїв – поміж розвиненим соціально-психологічним синдромом політичного безсила (типова поставторитарна ситуація «виборів без вибору») та масовими суспільними прагненнями змін. Вибір цей був не цілком раціональним, а формувався також багатьма факторами, в тому числі психологічно-емоційного характеру.

Помаранчева революція актуалізувала одну з складних проблем сучасної соціальної теорії, яка активно досліджується в новітніх концепціях *колективної соціальної дії* (Е. Остром, М. Олсон, Ф. Фукуяма, Р. Аксельрод та інші). Їх суть полягає у вивченні взаємовідношення індивідуальних, час-

то прагматично-егоїстичних інтересів та дій, і колективного блага. «Свобода», «демократія», «права людини» та інші в сучасному українському контексті вже не абстрактні категорії, які досить високо цінуються респондентами загальнонаціональних опитувань як загальноприйняті цивілізаційно-демократичні ідеали, і є своего роду колективним благом. Воно не може належати будь-якій окремій особистості. Водночас, досягнення цього блага потребує індивідуальних зусиль і участі багатьох потенційних «безбілетників», які розраховували б на зусилля інших. Усвідомлення цього можливе в ситуаціях найвищого суспільно-політичного напруження, якими, власне, і є вибори. В українській політичній ситуації кінця 2004 р. особливі психологічно-емоційні фактори образи людської гідності та кож сприяли формуванню широкої групової солідарності та подальшим ефективним спільним колективним діям протесту. Наростаюча масовість колективної дії в протестних акціях набуvalа лавиноподібного ефекту саме завдяки виникненню масового соціально-психологічного відчуття можливості конкретних змін через особисту індивідуальну участь (*«разом нас багато, нас не подолати»* – було вдалим формулюванням цього масового відчуття реальності та можливості змін)

Особиста участь громадян у подіях помаранчевої революції визначає їх домінуюче уявлення про неї як *«свідому боротьбу громадян, що об'єдналися для захисту своїх прав»*. Тобто, цілком природним буде припустити, що переважна більшість учасників протестних акцій свідомо та добровільно брала в них участь, а отже аргументує свій власний погляд або раціоналізує у такий спосіб особисті мотиви своєї громадянської активності під час «помаранчевих» подій (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ставлення до помаранчевої революції та особиста участь респондентів у ній

Ставлення до помаранчевої революції	Особиста участь у революції		Загалом по масиву
	брав будь-яку участь	не брав участі	
Свідома боротьба громадян, що об'єдналися для захисту своїх прав	64,3	25,3	33,3
Державний переворот, що був здійснений за підтримки Заходу	8,0	28,2	23,9
Державний переворот, підготовлений політичною опозицією	7,7	13,7	12,4
Стихійний протест населення	15,5	10,9	11,8
Важко відповісти	4,5	21,9	18,3
Не відповіли			0,3

Аналіз соціально-демографічного складу учасників помаранчевої революції показує, що чоловіки за абсолютними показниками та у пропорційному представництві були більш активними під час акцій протесту. Наприклад, в акціях у Києві вони вдвічі переважали жінок. Однак, активність останніх у допомозі учасникам протестних акцій майже співвідносна з «чоловічою робо-

тою» у революції. Моніторингові дані опитування підтверджують також, що найбільш активними віковими групами «помаранчевого» протесту були молодь та люди середнього віку. Так, представництво молоді до 30 років в акціях протесту було майже втричі вищим, аніж людей похилого віку (старше 55 років) у Києві і майже вдвічі вищим в інших місцях країни (див. табл. 3).

Таблиця 3

Участь різних вікових груп в протестних акціях помаранчевої революції

Участь/неучаст у протестних акціях	до 30 років	30–55 років	більше 55 років	Загалом по масиву
Брав участь в акціях у Києві	8,3	4,9	2,3	4,8
Брав участь в акціях в іншому місті (селі)	17,9	13,3	8,5	12,8
Допомагав учасникам мітингів (харчами, речами, грішми тощо)	5,4	5,6	4,5	5,2
Не брав участі	71,5	79,0	85,3	79,0

Дані щодо соціального статусу учасників «помаранчевих» акцій підтверджують спостереження про вищу, ніж в середньому по масиву, протестну активність таких соціальних груп як студентська молодь, роботодавці, представники дрібного та середнього бізнесу, а також самозайняті індивіди. Цей висновок цілком збігається з гіпотезою про те, що носіями демократичних цінностей та нових соціальних якостей (відповіальність, опора на власні сили тощо) є люди Нової генерації, багато хто з яких сформувалися як особистості вже в умовах незалежної держави. Отже, можна стверджувати, що якісні прояви суспільного протестного потенціалу та громадянської активності також пов'язані (і надалі будуть пов'язані) з формуванням нових цінностей та утвердженням на суспільно-політичній сцені Нової генерації, що є їх носієм.

Одним із таких важливих ідеологічних факторів, який певною мірою легітимізував акції протесту, виявилася ідея *українського національного відродження* та утвердження політики національних інтересів в Україні. І коли український Захід відіграв у помаранчевій революції роль уже традиційного для країни пасіонарно-політичного локомотива, то українські центральні регіони, і особливо столиця, стали головною політично-регіональною аrenoю «помаранчової» громадянської активності. Ці національно-ідеологічні регіональні особливості підтверджуються і статистикою моніторингового опитування 2005 р. Опитування респондентів свідчить про переважну концентрацію участі населення у цих подіях у західному та центральному регіонах країни, а також про переважне представництво населення цих регіонів у помаранчевій революції (див. табл. 4).

Регіональна географія «помаранчової» громадянської активності

Участь/ не участь у помаранчевій революції	Регіон				Загалом по масиву
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Брав участь в акціях у Києві	8,9	9,3	0,1	1,2	4,8
Приймав участь в акціях в іншому місті (селі)	31,1	11,5	3,0	7,4	12,8
Допомагав учасникам мітингів (харчами, речами, грішми тощо)	13,9	5,8	1,9	1,2	5,2
Не приймав участі	51,1	76,7	95,6	90,6	79,0
Не відповіли					0,3

Політичне позиціювання основних претендентів на президентську посаду у виборах 2004 р. поміж основними українськими етнокультурними та геополітичними полюсами – з одного боку, переважно україномовним та політично національно-орієнтованим Заходом та

Центром, та з іншого – російськомовним Сходом та Півднем (за винятком політично поділеної навпіл Херсонщини), в яких в основному концентрується переважна частина етнічного російського населення в країні (особливо в Криму), зумовили не лише характерний регіо-

нальний, а й відповідний етнокультурний розподіл у ставленні респондентів до помаранчевої революції. Пропорційна частка респондентів-росіян, які вважають її «державним переворотом, що був здійснений за підтримки Заходу» більш ніж у двічі перевищує частку своїх однодумців серед етнічних українців (45,8,5% росіян і 18,6%

українців схиляються до такої думки). Натомість, ця етнокультурна пропорція є практично зворотною у поглядах на революцію як «свідому боротьбу громадян, що об'єдналися для захисту своїх прав» – 38,4 % всіх респондентів-українців і лише 13,5% респондентів-росіян дотримуються такої думки (див. табл. 5).

Таблиця 5

Ставлення респондентів до революції та етнокультурна самоідентифікація

Ставлення до помаранчевої революції	Етнокультурна самоідентифікація		Загалом по масиву
	українці	росіяни	
Свідома боротьба громадян, що об'єдналися для захисту своїх прав	38,4	13,5	33,3
Державний переворот, що був здійснений за підтримки Заходу	18,6	45,8	23,9
Державний переворот, підготовлений політичною опозицією	11,4	17,6	12,4
Стихійний протест населення	13,7	4,2	11,8
Важко відповісти	17,9	18,9	18,3
Не відповіли			0,3
Всього	100	100	100

Безперечно, фактори *регіональної та етнічно-політичної мобілізації* відігравали важливу роль як у політичній передвиборній боротьбі основних претендентів на президентство, так і у формуванні означених національно-культурних смислів помаранчевої революції. У цьому сенсі, події кінця 2004 р. були не лише громадянським повстанням, а й *національно-демократичною революцією*. Синтез ідей демократичного оновлення суспільства та влади і утвердження політики національних інтересів були органічно й ефективно поєднані в мобілізаційних «помаранчевих» гаслах. Тут варто згадати деякі особливості

національної громадянської активності. В Україні на протязі тривалих історичних змагань за державну незалежність націоналізм був органічно поєднаний з ідеєю демократії і на відміну від Росії тут досить важко уявити антидемократичну, антиреформістську націоналістично-комуністичну (коричнево-червону) коаліцію.

Треба сказати і про суттєву роль *політичної еліти та «технологів революції»* як політичних каталізаторів політичної мобілізації та розгортання високої політичної активності українського населення в кінці 2004 р. Безпекенно, українська політична опозиція

ефективно застосовувала міжнародний досвід боротьби проти авторитарних режимів. Функціональні аналогії та технологічно-організаційні алгоритми дій української *Пори*, сербського *Отпору* та грузинської *Кмари* начебто списані з відомого дослідження Д. Шарпа «Від диктатури до демократії». В помаранчевій революції були також ефективно використані новітні постмодерні технологічні та комунікаційно-інформаційні засоби мобілізації. Технічна організація багатолюдного наметового містечка (своєрідного українського революційного *know-how*), інформаційно-технологічне забезпечення революційних акцій, постійно діюча сцена-трибуна народного віче у центрі столиці, формування карнавальної атмосфери свята завдяки майже безперервному музично-агітаційному шоу за участю популярних виконавців, помаранчева мода в одязі та атрибутиці, інформаційні репортажі та телевізійні трансляції «помаранчевого» дійства та розгортання політичних акцій у Києві та інших містах у режимі реального часу вдало формували ефект безпосередньої участі у подіях для мільйонів громадян, які навіть не були присутні на Майдані.

Очевидно, що організаційний та технологічний досвід облаштування масових політичних кампаній та мобілізації населення буде і надалі використовуватися гравцями української політичної сцени у виборчих кампаніях, хоча, можливо, і з меншим розмахом. Адже, «помаранчеві» протестні акції не були суто політико-технологічним «постмодерним *coup d'etat*». Будь-яка революційна технологія мобілізацій, так само як зовнішня технічна, організаційна чи фінансова підтримка є безглуздими і неефективними без внутрішнього визрілого потенціалу суспільства та сприятливого суспільно-політичного фону масового бажання змін, яке досягає певної критичної межі та забезпечується достатнім

громадянським представництвом. *Помаранчева революція стала органічним результатом двох взаємопов'язаних тенденцій розвитку українського суспільства останнього десятиріччя – критичного накопичення соціальних патологій та визрівання внутрішньої здатності соціального організму (навіть буквально – через формування нової «суверенної» генерації: молоді, студентства, представників малого та середнього бізнесу) до спротиву та проявів нових соціальних якостей.*

І нарешті, необхідно окреслити таку нову особливість національної громадянської активності, яка сповна виявилася у помаранчевій революції, як *неінституалізовані* під дахом професійних НДО громадські ініціативи та прояви спонтанної суспільної самоорганізації. Зокрема, вартий окремих досліджень сумський досвід самоорганізації та формування місцевої коаліції громадян за чесні вибори *«Нічна варта»*. Остання виявилась набагато ефективнішою, а головне більш авторитетною серед місцевого населення, аніж деякі політичні штаби та організаційні структури професійних НДО. Успіх помаранчевої революції переконливо довів, що статистика громадських організацій, показники їх членства та організаційні структури громадянського суспільства є, звичайно, важливим але недостатнім фактором, який сам по собі не пояснює того, що робить (або не робить) формальну демократію діючою. До того ж соціологічні дослідження доводять, що українським громадським організаціям через різні причини все ще бракує масової суспільної підтримки та довіри населення.

Переконливість помаранчевої революції і полягала саме в тому, що це – *не була революція «агенцій з розвитку» та численних професійних НДО* (хоча, очевидно, внесок таких організацій як

«Пора», «За чисту Україну», «Знаю як» та інших у підготовку *революційного ґрунту* та запуску *механізмів громадянської мобілізації* був безперечним). Однаке, як довів попередній досвід формування багатьох передвиборчих НДО-коаліцій, лише «вершкове» лобіювання політичних змін, без залучення широкої політичної участі тисяч і мільйонів звичайних людей не може бути успішним.

Деякі висновки на погляд на перспективу

Українська помаранчева революція позначила лише перший, але необхідний етап формування нових форм громадянської активності в українському суспільстві, який визначається як *громадяни проти влади*. На порядку денного складні завдання та виклики з консолідації та формування нових смислів для все ще розірваної «помаранчево-блакитної» нації, з доведення для мільйонів людей найбільш переконливою мовою їх особистого економічного благополуччя, реальності прагнень та сподівань.

Другим висновком щодо масової революційної «помаранчевої» активності і перспектив її подальшої трансформації у позитивну соціальну енергію суспільного оновлення є *важливий урок* для нинішньої української влади, який полягає в необхідності формування стратегій та механізмів діалогу з суспільством та утвердження нових форматів публічної політики. Як доводять соціологічні дослідження, для переважної більшості українських громадян притаманне цілком виправдане цивілізоване бажання бути почутими в традиційних та усталених формах публічної політики. В моніторинговому опитуванні 2004 р. серед найефективніших та «нереволюційних» форм громадянської участі респонденти відзначили такі доступні для «чутливої» влади

форми як професійно близькі людям мого цеху опитування громадської думки (33% респондентів) та зігріваючі душі журналістів публічні обговорення проектів рішень влади в ЗМІ (27% респондентів).

У перспективі нових виборів 2006 р. особливо актуалізується перезріла проблема корекції стратегії українських НДО, метою якої є завоювання широкої суспільної довіри. Важливим напрямом діяльності «третього сектора» можуть бути конкретні кроки щодо створення діяльної системи захисту *суспільного інтересу* та зовнішнього контролю за владою. І хоча охоронна функція захисту суспільних інтересів перед державою є і надалі важливою, диспропорційно велика частина українських НДО, задіяна у традиційній політичній «боротьбі проти влади», також повинна трансформуватись у своєрідні центри національної та місцевої соціальної політики. Метою останніх є адресування та задоволення різnobічних суспільних потреб громадян, а також допомога в підтримці та реалізації місцевих та національних громадських ініціатив. Українське суспільство, здається, вже пережило дитячу ейфорію сподівань на «доброго царя» чи героя-титана.

На основі цього аналізу можемо з певною вірогідністю припустити, що виборча кампанія 2006 р. буде не менш драматичною і складною для українського суспільства, аніж попередній іспит у кінці 2004 р. Це зумовлюється насамперед: 1) задекларованим новим політичним форматом державного устрою країни через політичну реформу та формування парламентсько-президенської республіки – отже партія чи блок переможець можуть претендувати на посаду прем'єра уряду з потужними повноваженнями; 2) через особливості парламентських виборів з багатьма політичними гравцями – політичними партіями та

блоками, а відтак – через складну конфігурацію репрезентацій суспільного інтересу, вже не обмеженого простою персоніфікацією вибору поміж двома головними претендентами на перемогу у виборчих президентських перегонах 2004 р.; 3) і нарешті – через набуті навички та форми масової політичної мобілізації та активної політичної участі широких суспільних верств (словами В. Ющенка «*Ви знаєте, як йти на Майдан!*»).

Фактично вибори залишаються для українського суспільства чи не єдиним реальним важелем впливу на владу. За результатами моніторингу 2005 року лише 9,4% респондентів – проти 6,2% у революційному 2004 році – могли б у «звичайній» період розвитку країни пристояти можливому незаконному рішенню центрального уряду, яке б утискало їх законні права та інтереси. В той же час у порівнянні з 2004 у 2005 році май-

же *вдвічі* (до 34,2%) зросла частка респондентів, які вважають законні мітинги та демонстрації найефективнішим способом захисту своїх прав і готові *безпосередньо взяти в них участь*.

Видаеться, що певні фіксовані масові настрої апатії та розчарування владою у пост-помаранчевий період розвитку країни та помітне вичерпання можливостей влади та інших політичних гравців в ідеологічно-пропагандистських маневрах та у формуванні нових політичних смыслів для нації не тільки не послаблють, а навпаки посилять реальний політичний тиск на політичних гравців виборчої кампанії 2006 р. з боку громадянського суспільства, що формується в Україні. Для влади ж це буде необхідний іспит, складаючи який вона має довести свою дієздатність та спроможність щодо реального запровадження ефективних реформ.

Теорії демократизації та помаранчева революція

Віктор Пасісніченко

Значення будь-якої революції найкраще визначає історія, особливо коли сама подія вже досить далека від сучасності. Оцінки, зазвичай, бувають суперечливими. В одному випадку революція просто «розвиняється» у загальному історичному потоці. Вона стає його епізодом, що відповідає історичному ходу подій або, навіть, суперечить йому, але тільки як тимчасове відхилення. Прикладом є Жовтнева революція 1917 року в Росії, яка довгий час оцінювалася (та святкувалася) як подія, що знаменувала початок нової епохи не тільки для країни, а й для всього людства. В іншому, історія навпаки підтверджує оцінку події (та її святкування) як справжньої революції, що справді привела до народження нової нації або режиму. Прикладом такого одностайногого історичного визнання є Американська революція.

Тому тільки історія і, мабуть, у свій час, дастє остаточну відповідь на питання: чи були події кінця 2004 р. в Україні справді революцією? Чи віправдалися заяви її учасників про народження нової української політичної нації? Нам як сучасникам (і навіть як учасникам) цих подій залишається важка і ризикованна справа – спробувати дати узагальнену оцінку того, що відбулося. Слід чітко усвідомлювати, що в такому разі,

по-перше, неупереджений аналіз логічно малоймовірний, а, по-друге, він спирається на домінуючі на даний час теоретико-методологічні уявлення. Навіть спроба їх переглянути не робить ці пояснювальні схеми універсальними, такими, що їх сприймуть наші нащадки, аналізуючи події в Україні осені 2004 р. Отже, наше звернення до цієї теми скоріше слід розглядати як певну теоретичну рефлексію щодо помаранчової революції та її можливих уроків.

Історія, як відомо, з часом може «стерти» навіть деякі « класичні» та «закономірні» революції, тобто такі, що чітко підпадають під загальновизнані теоретичні схеми. Помаранчева революція належить до іншого нового різновиду революцій, породжених розпадом Радянського Союзу та соціалістичної системи. На неї повністю поширюються ознаки ряду попередніх революцій – несподіваність і невизначеність – у тому сенсі, що вона не підпадає під класичні теоретичні стандарти. Відразу наголосимо, що йдеться не тільки про марксистську традицію як основу класичної теорії революції, а й про суперечності з домінуючими настановами ліберально-демократичної традиції. Значні труднощі в осмисленні нового типу революції як нетрадиційного і дещо «дивного» створюють загрозу швидкої теоретичної

маргіналізації української революції і, отже, її прискореного історичного стирання. Цю загрозу посилює традиція – зосередження на аналізі того, як західні і насамперед ліберально-демократичні соціальні теорії можуть злагодити дослідження посткомунізму та полегшити болючий процес трансформації в цих країнах. Навряд чи можна сподіватися, що цей рух в один бік швидко стане двостороннім, але все частіше західні вчені констатують як проблему те, що науковці у своїй зорієнтованості на Західну Європу та Сполучені Штати не сприймають можливість застосування у цих країнах уроків історії та політичної практики інших країн. А тим часом, на думку Ч. Кінга, вже назріла потреба з'ясувати, який внесок у загальну політичну теорію може зробити вивчення посткомуністичної Євразії. Адже цей регіон є досить цікавим для тестування у тому числі і західних теорій демократизації, інституційного дизайну, теорій ідентичності тощо. Поділяючи таку думку, хочемо додати, що наші роздуми щодо помаранчової революції є не лише спробою знайти пояснення її «нестандартності», вони також націлені на висвітлення деяких уроків революції та їх значення для подальшого розвитку окремих теорій.

Марксистська теорія соціальної революції значною мірою ототожнювалася з традиційним сприйняттям революції, яке застосовувалося до всіх попередніх революцій. Аналіз революції означав пошук антагоністичних класів як головних дійових осіб. За класовим конфліктом вбачався базисний конфлікт і розуміння того, як стара суспільно-економічна формація має бути замінена новою і якою саме. Ідея того, що головні дійові особи революційної драми є раціональними суб'єктами, що вони усвідомлюють головні проблеми і зорієнто-

вані на їх вирішення відповідно до своїх класових інтересів, чітко простежувалася у положеннях про роль класової свідомості, шляхи її формування. Закономірність революції підтверджувала наявність чіткої мети, навіть об'єктивної мети, а її участники мали чіткі наміри. Отже, можна було перевірити, до якої міри і мета, і наміри зреалізувалися, тобто через поняття прогресу одержати чіткий критерій оцінки досягнутого результату. Така теоретична схема наявна у випадку класичних революцій. Інше питання, яке потребує окремого і додаткового розгляду, що часто ці теоретичні конструкції виявлялися хибними.

«Некласичні» революції були викликані кризою комунізму, і тому їх часто кваліфікують як «посткомуністичні» революції. Вони принципово відрізняються від своїх історичних попередників. Плідною видається їх оцінка К. Оффе, який визначив відмінність цих революцій ще в 1991 р., тобто відразу після історичних подій у Радянському Союзі та «оксамитових» революцій у Східній Європі. На його думку, «це революції без революційної теорії та відповідності якомусь історичному типу». Адже замість концепцій, стратегій та визначених за класовими ознаками колективних гравців маємо справу з діючими особистостями, що орієнтуються відповідно до свого розуміння конкретного моменту та вдаються до доволі незрозумілої риторики. На прикладі пострадянських, які за змістом Оффе визначає як «революції зверху», він вказує на інші унікальні ознаки нових революцій. Вони насамперед є «політичними проектами» створення «політичного капіталізму», що моделюються та приводяться в дію реформовано налаштованою елітою. Тобто замість традиційних класових детермінант посткомуністичні революції зверху визначаються елітами. Останні беруть на себе

відповіальність за «старт капіталізму» («capitalism by design») в умовах, коли капіталісти як клас ще відсутні або вони ще не усвідомлюють свого інтересу. Тé ж саме стосується й переважної більшості населення, яке не без підстав може боятися розвитку капіталізму як способу збагачення багатих та зубожіння бідних. У свою чергу, відірваність такої революції від визначальних класових інтересів означає, що започаткування ринку та приватизація як складові капіталізму орієнтуються не стільки на захист прав та інтересів власника, скільки на позитивні економічні наслідки реформ для всього суспільства. Отже посткомуністична «революція зверху» дає широкий простір для дій еліти. У подальшому вона може набути всіх елементів демократичної легітимності. Інший недемократичний варіант розвитку означає подальшу монополізацію унікальних переваг цієї еліти шляхом поєднання влади з капіталом, а іноді, як це здійнила стара номенклатура в Україні, їх доповнення неформальними корупційними та кримінальними системами.

Відштовхуючись від характеристики Оффе нових революцій як «революцій зверху», вважаємо за доцільне внести певні корективи. Вказане визначення більше стосується особливостей саме пострадянського варіantu розвитку. Для «оксамитових» революцій у колишніх соціалістичних країнах Європи було характерно те, що вони починалися з масових протестів громадян (хіба що за винятком Угорщини). Тому більш типовою моделлю посткомуністичних революцій є не «революція зверху», а «революція знизу». Таке розрізнення важливе, бо, мабуть, *перший урок помаранчевої революції полягає у тому, що вона стала різновидом посткомуністичної «революції знизу»*. Тобто вона більш споріднена з європейськими

«оксамитовими» революціями. З іншого боку вона перервала попередній розвиток пострадянської «революції зверху» в її українському варіанті.

Очевидно, що в умовах посткомуністичної «революції знизу» еліта вже не має такої свободи дій, як в умовах «революції зверху». Але важливо наголосити, що обом варіантам посткомуністичних революцій властва відмінність, про яку говорив Оффе: це політичні проекти, що здійснюються у просторі, де (вже чи ще) не існує чітко фіксованих параметрів у вигляді класів чи інститутів, на які спирається як класична (марксистська) теорія революції, так і ліберально-демократичні теорії. Ми змушені визнати, що гравці не можуть, як раніше, орієнтуватися на традиційні детермінанти, і їм нічого не залишається, як самим визначати правила гри на майбутнє.

Отже, посткомуністичні революції розмивають основу соціальних теорій, що редукують суспільство до функціонування заданих структур, які не тільки пояснюють соціальні процеси, але й надають їм сенсу. Такий структурний підхід, попри різний зміст поняття «структура», простежується і в марксистській традиції, і в ліберальних демократичних теоріях. Різниця полягає у тому, що марксизм сформував потребу сприймати як вирішальні структури класи, «освятивши» їхні дії з погляду своїх претензій на відкриття «об'єктивних» законів історичного розвитку. У західній соціальній теорії роль визначальних структур одержали інституційні структури в тому сенсі, що суспільні проблеми розглядаються крізь призму інститутів, які взаємодіють між собою і роблять суспільство врівноваженим і стабільним. Тому шлях до демократії виглядає як вірний вибір, як «дизайнування» демократичних інститутів, їх

подальший «інженерінг» та запровадження відповідних правил гри.

Найбільш яскраво структурно-інституційний підхід виявив себе у межах західної політичної теорії, яка зосередилася на вивченні формальних інституційних структур, конституційного дизайну, електоральних інституцій та їхнього впливу на соціально-політичні процеси. Більше того, акцент на ролі інститутів у політичній науці у 60–70-х роках минулого століття набув новогозвучання в межах так званого нового інституціоналізму, який до сьогодні є лейтмотивом ліберально-демократичних теорій. З одного боку, новий інституціоналізм збагатився від біхевіористської хвилі кінця 50-х років ХХ століття тим, що запровадив системний метод аналізу. З іншого, він запозичив економічну теорію раціонального вибору, завдяки чому інституційний аналіз набрав такого раціонального потенціалу, який не поступався марксистському раціоналізму, про який мовилося раніше. Адже інститути почали вивчати з точки зору раціональних гравців, що зважено вибирають політичні та інші структури, які забезпечують їм найбільший зиск. Як наслідок, раціональний інституційний підхід вилучив ті фактори, які не вкладаються в його параметри. Було усунуто все, що стосується неформальних правил та інститутів, ролі культури, цінностей та ідеологічного впливу. Концентрованим виразом такого спрощеного опису дій політичних структур у поєднанні з вузьким раціоналізмом стало теоретичне положення про механізми розвитку демократії, що не потребують звернення до вказаних «сторонніх» факторів або до певних «передумов» демократії (історичних, культурних, етнічних або пов'язаних з ідеалами чи цінностями, що їх поділяють люди в тій чи іншій країні).

1. Розглянувши домінуючі теоретичні схеми, знову повернемося до оцінки нових революцій К. Оффе. Уже йшлося про їх невизначеність, про те, що це революції без теорії. І далі Оффе зазначає, як їх «а-теоретичний» (a-theoretical) характер віддзеркалює дивну ситуацію аналізу цих питань в літературі. «Зовсім відсутні, – констатує він, – аналітичні оцінки та гранд-настанови з боку революційних інтелектуалів. У випадках, коли висловлюються соціальні теоретики, якщо це взагалі відбувається, вони роблять це не у формі глобальної інтерпретації подій та їх внутрішньої динаміки, а скоріше у вигляді більш стриманих описів окремих аспектів, а то й просто у ролі звичайних громадян та зацікавлених учасників і не висловлюють жодних переваг свого професійного погляду. Складається враження, що сьогодні ці радикальні зрушення змушують ідеологів і теоретиків скоріше зберігати мовчання й водночас дають чудову нагоду для таких літературних жанрів як щоденники, репортажі, листи та автобіографії» (цитуємо за виданням: *Offe Claus. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East central Europe // Social Research.* – 2004. – Vol. 71. – № 3. – P. 501–528).

Виникає питання, чи багато змінилося, а скоріше, чи хоч щось змінилося в сучасному (теоретичному) осмислені посткомуністичних революцій з 1991 р., коли були зроблені ці висновки? І чи не загрожує те саме помаранчевій революції 2004 р. як черговому і, здається, не останньому прояву революцій нового типу? Якщо подивитися на цю ситуацію з іншого боку, можна зафіксувати важливу деталь. *Мабуть, другий урок помаранчової революції полягає у тому, що вона демонструє те, що посткомуністичні революції на початку*

третього тисячоліття залишаються такою самою загадкою, якою інші революції виявилися для соціальних теоретиків (і не тільки), на початку 90-х років ХХ століття.

Простіше кажучи, українська революція знов застала нас зненацька, як це трапилось і у випадку посткомуністичних революцій 15 років тому. Зрозуміло, що глибока криза марксизму може бути поясненням мовчання з боку тих, для кого і нові революції інакше, як за допомогою класичної теорії соціальної революції, пояснити неможливо. Однак ці революції, попри те, що пройшло півтора десятиліття, так само не дістали адекватного концептуального аналізу і з боку ліберально-демократичного табору. Більше того, може виявитися складним навіть завдання знайти тих дослідників, які вивчали цю проблему. Інша річ, коли йдеться про наслідки посткомуністичних революцій, адже на цьому предметному полі виріс цілий науковий напрям (якщо не нова дисципліна) – теорії демократичного транзиту. Тому за відсутності інших альтернатив і особливо помітного безпосереднього аналізу посткомуністичних революцій, давайте подивимось, що цінного для розуміння, зокрема, українського варіанту цієї революції може дати так звана транзитологія. Завдання полегшується тим, що на цьому полі минулі 15 років були якраз часом напруженых пошуків та дискусій, а сьогодні транзитологія навіть дозріла до часів свого критичного переосмислення на тлі заяв про «кінець транзитної парадигми».

Виділимо з цих гарячих дебатів кілька положень у контексті нашого аналізу. Теорії транзиту продемонстрували, як вивчення посткомуністичного світу відбувалося під впливом головних настанов ліберально-демократичної думки. По-перше, глибока віра в

універсальну цінність принципів ліберальної демократії імплантувала в транзитологію схильність до одностороннього інтелектуального руху – як найкраще застосувати у посткомуністичних країнах західні теоретичні надбання. Там, де присутня віра в універсалії, легше сприймається об'єднання під однією прапоровою різних за географією та часом демократичних процесів. Не випадково сучасні критики вказують на штучність того, як євроазійський посткомуністичний транзит з початку 90-х опинився в одному колі і розглядався з урахуванням досвіду країн Латинської Америки на межі 70 – 80-х та Південної Європи 70-х років. Нарешті, універсалізм є добрим стимулятором ідеї прогресивної еволюції аж до набуття нею ознак теологічного звучання. В результаті в роботах транзитологів з'явилася вдосталь оптимізму відносно лінійного руху країн від диктатури до демократії та ще й у знайомих термінах стадій – від початкового етапу до стадії консолідований демократії.

По-друге, транзитологія успадкувала як методологічний орієнтир таку відмінну рису ліберально-демократичної теорії як інституціональний аналіз на основі теорії раціонального вибору. Саме з цього джерела походить бачення транзитних процесів як насамперед розвиток демократичних інститутів та вже знайома ідея про демократизацію без передумов, особливо якщо вони не вплисуються у логіку розбудови цих інститутів. Домінування раціонально-інституційного підходу виявилося також у тому, що й розвиток громадянського суспільства в концептуальних схемах транзитологів було значною мірою зведене до будівництва інститутів громадянського суспільства, яке у відповідності з ліберальною концепцією Токвіля пов'язувалося з добровільними асоціа-

ціями та недержавними об'єднаннями громадян. До того ж інституційне громадянське суспільство по суті ототожнювалося з демократією як процесом розбудови демократичних інститутів.

А зараз поглянемо, наскільки вдалий є аналіз посткомунізму теоретиками демократичного транзиту зокрема та структурно-інституційний підхід взагалі з точки зору осмислення української революції 2004 р. Фактично йдеться про спробу визначитися з головною відмінністю подібних революцій – їхньою невизначеністю – або, точніше кажучи, із тим, якою є природа цієї невизначеності. На нашу думку, і враховуючи попередні роздуми щодо особливостей посткомуністичних революцій, ця невизначеність властива не самим революціям, а швидше відображає неспроможність їх адекватно осмислити на основі розглянутих нами домінуючих теоретико-методологічних схем. Адже їх вузький раціоналізм та структурно-інституційна спрямованість не охоплюють нового поля дій. Того нового простору, де, як уже говорилося, немає звичних заданих параметрів у вигляді визначальних структур – класів, інститутів, прописаних правил та іншо. Звичайно, мова не йде про те, що ці структури взагалі не існують або не впливають на хід подій. Принциповим є інше – вони вже не в змозі виконувати свою роль чітко заданих дeterminант та об'єктивних соціальних фактів, функціонування яких може пояснити процеси розвитку суспільства, у тому числі й революцій. Отже, третій урок, на нашу думку, полягає у тому, що «невизначеність» помаранчової революції, як і інших посткомуністичних революцій, є не її власною проблемою, а проблемою обмеженості теоретико-методологічного інструментарію як класичної (марксист-

ської) теорії революції, так і ліберально-демократичних теорій.

На підтвердження цього висновку на прикладі помаранчової революції спробуємо пояснити її, скориставшися структурними критеріями – класами у марксистському варіанті та інститутами у ліберальній версії соціальної теорії. І те, наскільки виправданими залишаються надії на раціоналістичний підхід до розвитку суспільства, який кожна по-своєму, але однаково наполегливо відстоювали обидві теоретичні традиції.

Стосовно подій в Україні осені 2004 р. традиційний класовий аналіз на користь цієї аргументації начебто свідчить розповсюджене твердження про тісний зв'язок між революцією та представниками малого та середнього бізнесу або так званого «середнього класу». В літературі з посткомуністичного транзиту питанню ролі середнього класу в забезпечені успіху демократизації приділяється величезна увага. Можна навіть говорити про формування в ній певного важливого теоретичного припущення: в міру свого формування середній клас все більше сприймає демократичні цінності та вимагає від своїх лідерів їх дотримання. Але посткомуністичні реалії скоріше спростовують подібну лінійну прогресію. Наприклад, у Росії, де є значно більше підстав говорити про створення класу капіталістів та середнього класу, президентські вибори того ж 2004 р. продемонстрували прямо протилежне: їхня і без того досить слабка підтримка ліберальних сил та цінностей завершилася однозначним вибором на користь «стабільності» антиліберального режиму Путіна. Тому однією класовою ознакою не можна пояснити радикально відмінну поведінку «нових росіян» та «нових українців». Це означає,

зокрема, що належність до середнього класу та ступінь його зрілості автоматично не роблять українських малих та середніх підприємців революційно налаштованими борцями за демократію. До того ж вони продемонстрували себе скоріше донорами помаранчевої революції. Цікаво, що іншим популярним твердженням є те, що справжнім революційним бійцем себе виявила така соціальна група, як молодь. Йдеться про те, що попри слабкість та непослідовність демократичних процесів розвитку у незалежній Україні, саме молодь, позбавлена синдрому страху своїх батьків, рішуче виступила на захист демократичних цінностей.

Тобто соціально-класова детермінанта в осмисленні революції розмивається і стає ще більш невиразною, коли постає питання: а наскільки масово і чи повсюди підтримали революцію своїми ресурсами малі та середні підприємці, і чи вся молодь по всій Україні вийшла на протестні майдани? І тут замість успадкованої від марксизму картини соціально-економічного поділу суспільства як універсальної пояснюваної схеми несподівано відкриваємо, що в українській революції більш значущим став не класовий, а регіональний поділ. Саме цей регіоналізм переформатував ті структури, які традиційно вважалися неподільними та визначальними – класи (у тому числі малих та середніх підприємців), соціальні групи (і не тільки молодь, а й пенсіонерів як іншу численну соціальну групу). Крім того, були навіть болюче поділені багато з таких зasadничих структур суспільства як сім'я, родинні та дружні стосунки. Йдеться про те, що симпатії до певного кандидата та поведінка під час революції якогось бізнесмена, службовця, робітника, молодої людини, пенсіонера, ко-

гось із членів родини чи з родичів або друзів визначалися вже не тільки (і не стільки) їх соціальним статусом, але й корелювалися з особливостями регіону їх проживання. Те, що регіоналізм як нова детермінанта не вичерpuється соціально-економічними характеристиками регіону і зовсім не зводиться до чистої географії, потребує вивчення його справжньої природи та походження. Але це дає нам підстави виголосити наступний, четвертий урок помаранчевої революції, яка підтвердила, що така традиційна структура, як клас, поряд з іншими соціально-економічними відмінностями в посткомуністичних умовах відіграє значно меншу роль і її місце заступаютъ нові важливі поділи, що потребують уваги дослідників, наприклад, регіональний.

Тепер на черзі погляд на українську революцію як на аплікацію ліберально-демократичного структуралізму, тобто можливості її пояснення з точки зору раціонального вибору адекватних демократичних інститутів. У зв'язку з цим не можна не відзначити історичні рішення українського парламенту та Верховного Суду, які результати другого туру визнавали сфальсифікованими і ставили вимогу щодо переголосування. Поряд з прикладами підтримки революції державними інститутами є приклад ще яскравіших дій інституцій громадянського суспільства, зокрема недержавної організації «Пора». Надзвичайна активність таких НДО, а також те, що їх навчили та підтримували західні НДО та фонди, навіть стала приводом для того, щоб говорити про помаранчеву революцію як про добре зрежисованій «американський сценарій», оплачений шляхом закордонного фінансування українських громадських організацій та інших незалежних груп.

Остання теза є перебільшенням з метою дискредитації подій в Україні, аби вже зараз «стерти» їх сприйняття як революційних. Менш помітним, але надзвичайно важливим є інше перебільшення, пов'язане з суперечностями інституційної інтерпретації посткомуністичних процесів взагалі і помаранчевої революції зокрема. Це той приклад, коли бажане видається за дійсне, а якщо дійсність не відповідає теорії, то її починають тлумачити всупереч раніше вибудованим концепціям.

Подивимося на конкретні прояви цих суперечностей, що з'явилися останніми роками і знайшли підтвердження у революційних подіях в Україні. Нагадаємо, що в транзитології під впливом ліберальної традиції громадянське суспільство по суті ототожнюється з демократією і обидва зведені до розбудови відповідних інститутів. Отже суперечності інституційного підходу однаковою мірою торкнулись і громадянського суспільства, й інших демократичних інститутів, пов'язаних з державою, конституцією, виборами, партіями тощо. Конкретно це виявилося у тому, що теоретики транзиту в своїх останніх дослідженнях змушені переглянути попередні оптимістичні прогнози щодо досягнення стадії демократичної консолідації шляхом укорінення потрібних демократичних інститутів та їх формальних «правил гри» і, в першу чергу, регулярних та справедливих виборів. Адже посткомуністичні реалії виявили, що справжній розвиток більшості далекий від цих прогнозів. У результаті дехто з транзитологів дав доволі оригінальну інтерпретацію цих складностей і рецептів їх подолання. Зокрема, на прикладі Росії стверджується, що провал у консолідації демократії не тільки не загрожує подальшій демократизації країни, а,

навпаки, є оптимальним варіантом та умовою для майбутнього розвитку демократії. В результаті подібне «переосмислення» теорій транзиту виливається у те, що замість прагнення до консолідації демократії більшою цінністю стає її збереження через «мінімальну демократію». Остання виявляється нормою для таких країн, як Росія, і в такий спосіб тепер можна охарактеризувати режим Путіна. Далі така позиція аргументується тим, що можливо саме дефіцит демократії в Росії зміг пролонгувати її демократичний експеримент.

Аналогічну дивну метаморфозу і з тих самих причин невдалого ліберального проекту демократизації через інституціоналізацію можна спостерігати і в теоретичному «переосмисленні» громадянського суспільства. Початкову ейфорію кінця ХХ століття щодо перспектив розбудови громадянського суспільства в посткомуністичних країнах спочатку осудила та сама невідповідність цих сподівань реальним процесам. Потім свій внесок зробили дослідники, які у руслі аргументації Ш. Берман говорили про громадянське суспільство як пряму протилежність демократії та фактор, що сприяє її руйнуванню. Останнім часом цю зміну дискурсу «громадянське суспільство за демократію» на «громадянське суспільство проти демократії» підсилили дослідження українських та російських НДО, автори яких фіксували, що західні програми підтримки громадянського суспільства зробили НДО більш професійними, але розвиткові громадянського суспільства це не тільки не сприяє, але й загрожує. Причина у тому, що сформована «вертикальна, інституціалізована, але ізольована (попри добре фінансування) спільнота» виявилася носієм клієнтарно-патронажних відносин, бо ці НДО продемонстрували

свою більшу націленість на інтереси за-кордонних донорів, а не на потреби своїх громадян.

У результаті замість пафосу 90-х років щодо необхідності сильного громадянського суспільства дослідники нині наголошують на тому, що визначальним елементом посткомуністичної демократії... є небезпечна, але не фатальна слабкість громадянського суспільства. І далі за аналогією зі щойно наведеними заявами про переваги вже не сильної, а «мінімальної» демократії для довгострочового її виживання в посткомуністичних умовах наводиться така ж аргументація й відносно громадянського суспільства, а саме: «сильне та активне громадянське суспільство може на-справді сприяти провалу демократії і якщо це справді так, тоді відсутність участі громадян у добровільних організаціях насправді може підсилити демократію у посткомуністичній Європі».

Парадоксальна еволюція прихильників інституційного бачення демократизації та громадянського суспільства від необхідності сильної демократії та громадянського суспільства до тверджень про ефективність для посткомуністичного транзиту мінімальної демократії та відносно слабкого громадянського суспільства, на нашу думку, є свідченням тієї кризи, що її спричинила абсолютизація структурно-інституційної раціоналістичної методології.

Підтвердження її обмеженості знаходимо і в революційних подіях в Україні. Ні державні інститути, ні інститути громадянського суспільства не були в них ініціаторами або головними дійовими особами. Парламент і Верховний Суд не прийняли б тих історичних рішень, якби не тиск сотень і тисяч українців, що стихійно вийшли на вулиці, обурені відвертою фальсифікацією результатів виборів. Саме масовість їх протесту не

дозволила владі розправитися і з активістами недержавних організацій, як це вона легко робила з їх протестними акціями у попередні роки. Не применючи внеску цих організацій, зокрема тієї ж таки «Пори», слід, однак, наголосити, що вони все ж належать до нового покоління НДО, тоді як величезні зусилля західних донорів з початку 90-х років щодо зрошування НДО, створення для них ресурсних центрів по всій Україні фактично не досягли бажаних результатів. Тільки невелика кількість цих організацій з першої хвили розбудови громадянського суспільства в Україні збереглись як дієві та взяли участь у революції. Отже, ті, хто видає українську революцію за «американський продукт», в усякому разі у своїй аргументації, не мають підстав посилювати на загальні великі суми західних витрат на НДО в Україні за всі роки незалежності.

Водночас за ці роки було зруйновано і міф про «святість» НДО як носіїв виключно демократичних цінностей. Адже багато з них, і особливо зі статусом благодійних фондів, були перетворені у важливі складові бюрократично-корупційних і навіть кримінальних схем тодішньої влади. Так само ці організації активно використовувались або навіть штучно створювалися для підтримки провладного кандидата в президенти. Отже, наступний, п'ятий урок полягає у тому, що помаранчева революція, як і досвід розвитку принаймні пострадянських країн, підтвердила невідповідальність ліберального теоретичного фокусу на формально-інституційних засадах розвитку демократії та громадянського суспільства. Абсолютизація структурно-інституційної методології увійшла в суперечність не тільки з реальною практикою, а й породила теоретичні

парадокси в самій транзітології – новий пріоритет питань виживання демократії над питаннями її консолідації і відповідно нову стратегію «мінімальної демократії» та відносно слабкого громадянського суспільства замість по-передньої стратегії їх максимального підсилення.

У зв'язку з кризою інституційного бачення демократизації та громадянського суспільства український досвід цікавий тим, що він вказує на необхідність урахування ролі в цих процесах неформальних систем відносин та інститутів, які ігнорувалися внаслідок домінування формального інституціоналізму. Цікаво, що вплив останнього був настільки сильним, що навіть недемократичні лідери зрозуміли свій зиск від демонстративного запровадження цінних для Заходу демократичних інститутів та «священної» системи виборів. Власне це й породило подальше довгє змагання між продемократичними силами, що боролися за наповнення формальних інституцій реальним демократичним змістом, та послідовниками авторитаризму в їхньому прагненні до так званої керованості цих інститутів і особливо виборів. Значні успіхи останніх у розбудові «керованої» або «електоральної» демократії, як це має місце у Росії та мало місце в Україні до революції, змушують нас шукати пояснення цього також і за межами формально-інституційних структур, аби побачити і оцінити надзвичайну роль, і особливо в транзитних суспільствах, неформальних систем та структур. Завдяки такому неупередженному погляду стає очевидним, що режим Кучми та йому подібні демонструють, що багато, якщо не більшість, «правил гри» встановлювалося за межами офіційних інституційних каналів. Останні значною мірою визначають діяльність не тільки

неформальної, так би мовити підводної частини усього суспільного айсбергу, а і його видимої верхівки у вигляді легітимних структур та норм. Завдяки новому підходу такі загальновизнані, але дещо «phantomni» явища, як корупція, клановість, патрімоніальність, клієнтарно-патронажні та мафіозно-кримінальні стосунки повертаються у сферу соціально значущих, хоч і неформальних відносин та інститутів. Більше того, вони вступають у складний і варіативний процес взаємодії з формальними інститутами, коли йдеться про їх протистояння або взаємодоповнення, про те, що неформальні інститути фактично підмінюють формальні, або, що формальні інститути одночасно виконують і неформальні функції.

Усі ці питання також потребують дослідження, і навіть історія незалежної України дає для цього достатньо матеріалу. Досвід помаранчової революції, про який ми розмірковуємо, теж видається надзвичайно плідним із декількох причин. З одного боку, це був той критичний момент, коли старий режим був змушеній максимально дезавуувати свою опору на неформальну корумповано-криміналізований систему. Змушений мобілізувати так званий адміністративний ресурс, він продемонстрував повну підпорядкованість офіційних інститутів неофіційним структурам. Цікаво, що ці процеси так проявилися та набули таких масштабів, що безпрецедентне рішення Верховного Суду про невизнання результатів другого туру можна разглядати як унікальне свідчення: офіційний державний інститут офіційно констатує, що неофіційні системи та структури незаконно перебрали на себе головні повноваження в державі.

З іншого боку, унікальність української революції полягає в тому, що головна битва проходила саме на

неофіційному полі. Тобто мобілізованій авторитарній неофіційній системі змогли насправді протистояти не державні інститути (парламент та Верховний Суд), не інституції громадянського суспільства («Пора» та інші) і не опозиційні партії навіть після їх об'єднання (до речі, ефективність їх передвиборчої кампанії не може не викликати питань). Справжній спротив здійснили мільйони українських громадян, які формально не були ніяк структуровані чи інституціалізовані. Спроби організуватися, а скоріше встановити необхідний порядок були зроблені пізніше, в процесі розгортання революційних подій і виявилися вражаюче успішними. Але спочатку ці дії були не тільки неформальними, а й стихійними і слабоорганізованими, навіть якщо

порівнювати їх з діями учасників інших «революцій знизу», які часто запасалися якимось інструментарієм, аби протидіяти силовому тиску.

Отже, мабуть, *останній урок* з погляду нашої рефлексії щодо помаранчевої революції і «дивний» урок з погляду раціонального структурно-інституціонального підходу полягає у тому, що революція продемонструвала не тільки значну роль неформальних структур, а й те, що перемогу було здобуто саме на цьому полі, поза офіційними інститутами, де зіткнулися між собою досить організована авторитарна неформальна система (з більшістю підпорядкованих формальних інститутів) та стихійна й демократично налаштована неформальна система, представлена певною частиною українських громадян.

IV. Реформування суспільства — виклик часу

Трудові відносини в Україні: сучасні тенденції та проблеми регулювання

Ірина Новак

Починаючи з 1998 року Міжнародна організація праці (МОП) послідовно приділяє увагу проблемам регулювання трудових відносин, виникнення яких пов'язано із динамічним розвитком сучасної світової економічної системи. Першим кроком у цьому напрямі стало затвердження Резолюції МОП про можливе прийняття міжнародних актів з метою захисту працівників, які перебувають у ситуаціях, ідентифікованих Комітетом з праці на умовах підряду. Продовженням роботи щодо захисту працівників, що здійснюється в межах проголошеної МОП концепції гідної праці, було прийняття у 2003 р. Резолюції про трудові відносини. В ній відзначається необхідність прийняття спеціальної рекомендації МОП, яка має сприяти колективним переговорам і соціальному діалогу, враховувати зміни у трудових відносинах і гендерні аспекти.

У ході підготовки питання до розгляду Міжнародне бюро праці (МБП) підготувало доповідь V (1) Трудові відносини, що містить аналіз законодавства та практики трудових відносин у більш ніж 60-ти країнах-членах МОП. Слід зазначити, що України немає у переліку

держав, які надали відповідну інформацію або здійснювали дослідження з питань регулювання трудових відносин під час підготовки доповіді. Разом з тим, аналіз національних законодавств та практики трудових відносин, а також вивчення питань, вміщених у опитувальнику, свідчать про необхідність інформування МБП щодо наявного в Україні досвіду з цієї проблематики.

В українському законодавстві трудове право виокремлено в самостійну підгалузь, у складі якої розрізняють регулювання індивідуальних та колективних трудових відносин. Базовими законодавчими актами з питань трудових відносин в Україні є Кодекс законів про працю України (КЗпП України від 10.12.1971 № 22-VIII) та Закон України «Про колективні договори і угоди» (від 01.07.93 №3356-XII).

У загальному плані МОП виходить з трактування *трудових відносин* як таких, що встановлюють правовий зв'язок між особою, що виконує роботу, та особою, на користь якої виконується робота за винагороду, за визначених умов, встановлених законодавством і практикою. Законодавство України не містить визначення терміну «трудові відносини»,

визначень індивідуальних і колективних трудових відносин, а також категорій осіб, на яких поширюються трудові відносини, та винятків із *сфери трудових відносин*. При цьому у нормативно-правовій базі найчастіше зустрічається термін «соціально-трудові відносини».

Міжнародне право розглядає *трудовий договір* як угоду, згідно з якою одна особа зобов'язується виконувати роботу для іншої особи за винагороду за визначених умов. В українському законодавстві використовується *описове визначення* трудового договору, яке дає змогу виокремити з нього такі *фактори* для визначення трудових відносин за сутністю: праця на користь іншої особи та рівень підпорядкування роботодавцю.

Показниками присутності цих факторів, згідно з даним визначенням трудових відносин, можна вважати: підпорядкування внутрішньому трудовому розпорядку – вказує на ступінь інтегрованості до організації, що контролює умови праці; забезпечення умов праці, необхідних для виконання роботи, що є зобов'язанням роботодавця щодо надання засобів праці, матеріалів, машин та обладнання; зобов'язання виплачувати працівникові заробітну плату.

В українському законодавстві немає термінологічного визначення *сторін трудових відносин або трудового договору*. Натомість Закон України «Про колективні договори і угоди» дає визначення сторін колективного договору (угоди) (ст. 3). При цьому значна кількість законодавчих актів містить й активно використовує терміни «працівник», «найманий працівник (особа)», «роботодавець», «власник», «власник або уповноважений ним орган (чи представник)» тощо.

У міжнародному трудовому праві термін «найманий працівник», як правило, використовується для позначення особи, яка є стороною правовідносин визначеного характеру, що їх звичайно

називають трудовими відносинами. Термін «*трудящий*» має більш широке значення і може застосовуватися до будь-якого працюючого, незалежно від того, чи є він найманим працівником.

Трудове законодавство України визначає *працівника* як фізичну особу, яка працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб» (від 22.05.2003 № 889-IV) (п.1.8 ст.1) містить розширене, порівняно з трудовим законодавством, визначення *найманої особи*, що має непряме посилення на основні ознаки трудових відносин, якими в даному разі є виконання трудової функції винятково за дорученням або наказом роботодавця, а також належність роботодавцю вигод та ризиків від здійснення такої трудової функції.

Міжнародне трудове право розрізняє категорії «найманий працівник» та «самостійно зайнятий або незалежний працівник». При цьому основна різниця між цими категоріями полягає у відсутності факту залежності самостійно зайнятого працівника від роботодавця. В термінології українського трудового законодавства подібного визначення немає. Національне податкове законодавство фактично прирівнює самозайнятих і найманих працівників виходячи лише з наявності у перших цивільно-правового договору та його тривалості понад один місяць на податковий рік.

Втім Державна податкова адміністрація України вважає, що для прирівнювання самозайнятого особи до найманого працівника у цивільно-правовому договорі, крім терміну, що перевищує один місяць, також мають міститися положення щодо таких питань: усі вигоди і ризики, пов'язані з виконанням або невиконанням платни-

ком єдиного або фіксованого податку робіт (послуг), несе замовник; виконавець безоплатно використовує засоби виробництва (сировину, матеріали, комплектуючі тощо), які належать безпосередньо замовнику робіт (послуг), і не використовує інших засобів виробництва або роботи у інших осіб.

Отже, якщо законодавець зробив спробу з метою оподаткування прирівняти договори цивільно-правового характеру тривалістю понад один місяць, які укладають самозайняті особи, до трудових договорів, то ДПА України фактично дозволила працівникам, які мають статус самозайнятих осіб, далі безперервно працювати із своїми замовниками, визначивши єдиною умовою щомісячне переукладання цивільно-правових договорів.

Статус зайнятості, як один із показників характеристики положення окремих осіб у складі робочої сили, було вперше включено до програми Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на виконання Державної програми переходу України на міжнародну систему обліку і статистики.

За Міжнародною класифікацією статусу зайнятості (ICSE-93), прийнятою 15-ю конференцією статистиків праці у 1993 р., заняті населення класифікується за шістьма групами, серед яких «працюючий за наймом», «самозайнятий» та «роботодавець». Відтак, виходячи з цієї класифікації, відмінність між самозайнятою особою та роботодавцем полягає лише у наявності факту постійного використання останнім найманої робочої сили.

З огляду на це можна констатувати наявність у правовому полі України принаймні трьох трактувань самозайнятості особи як сторони трудових відносин: господарського, статистичного та податкового на тлі відсутності визначення цього терміна безпосередньо в українсь-

кому трудовому законодавстві. Найбільш важливим негативним наслідком цієї ситуації є неможливість чітко встановити ознаки наявності трудових відносин для категорії самозайнятих, або випадки використання ними найманої праці, коли самозайнята особа фактично виступає в ролі роботодавця.

Міжнародне право використовує термін «роботодавець» по відношенню до фізичної чи юридичної особи, на користь якої найманий працівник виконує роботу в рамках трудових відносин. Відсутність однозначного визначення у законодавстві України терміна «роботодавець» як сторони трудових відносин ускладнює його практичне використання, створює ряд проблем, серед яких: ідентифікація сторони трудових відносин, питання наявності у неї необхідних повноважень, встановлення відповідальності та зобов'язань роботодавця перед працівником та інші.

На нашу думку, визначення роботодавця як сторони трудових відносин має поширюватися на осіб, які у встановленому законодавством порядку володіють відповідними повноваженнями на укладання трудових договорів (контрактів) про найм робочої сили та виступають представниками підприємств, організацій, установ будь-якої форми власності (юридичних осіб).

Тристоронні трудові відносини виникають, як правило, коли працівники наймаються роботодавцем (постачальником) та виконують роботу для третьої сторони (користувача), який роботодавець постачає робочу силу або надає послуги. У випадку існування тристоронніх трудових відносин працівники, найняті постачальником послуг, часто стикаються з труднощами щодо ідентифікації роботодавця, встановлення обов'язків та відповідальності постачальника й користувача, визначення умов праці і прав працівників, зокрема стосовно поширення на них дії

колективного договору підприємства-користувача.

У світовій практиці договори постачання робочої сили часто укладываються між підприємствами-користувачами та приватними агенціями зайнятості. В українському трудовому законодавстві не врегульовано випадки встановлення тристоронніх трудових відносин. Воно виходить з припущення, що оскільки інше не встановлено законодавством, то норми колективного договору поширюються на всіх працівників підприємства, незалежно від того, в який спосіб та на який термін вони найняті на роботу.

Діяльність приватних агентств зайнятості в Україні також не має спеціального законодавчого врегулювання. Конвенція МОП № 181 (1997 року) «Про приватні агентства зайнятості» не ратифікована Україною. Приватні агентства зайнятості працюють як суб'єкти підприємницької діяльності, що мають право надавати послуги з посередництва у працевлаштуванні, іх діяльність підлягає ліцензуванню.

На практиці приватне агентство зайнятості отримує лише разові комісійні за надання послуг з працевлаштування, які сплачує працівник у разі підбору підходящої роботи. Їх розмір може становити певний відсоток від майбутнього заробітку, на який погодилися сторони трудової угоди. Отже, працівники фактично не працюють на агентство, вони лише користуються його послугами з працевлаштування і оплачують саме надання цих послуг. У подальшому агентство не має жодного впливу на працівника та зобов'язань відносно нього. Відтак, ці відносини не можна вважати тристоронніми трудовими відносинами.

Форма трудового договору. Доведення існування трудових відносин полегшує наявність у законодавстві визначеного обов'язку роботодавця поінформувати працівника про умови праці

та інші аспекти трудових відносин (трудового договору).

На відміну від європейського законодавства, яке передбачає письмове інформування працівника, в українському трудовому законодавстві такого зобов'язання роботодавцю не передбачено. Він зобов'язаний лише проінструктувати працівника і визначити йому робоче місце.

Кодекс Законів про працю України передбачає як усну, так і письмову форму укладення трудового договору. Однак, в цьому є суперечність. З одного боку, визначено, що *трудовий договір «укладається, як правило, у письмовій формі*. З іншого – перераховано випадки, коли додержання письмової форми не є обов'язковим. Формулювання «як правило» зазвичай означає, що переважна більшість трудових договорів укладається у письмовій формі. Відтак, за логікою, мали б перераховані випадки, коли письмова форма договору не є обов'язковою, а не навпаки.

Практика трудових відносин свідчить, що найбільш поширеною є саме усна форма укладення трудового договору. Укладення трудового договору, як правило, оформляється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівників на роботу. Однак трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи. Зрозуміло, що за умови усного трудового договору між роботодавцем та найманим працівником, та відсутності відповідного локального нормативно-правового акту, доведення наявності трудових відносин для працівника значно ускладнюється.

Кращим варіантом захисту є норма проекту *Трудового кодексу України*, згідно з якою трудовий договір укладається у письмовій формі у двох примірниках, один з яких передається працівнику, а другий – зберігається у

роботодавця. При цьому порушення цього правила не може вплинути на трудові відносини, що вже виникли, а трудовий договір у письмовій формі може бути підписаний у будь-який час після виникнення трудових відносин.

Строк трудового договору. Згідно з трудовим законодавством України трудовий договір може бути безстроковим, строковим та таким, що укладається на час виконання певної роботи.

Поширення строкових трудових договорів є об'єктивним сучасним фактором розвитку трудових відносин, що стають більш гнучкими та динамічними у ринковому економічному середовищі. Однак практичний досвід показує, що в ряді випадків роботодавці використовують строкові трудові договори з метою послаблення захисту працівника.

Кодексом Законів про працю України (ст. 39-1) передбачено гарантії продовження дії строкового трудового договору на невизначений строк – якщо після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично тривають і жодна із сторін не вимагає їх припинення. Додатково до цього встановлено, що трудові договори, які були переукладені один чи декілька разів, вважаються такими, що укладені на невизначений строк.

Проектом Трудового кодексу України конкретизовано випадки встановлення трудових відносин на визначений строк, права сторін та особливості трудових відносин на визначений строк до двох місяців. Крім цього, визначено, що трудові відносини вважаються такими, що виникли на невизначений строк, якщо: законом або трудовим договором не встановлено інше; роботодавець не доведе факт погодження сторонами строкового характеру трудових відносин до їх виникнення.

Таким чином, норми проекту Трудового кодексу України встановлюють

більш високий рівень захисту працівника, який працює за строковим трудовим договором, порівняно з чинним законодавством.

Встановлення наявності трудових відносин. Одним з наслідків, асоційованих з процесами глобалізації, технологічного прогресу та структурних зрушень в економіці є ситуація, коли особи, які фактично є найманими працівниками, залишаються без захисту, передбаченого трудовими відносинами. Зміни у статусі працівників пов'язані також із розвитком малого бізнесу, зростанням неформальної економіки та прихованою зайнятістю, де встановлення факту існування трудових відносин є досить ускладненим.

Ще одним випадком втрати працівниками захисту є процес реструктуризації підприємства, коли відбувається його поділ, виділення зі складу виробничих підрозділів та створення на їх базі нових юридичних осіб з так званим «чистим балансом». У цій ситуації усі колишні борги, що накопиченні підприємством до проведення реструктуризації, у тому числі з соціальних зобов'язань, внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, заробітної плати залишаються «на конторі» – рештках старого підприємства, що, як правило, унеможливлює їх погашення. За таких умов працівників часто примушують написати заяви про звільнення з старого підприємства за власним бажанням для того, щоб потім найти їх на новостворені підприємства. Втім новостворені юридичні особи, як правило, не виступають правонаступниками підприємства, на якому відбулася реструктуризація, а отже, не відповідають по його зобов'язаннях. Для працівників у цій ситуації є ризик залишитися без роботи за власним бажанням, оскільки новий роботодавець може не виконати обіцянок попереднього

щодо працевлаштування звільнених працівників на новому підприємстві.

Приховані трудові відносини використовуються для ліквідації чи зменшення захисту, ухилення від сплати податків, виконання зобов'язань у галузі соціального забезпечення шляхом їх маскування під інший вид правових відносин (цивільні, комерційні, коопераційні, сімейні та ін.), що призводить до обмеження або втрати індивідуальних і колективних трудових прав. Вони також можуть мати на меті маскування особи роботодавця, за якого видається посередник, щоб звільнити справжнього роботодавця від будь-якої участі у трудових відносинах.

Найбільш поширеними формами прихованих трудових відносин в Україні є випадки *підміни трудових відносин цивільними*, у той час як кожний з цих видів відносин має певні особливості. Так, якщо різні типи організації і планування робочого часу не виходять за межі трудових відносин, то цивільні договори з правової точки зору виходять за ці межі, а питання, пов'язані з їх укладенням і виконанням, регулюються Цивільним кодексом України, на відміну від трудового права.

Наприклад, поява «позаштатних електронних співробітників» або переход на «телероботу» є одним з феноменів, що виходить за межі традиційних трудових відносин, однак не змінює статус зайнятості працівника лише у зв'язку зі зміною способів виконання роботи. Натомість, згідно з Цивільним кодексом України зміст цивільно-правового договору визначають умови (пункти), встановлені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства (типові умови, строк, ціна тощо).

Наслідком підміни трудових відносин іншими видами правових відносин є відсутність захисту найманих праців-

ників, зокрема в питаннях трудових прав і гарантій, встановлених законодавством, участі у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування (пенсійного, з тимчасової втрати працевдатності, від нещасного випадку на виробництві та на випадок безробіття), поширення на таких працівників дії колективних договорів (угод) та ін.

Слід зазначити, що в умовах конкурентної економіки відсутність прав і гарантій у працівників може входити у суперечність з інтересами роботодавця оскільки формує негативний образ і перешкоджає набору та закріпленню працівників в окремих секторах (наприклад, у будівництві) та негативно впливає на суспільство загалом.

Підприємствам важко підвищувати продуктивність праці за наявності погано навченої та швидко змінюваної робочої сили. У випадку, коли роботодавець не приділяє уваги професійній підготовці, зокрема підготовці до роботи в умовах підвищеного ризику, ненавчені працівники мають більший ризик нещасного випадку на робочому місці. З другого боку, відсутність інвестицій у професійну підготовку може підірвати конкурентоспроможність не лише окремого підприємства, а й на загальнонаціональному рівні, а використання нелегальної праці викриває конкуренцію. Крім того, відсутність захисту може негативно впливати на здоров'я та безпеку третіх осіб та суспільства в цілому (наприклад, перевтома водіїв внаслідок понаднормової праці). Нарешті, відсутність захисту працівників має фінансові наслідки для суспільства оскільки від визначення статусу найманого працівника залежать способи сплати податків (наприклад, податку на прибуток фізичних осіб) і внесків на соціальне страхування, наявність права на отримання страхових виплат, ряд

інших трудових прав та відповідальність працівника за виконання роботи.

Національне законодавство також не приділяє належної уваги регулюванню питань, пов'язаних із забезпеченням гендерної рівності у трудових відносинах. Разом з тим, маємо свідчення того, що слабкість захисту залежних працівників поглиблює гендерну нерівність на ринку праці. Це пов'язано із загально-світовими тенденціями зростання участі жінок у трудовій діяльності, їх домінуванням в окремих професіях та секторах економічної діяльності, особливо у неформальній економіці, де переважають невизначені або приховані трудові відносини.

Напрями удосконалення регулювання трудових відносин

1. Прийняття Міжнародною конференцією праці рекомендації МОП з питань регулювання трудових відносин має стати важливим кроком, спрямованим на реалізацію Концепції гідної праці МОП, Декларації МОП щодо основоположних прав та принципів у світі праці. Тому важливим видається відображення в цій рекомендації таких моментів: а) національні законодавство і практика трудових відносин мають сприяти зміні статусу зайнятості працівника з тимчасового (строкового) на постійний у тих випадках, коли робота, яку виконує працівник, має постійний характер. Умови тимчасової зайнятості (строкові трудові договори, контракти) не повинні застосовуватися до працівників, які зайняті на постійній основі, чи виконують роботи, що не є тимчасовими за своїм характером; б) урядам слід забезпечити розробку та реалізацію заходів, спрямованих на запобігання втрати працівниками індивідуальних чи колективних трудових прав внаслідок дій, що супроводжують процеси змін в організації виробництва та праці, ре-

структуризації, приватизації підприємств, таких як поділ підприємства на частини, виділення з його структури нових юридичних осіб та інших; в) необхідно створити національні правові механізми забезпечення ідентифікації роботодавця та перевірки наявності у нього відповідних повноважень на укладення індивідуального або колективного трудового договору; г) національне законодавство має створювати умови для забезпечення гендерної рівності у сфері трудових відносин.

2. Національне трудове законодавство має сприяти збільшенню та підвищенню якості зайнятості, появі нових форм гідної праці та економічному зростанню. Основними недоліками чинної законодавчої бази регулювання трудових відносин сьогодні є: невизначеність сфери застосування, низький рівень забезпечення дотримання та слабке виконання, недостатньо чітке формулювання норм. З метою удосконалення, забезпечення більш чіткого формулювання та посилення захисної функції національного трудового законодавства необхідно: а) *доповнити проект Трудового кодексу України* (реєстр. № 1038-1), прийнятий Верховною Радою України у першому читанні, визначеннями термінів «трудові відносини» (індивідуальні та колективні), «самозайнята особа», а також нормами щодо: сфери дії трудових відносин та ознак (критеріїв і показників), їх наявності; факторів, що відрізняють найманого працівника від самозайнятої особи; засобів полегшення доведення факту існування трудових відносин; застосування положень трудового законодавства до тих договорів, що фактично регулюють трудові відносини; збереження за працівниками їх прав у разі короткострокової перерви у трудових відносинах, забезпечення рівності між працівниками із строковими та безстроковими договорами; врегу-

лювання тристоронніх трудових відносин; забезпечення гендерної рівності у трудових відносинах; б) забезпечити внесення змін до чинного законодавства з метою уніфікації термінологічних визначень сторін трудових відносин, законодавче визначення статусу зайнятості особи; в) опрацювати питання щодо підготовки до ратифікації Україною Конвенції МОП № 81 (1947 року) «Про інспекцію праці», № 150 (1978 року) «Про регулювання питань праці: роль функцій та організація» та № 181 (1997 року) «Про приватні агентства зайнятості».

3. З метою забезпечення належного розгляду ситуацій, коли трудові відносини не мають чіткого характеру, невірно визначаються сторонами як цивільні чи комерційні відносини, або приховуються у будь-який інший спосіб, доцільним є запровадження до національної юридичної практики принципів *верховенства фактів*, за якого встановлення наявності трудових відносин не повинно залежати від домовленостей між сторонами, що досягнуті на основі контракту або інших заходів та *презумпції статусу* найманого працівника, коли людина вважається найманим працівником за наявності однієї або декількох встановлених ознак.

4. Необхідно забезпечити прозорий характер розробки та реалізації відповідних національним умовам політики і заходів у рамках державного регулювання у сфері трудових відносин на принципах соціального діалогу й паритетної участі його сторін. Відповідно до норм Конвенції МОП № 150 (1978 року) «Про регулювання питань праці: роль функцій та організація», такі заходи мають здійснюватися на національному, регіональному та місцевому рівнях, а також на рівнях окремих секторів економічної діяльності.

5. Національні органи регулювання праці повинні проводити роботу щодо збирання статистичних даних, виявлення секторів і професійних груп з високими рівнями прихованої зайнятості, зокрема серед жінок, розробляти заходи щодо її запобігання, рекомендації для працівників та роботодавців з питань регулювання трудових відносин та визначення статусу зайнятості.

6. Наявність механізмів консультацій, попередження і вирішення спорів та (або) адміністративні процедури визначення статусу працівників у сфері зайнятості мають стати важливою складовою національної системи трудових відносин. При цьому велике значення мають доступність для працівників судової системи, надання повноважень незалежним органам (судам, органам з трудових відносин) щодо здійснення розслідувань реального характеру зв'язків між особою, яка замовляє роботу, та особою, яка її виконує, а для роботодавців – забезпечення гарантій визначеності та правової безпеки. Зокрема, будь-яка із сторін договору повинна мати право звернутися до національного органу з посередництва і примирення за консультацією стосовно того, чи є відповідні особи найманими працівниками. Створення трудових судів, підвищення ролі таких органів, як Національна рада соціального партнерства і Національна служба посередництва і примирення сприятимуть вирішенню вище визначених завдань.

7. Згідно з Конвенцією МОП № 81 (1947 року) «Про інспекцію праці», застосування законодавства, що стосується умов праці та захисту працівників у процесі їх роботи, є завданням системи інспекцій праці. Відтак, компетентним державним органам необхідно опрацювати питання щодо підвищення ефективності діяльності державної інспекції праці у цій сфері.

Трансформації міжурядових відносин в Україні

Сергій Слухай

Гармонізація інтересів суб'єктів фінансових відносин у секторі суспільного управління (далі ССУ) має значний вплив на забезпечення стабільного та динамічного розвитку суспільства; це особливо важливо для трансформаційних країн, у тому числі України, які перебувають у процесі пошуку шляхів підвищення ефективності управління суспільством. Важливе місце серед засобів досягнення цієї мети посидає налагодження системи фінансових потоків всередині ССУ, адже вона може стати (і часто стає) фактором уповільнення суспільного розвитку, сприяє загостренню суперечностей суспільства внаслідок відсутності адекватних фінансових підвалин самоврядування та механізмів вирівнювання рівня фінансового забезпечення соціально-економічного розвитку окремих адміністративно-територіальних одиниць. Однією з провідних проблем функціонування міжурядових фінансових відносин (далі МФВ) є фінансове забезпечення державою діяльності субнаціональних урядів (далі СНУ).

Одним з провідних чинників МФВ вважається адміністративно-територіальний поділ країни. Розподіл населених пунктів України за типами в цілому відповідає структурі бюджетної системи країни, адже за чинним законодавством територіальні громади створюються у кожному населеному пункті і формаль-

но кожна з них має право на самостійний бюджет. Насправді ці вимоги законодавства не витримуються, оскільки більшість сільських населених пунктів не мають власного органу влади та, відповідно, бюджету.

Сучасний адміністративно-територіальний устрій країни представляють одна автономна республіка, 24 області та 2 міста державного значення, 490 сільських районів, 118 міських районів, 176 міст республіканського і обласного значення, 277 міст районного значення, 886 селищ міського типу, 28597 сіл; кількість одиниць відповідного виду за час незалежності змінилася несуттєво (дещо зросла кількість міст обласного значення, скоротилася кількість селищ та сіл). Враховуючи, що міське населення складало 32146,5 тис. чол., а сільське – 15676,0, маємо середню величину міського населеного пункту (включно з селищами) – 24,0 тис. чол., сільського – 548 чол. Звідси висновок: більшість дрібних населених пунктів сільської місцевості фінансово неспроможні самостійно виконувати приписані їм законодавством видаткові зобов'язання.

Розподіл видатків між рівнями ССУ в Україні до останнього часу здійснювався згідно з радянськими бюджетними традиціями, за якими місцеві органи влади фактично не могли проводити самостійну видаткову і доходну політику. Ситуація з часу здобуття незалежності

зазнала певних змін, проте базові принципи, покладені в основу розподілу видатків, залишилися незмінними.

Аналізуючи розподіл видатків між рівнями ССУ, необхідно виходити з деякою кількох аспектів проблеми: по-перше, яким чином розподілено зобов'язання щодо здійснення видатків у законодавстві; по-друге, як фактично здійснюється розподіл видатків; по-третє, які зміни відбулися у розподілі видатків за період проведення реформ з часу набуття незалежності.

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997) конкретизував функції, які мають виконувати органи самоврядування різного рівня, розділивши їх на власні та делеговані. Проте власні повноваження органів самоврядування сформульовано так, що залишаються неясними джерела фінансування цих повноважень. Вони описані у таких нечітких термінах як «управління», «забезпечення», «організація», «сприяння», «створення умов» і подібних, які не мають прямого відношення до руху коштів. Крім того, ці повноваження не розмежовані між СНУ базового рівня відповідно до їхнього статусу як міських (обласного та районного значення), селищних та сільських.

Положення цього Закону про обов'язковість делегування важливих повноважень виборних органів обласного та районного рівня, у тому числі у галузі управління і фінансування окремих бюджетних сфер, органам державної територіальної адміністрації сприяло тому, що значна частина функцій місцевої влади передавалася на виконання обласним та районним державним адміністраціям, що поставило під питання наявність сфери власної компетенції місцевого самоврядування взагалі; винятком залишилися хіба що міста обласного значення, де створювалися власні виконавчі органи. Державні територіальні адміністрації ставали фактичними роз-

порядниками бюджетів обласного та районного рівнів.

Аж до 2001 р. включно закони про державний бюджет містили в собі окремі статті, якими визначалися додаткові видаткові зобов'язання СНУ. Як правило, на місцеві бюджети покладалося здійснення певних видатків, які раніше здійснювалися державним бюджетом, із зазначенням джерел доходу, якими цей трансферт мав фінансуватися. Проте часто обсяг фінансування нових видаткових зобов'язань не забезпечувався адекватними доходами, що посилювало фінансову залежність СНУ від держави.

Введення в дію Бюджетного кодексу внесло більшу ясність у розмежування видаткових зобов'язань рівнів ССУ. Позитивною ознакою цього документа є те, що здійснено також розмежування видатків на здійснення делегованих державою функцій між рівнями місцевих урядів за рубриками: міста районного значення, селища та села; райони та міста обласного значення; області та АР Крим.

Наявний в Україні розподіл видатків між рівнями ССУ показує явне превалювання видатків на здійснення делегованих функцій у бюджетах СНУ порівняно з видатками на здійснення власних функцій. Так, на державний бюджет припадає більше однієї третини видаткових позицій ССУ, зазначених у Бюджетному кодексі, порівняно з $1/4$ для регіональних бюджетів та для бюджетів міст регіонального значення, $1/6$ для міст районного значення, селищ та сіл. Частка позицій власних видатків у загальній кількості видаткових позицій також зменшується, починаючи від більш ніж $1/3$ для державного бюджету до $1/8$ для бюджетів міст районного значення, селищ і сіл. І хоч частка позицій власних видатків у загальній кількості позицій, закріплених за кожним рівнем ССУ, є найменшою для облас-

тей, більшою для міст обласного значення та районів, найбільшою для міст районного значення, селищ та сіл, це не відображає реальної ситуації, яку буде видно, якщо порівняти не позиції видатків, а реальні кошти, які витрачають рівні ССУ на здійснення делегованих та власних видаткових повноважень.

Методологічним недоліком підходу, запровадженого Бюджетним кодексом, є здійснення розмежування саме видатків, а не повноважень органів влади щодо виконання визначених функцій.

Разом з тим сам факт прийняття цього рамкового документа не означає гарантії виконання його положень на практиці. *Усунення розходжень між нормами законодавства та реальною бюджетною практикою залишатиметься для України актуальним ще на досить тривалий період.*

Особливістю фактичного розподілу функціональних повноважень держави в Україні до останнього часу були паралельність та дублювання виконання функцій, що випливає з недостатньої опрацьованості цього питання у законодавстві. Повноваження за надання одних і тих самих послуг громадянам до прийняття Бюджетного кодексу виконували різні рівні ССУ. Типовою була ситуація, коли відповідальність за надання послуг покладалася на місцевий уряд базового рівня, тоді як фінансування (принаймні, часткове), здійснювалося урядом вищого рівня (районного, обласного, національного). Це стосувалося насамперед послуг у галузі освіти та охорони здоров'я. Все це свідчить про порушення *принципу справедливості* (оскільки якість та обсяги послуг, які надаються відомчими та комунальними закладами, рівень їхньої платності суттєво різнилися), а також такого принципу фіiscalного федералізму, як *кореспонденція*: відповідальність за надання послуг покладається на СНУ, тоді як їхнє фінансування – на уряди

інших рівнів. Звичайно, за відносин принципал-агент, коли СНУ фактично виступають субпідрядниками держави з надання більшої частини суспільних благ, навряд чи можна було очікувати на інше.

У розподілі функцій між рівнями ССУ в Україні увагу економіста-теоретика привертає те, що за деякі типово місцеві послуги, корисність від яких припадає на мешканців певних територіальних громад, відповідає найвищий рівень ССУ; відповідно вони фінансиуються переважно з державного бюджету: охорона внутрішнього порядку та пожежна охорона. Проте внаслідок того, що державного фінансування, як правило, не вистачає, місцеві бюджети вимушенні фінансово підтримувати ці функції, оскільки їх ефективне виконання безпосередньо відповідає інтересам мешканців території їхньої юрисдикції.

Разом з тим, не можна не відзначити, що фактичне розмежування повноважень між рівнями влади певною мірою відповідає критеріям оптимального розміщення відповідальності за надання суспільних послуг. Проте наявний розподіл завдань потребує стабільного закріплення та ліквідації фрагментації відповідальності; також певного перерозподілу потребують способи фінансування видатків СНУ. Більш виправданим є підхід, за якого СНУ вищого рівня не фінансиють безпосередньо визначені видатки урядів нижчого рівня (наприклад, видатки на капіталовкладення), а надають цільові трансферти. Це, з одного боку, сприяє підвищенню самостійності місцевих урядів, а, з іншого, забезпечує кращу кореспонденцію між попитом та пропозицією суспільних послуг, зменшуючи вплив особистих домовленостей між адміністраторами різних рівнів.

За роки незалежності відбувалися певні зміни у розподілі функціональних видатків між рівнями ССУ.

По-перше, можна говорити про слабкість тенденцій до децентралізації суспільних видатків, адже частка видатків зведеніх бюджетів СНУ за роки незалежності практично не змінилася, хоча позитивна тенденція спостерігається з 2001 р. Про це також свідчить зростання частки центрального уряду у фінансуванні державного управління; частка СНУ у цьому скоротилася майже вдвічі, особливо помітно – на обласному, районному рівнях, у містах районного значення, селах та селищах. Процес децентралізації зачепив лише окремі функціональні сфери, особливо житлово-комунальне господарство, де частка центру скоротилася найбільше.

По-друге, до позитивних зрушень можна віднести централізацію видатків на здійснення соціального захисту насе-

лення: частка центрального уряду у фінансуванні цієї функції зросла майже вдвічі, а субнаціональних рівнів (окрім районного) скорилася у 2–3 раза. Також відбулося зростання частки центру у видатках на соціально-культурну сферу.

По-третє, можна констатувати скорочення ролі СНУ у фінансуванні галузей народного господарства; у цій галузі тенденція до заміщення коштів державного бюджету на кошти місцеві, особливо обласного рівня, яка відзначалася впродовж 1990-х рр., змінилася на протилежну, коли почала відчуватися недостача централізованих коштів для підтримки народного господарства.

Розподіл функціональних видатків між рівнями ССУ кореспондує з динамікою відносного розміру окремих його рівнів в економіці (див. табл. 1).

Таблиця 1
Видатки рівнів ССУ України, у відсотках до ВВП (без трансфертів та видатків Пенсійного фонду)

Рівні ССУ	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Разом ССУ	32,58	38,23	38,61	44,93	37,02	33,06	37,10	30,41	26,69	27,84	27,19	27,30
Центральний уряд	22,34	23,73	23,34	29,07	19,51	18,63	22,30	15,77	14,57	18,01	16,24	16,08
Разом СНУ	10,24	14,43	15,24	15,88	17,51	14,43	14,80	14,64	12,13	9,83	10,95	11,22
Області	2,65	4,39	3,64	3,61	6,37	5,10	4,41	5,16	4,47	3,30	3,48	3,03
Разом СНУ субобласного рівня	7,59	10,04	11,60	12,27	11,14	9,33	10,39	9,48	7,66	6,53	7,47	8,19
Міста обласного значення	4,11	5,90	7,28	7,99	6,30	5,23	5,87	5,21	3,93	3,30	3,85	4,20
Райони	2,42	2,92	2,90	2,82	3,40	2,89	3,34	3,32	2,87	2,43	2,82	3,19
Разом СНУ субрайонного рівня	1,06	1,21	1,42	1,45	1,44	1,21	1,18	0,95	0,86	0,77	0,79	0,80
Міста районного значення	0,22	0,28	0,34	0,34	0,34	0,33	0,30	0,25	0,21	0,19	0,18	0,17
Селища	0,24	0,28	0,34	0,34	0,31	0,26	0,26	0,22	0,19	0,17	0,18	0,12
Села	0,60	0,66	0,74	0,77	0,78	0,62	0,62	0,48	0,45	0,41	0,44	0,45

Джерело: власні розрахунки за даними МФ України (1992–2002).

Дані табл. 1 показують, що відносний розмір СНУ в економіці країни впродовж років незалежності залишається доволі високим; загальна економічна нестабільність значно вплинула на стан суспільних фінансів, коливання частки ССУ у ВВП досягло значної амплітуди. Набуття країною незалежності привело до зростання частки ССУ у ВВП, що супроводжувалося збільшенням одночасно і часток СНУ різного рівня. Процес відносного зростання ССУ відбувався аж до 1994 р., після чого його частка почала скорочуватися, досягши найнижчого рівня – 26,31% – у 2001 р. Відносний розмір ССУ в економіці все ще не досяг рівня 1991 р.; він почав зростати з 2000 р., супроводжуючись централізацією бюджетних коштів.

Аналіз динаміки процесу децентралізації й розміру ССУ показує, що суттєвого взаємозв'язку між цими показниками для трансформаційної економіки України немає, якщо брати до уваги довгостроковий період (1991–2003). Кореляційний аналіз показав, що щільність зв'язку між ними дуже незначна, а коефіцієнт детермінації фактично дорівнює 0 ($R^2 = 0,058$). Як видно з графіка (рис. 1), до 1995 р., паралельно із зростанням частки ССУ в ВВП, зростала і частка

СНУ; проте з 1996 р. спостерігається скорочення ролі СНУ всіх рівнів. Стрімке скорочення почалося, проте, з 1998 р.: частка зведеніх місцевих бюджетів у ВВП зменшилася за 1998–2000 рр. загалом майже на 1/3, досягши у 2000 р. найнижчого рівня за часи незалежності – 9,83%. Загальне скорочення найбільше зачепило видатки найнижчої ланки бюджетної системи – міст районного значення і селищ. Початок реформи МФВ у 2001 р. знаменував деяке підвищення частки СНУ у ВВП; можна очікувати посилення цієї тенденції.

Важливо відзначити, що в Україні спостерігалося чергування різних сценаріїв взаємодії децентралізації та відносного розміру СНУ. Так, у період 1991–1993 рр. (період розбудови державності і високої макроекономічної нестабільності) процес децентралізації супроводжувався зростанням розміру ССУ. У 1994–2000 рр. розвиток характеризувався коливаннями показників у протилежних фазах: якщо частка СНУ зростала, то частка ССУ скорочувалася і навпаки. Нарешті, починаючи з 2001 р., почався новий період, який характеризується початком процесу (повільної) фінансової децентралізації й стабілізації частки ССУ в економіці (зростання).

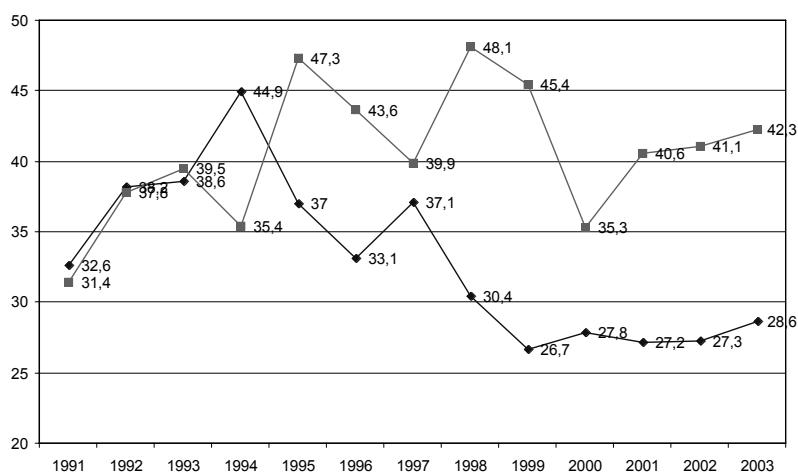

Рис. 1. Динаміка частки ССУ (верхня ламана) і частки видатків СНУ в ССУ (нижня ламана).

Динаміка частки ССУ в економіці країни відображає лише кількісні показники, тоді як якісний аналіз свідчить про відсутність глибоких економічних реформ і значну непослідовність у їх проведенні, що приводить до того, що формальна і неформальна роль держави загалом залишається все ще досить значною; з іншого боку, наявна млявість реформування ССУ, показником чого є відносна стабільність рівня централізації суспільних видатків. Обидва чинники можна вважати свідченням того, що Україна значно відстає від інших трансформаційних країн у галузі реформування. Разом з тим, в Україні частка СНУ у видатках ССУ все ще залишається на рівні, що перевищує середній для більшості постсоціалістичних країн.

Висновок щодо нестійкості процесів фінансової децентралізації підкріплюється висновками щодо розподілу функціональних видатків між рівнями ССУ: розподіл видатків у ССУ за роки незалежності (1992–2003) практично не змінився.

Як видно з рис. 1, за період 1991–2003 рр. частка СНУ в ССУ зростала впродовж 7 років (1992, 1993, 1995, 1998, 2001 – 2003), досягши свого максимуму у 1998 р., скорочувалася впродовж 5 років (1994, 1996, 1997, 1999, 2000), досягши мінімуму в 2000 р. (якщо не брати до уваги 1991 р.). При цьому для співвідношення між видатками центрального уряду та СНУ були характерні значні коливання: так, у 1995 р. порівняно з 1994 частка видатків зведених СНУ зросла майже на 12 процентних пунктів (тобто майже на 1/3); подібне відбулося також у 1998 р.

На 2000 р. розподіл видатків між рівнями ССУ України практично повернувся до стану, який існував до набуття країною державної незалежності. Прийняття Бюджетного кодексу внесло в ситуацію певні поправки, і фінансова

децентралізація, нарешті, розпочалася; принаймні, результати виконання бюджетів у 2001–2003 рр. дають певні підстави для такого висновку. Разом з тим, частка окремих рівнів у суспільних видатках, особливо субобласного рівня, все ще залишається доволі низькою.

Як і видатки СНУ у ВВП, відносні розміри їхніх доходів (без врахування прямих МТ) також характеризувалися значною нестабільністю. Аналіз даних показує, що роль СНУ в перерозподілі ВВП в Україні всі роки незалежності послідовно виявляла тенденцію до зниження. На противагу частці центрально-го уряду у ВВП, яка в цілому зростала, досягши у 2003 р. значення 20,00%, частка СНУ у ВВП на 2000 р. порівняно з 1991 р. скоротилася майже на 1/3; її максимум припадає на 1995 р., після якого почалося послідовне зниження. При цьому слід відзначити, що це скорочення відбувалося за рахунок доходів СНУ субобласного рівня, частка яких у ВВП скоротилася майже вдвічі. Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні від здобуття незалежності аж дотепер, незважаючи на запровадження Бюджетного кодексу, відбувалася централізація суспільних доходів.

Розподілу джерел доходів між рівнями ССУ в Україні була притаманна значна нестабільність, пов'язана з тим, що традиції у цій галузі перейшли із радянських часів, коли субнаціональна влада фінансувалася в основному за рахунок трансфертів, прямих та непрямих. Експериментування з джерелами доходів СНУ кінець-кінцем привели до визнання того факту, що найкращим для України є *відмова від практикованої впродовж багатьох років системи податкових розщеплень*. Сучасний стан розподілу доходів між рівнями ССУ можна вважати прогресом, хоча не можна сказати, що він став ідеальним.

Дані табл. 2 підтверджують наведений вище висновок про тенденцію до централізації фінансових ресурсів: частка центрального уряду в цілому зростала, збільшившись майже на 1/4, тоді як СНУ загалом скорочувалася. Особливо

це стосувалося великих міст, частка яких у бюджетних доходах зменшилася за роки незалежності більше ніж удвічі, а також невеликих територіальних громад – міст районного значення, селищ та сіл.

Таблиця 2

Розподіл доходів між рівнями ССУ України (без доходів Пенсійного фонду та прямих трансфертів) (%)

Рівні	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Державний	54,1	52,4	53,3	58,0	47,6	52,4	56,8	54,3	60,0	70,9	69,1	70,1
Обласний	9,8	14,3	15,9	12,8	24,8	22,7	21,7	22,6	19,4	12,2	13,4	10,5
Міст обласного значення	25,6	21,1	20,0	21,0	17,6	15,5	14,8	14,7	12,8	10,3	10,2	12,6
Районів	6,3	8,7	8,6	6,0	7,5	6,9	4,4	6,2	5,8	4,8	5,4	4,4
Разом СНУ субрайонного рівня	4,2	3,4	2,3	2,2	2,5	2,5	2,2	2,2	2,1	1,9	2,0	2,4

Джерело: власні розрахунки за даними МФ України (1992–2002).

Зростання частки доходів окремих рівнів СНУ відбулося з впровадженням у життя положень Бюджетного кодексу. Принаймні, вже з 2001 р. відзначається її зростання у міст обласного значення й одиниць субрайонного рівня.

Зміни у розподілі доходів між рівнями ССУ супроводжувалися певними змінами у структурі доходів СНУ.

Після прийняття Бюджетного кодексу розщеплені податки формально зникли (проте *на практиці* деякі податки залишаються розщепленими податками з регіонально диференційованими нормативами; розщеплення відбувається відповідно до законів про державний бюджет; коло одержувачів цього непрямого трансферту обмежується лише двома регіонами), оскільки відбулося закріплення податкових джерел за СНУ; на субобласному та субрайонному рівнях роль цієї категорії доходів, зокрема розщеплених за фіксованими нормативами податку на доходи фізичних

осіб та земельного податку, залишається високою, якщо не визначальною.

Податкові розщеплення залишалися до 2000 р. головним джерелом надходжень СНУ в Україні: на них припадало від 2/3 до 3/4 доходів. Інституційними особливостями цієї системи були: 1) розщепленню підлягав не загальний контингент доходів державного бюджету, а окремі податки; 2) нормативи розщеплень були предметом щорічної корекції; 3) розподіл надходжень здійснювався, виходячи з принципу походження.

Однією з особливостей МФВ в Україні до прийняття Бюджетного кодексу було те, що органи влади вищого рівня були уповноважені здійснювали регулювання бюджетів урядів нижчого рівня, встановлюючи відповідним чином нормативи податкових розщеплень. Тобто до фактора нестабільності відносин центр – регіони додавався фактор нестабільності відносин між обласними

органами влади та нижчими щаблями ССУ, що особливо було помітним у містах обласного значення, які виступали головними донорами як державного, так і обласних бюджетів. Неподинокими були факти, коли великі міста змушені були миритися із встановленням областю занижких нормативів розщеплень від національних податків, що петрівровало їх на прохачів дотацій та субвенцій. У деяких випадках конфлікти вирішувалися у судовому порядку: суди зобов'язували обласні ради перевідглянути нормативи розщеплення, які позбавляли міста змоги належним чином профінансувати свої бюджети.

Генеральною лінією розвитку фінансової підтримки СНУ став перехід від розщеплених до закріплених податків. Цей перехід був умотивований тим, що українська система податкових розщеплень не відповідала критеріям фінансової самостійності місцевих урядів, сформульованих у Європейській хартії місцевого самоврядування; вона також виявилася неспроможною ефективно виконувати покладені на неї завдання щодо фінансового вирівнювання. Збереження такої системи вирівнювання було аргументовано інтересом центру утримувати основні фінансові важелі та примушувати краще забезпечені регіони «ділитися» з біdnішими без особливої ускладненої процедури.

З 2000 р. головним закріпленим податком в Україні став податок на доходи фізичних осіб: на нього припадало у 2001 р. 45% доходів бюджетів СНУ; близько 56% у 2002 р., понад 60% у 2003 р. Перехід від податкових розщеплень з регіональною диференціацією нормативів розщеплення став прогресивним кроком, проте він повністю не вирішив питання створення самостійних джерел доходів для СНУ; те, що цей податок став стрижнем системи місцевих фінансів, мало свої позитивні та нега-

тивні сторони. Негативні пов'язані з фінансовими ризиками, серед яких слід відзначити, по-перше, високу пропорційність надходжень, що робить доходи СНУ суттєво залежними від тенденцій розвитку національної економіки; по-друге, його природа як інструменту реалізації державної політики розподілу передбачає можливість зміни його ставок державою, що може стати причиною дестабілізації місцевих фінансів. Схоже на те, що на етапі висхідного розвитку економіки держава, з метою стабілізації тренду, буде більше віддавати перевагу ефективності, а не справедливості, знижуючи ставки оподаткування, прикладом чого стало зниження граничної ставки ПДФО в Україні до 13% у 2004 р., внаслідок чого відбулося скорочення дохідної бази СНУ, що вимагало відповідної компенсації втрат.

Нагальною потребою залишається подальше просування у напрямі створення власної дохідної бази СНУ – тобто розширення переліку власних доходів, істотним елементом яких є місцеві податки і збори.

Їхня частка у 1996–2003 рр. складала близько 3% доходів СНУ з тенденцією до зниження, тобто є зіставною з такою у радянські часи. Це означає, що рівень фіscalnoї автономії СНУ в Україні з точки зору доходів залишається в цілому дуже низьким, незважаючи на певні позитивні зрушеннЯ, які відбувалися з часу набуття країною незалежності.

У цілому слід відзначити позитивну динаміку частки цього виду доходів, а також те, що вони стали досить помітною частиною доходів невеликих за розміром місцевих урядів – міст районного значення та селищ, де на них припадає близько 1/10 усіх надходжень без врахування трансфертів. Проте це не означає суттєвих позитивних зрушень у їхній фіiscalній автономії, адже

їхня залежність від держави залишається високою.

Основними проблемами місцевих податків та зборів в Україні є незначний дохідний потенціал і неоднозначно встановлений обов'язковий характер їхнього справляння, що призводить до того, що в багатьох громадах (особливо невеликих селищ та сіл) взагалі не збирають жодних місцевих податків і зборів, а в деяких міських громадах не береться платня за надані послуги, які в принципі мають бути платними.

Оцінюючи в цілому існуючу в Україні систему місцевих податків та зборів можна сказати, що *вона неспроможна забезпечити фінансову автономію місцевої влади* через те, що, по-перше, дозволені місцеві податки та збори не є і не можуть бути достатнім джерелом доходів місцевого бюджету через недостатність їх податкового потенціалу, а відтак, відсутня зацікавленість місцевих урядів у їх запровадженні й справлянні (наприклад, в більшості сільських та селищних рад такі податки неможливо збирати, бо просто відсутні об'єкти місцевого оподаткування); по-друге, більшість з цих податків та зборів характеризується значними адміністративними витратами, які часто переважають суму надходжень від них.

Таким чином, актуальним є збільшення частки місцевих податків у доходах СНУ України. Очевидно, що наявні місцеві податки та збори неспроможні забезпечити реалізацію найважливіших принципів функціонування СНУ – підзвітності та фіскальної еквівалентності, за якими фінансовий тягар надання місцевих послуг має падати на членів територіального колективу і щонайбільше кореспондувати з обсягом цих послуг.

Перспективним з цієї точки зору може бути запровадження як місцевих таких податків, як податки на землю та нерухомість, збір з власників автотранс-

портних засобів, податок на промисел; тут за центром достатньо залишити лише визначення бази оподаткування та верхньої граничної ставки оподаткування. Дискусії, що здавна точаться навколо необхідності запровадження такого податку в Україні, мають нарешті привести до певного результату. Він дасть змогу зробити більш ефективною політику держави щодо розподілу тягаря фінансування суспільних та громадських послуг, реалізуючи принцип платопроможності, бо розмір власного майна є важливим індикатором заможності індивіда, а також оподаткувати частину тіньових доходів. Кінцевим результатом розбудови системи місцевих податків та зборів в Україні має стати суттєве підвищення їх частки у доходах місцевих бюджетів, орієнтиром в чому можуть бути розвинуті країни Європи, де частка чисто місцевих доходів складає в середньому $1/4 - 1/3$ доходів СНУ.

Важливим компонентом МФВ України завжди бути прямі трансферти. Їхня частка завжди була доволі суттєвою у фінансуванні місцевих видатків. Як свідчить табл. 3, еволюція трансфертної системи України відбувалася у напрямах: 1) поступової заміни трансфертів, які надаються на розсуд центрального уряду (так звані *ad hoc grants*, до яких можна віднести кошти за взаємними розрахунками і бюджетні позички), на формульні трансферти (дотації) і 2) заміщення загальних трансфертів на цільові (субвенції). Якщо перше є позитивним явищем, оскільки суттєво підвищує передбачуваність доходів СНУ і робить їх розподіл більш об'єктивним і відповідає світовим тенденціям, друге навряд чи можна оцінити лише позитивно: цільові трансферти обмежують свободу дій СНУ і сприяють викривленню їхніх пріоритетів; посилення ролі цільових трансфертів означає, що держава схильна ефективніше контролювати видаткову поведінку СНУ.

Таблиця 3

Співвідношення між окремими видами прямих трансфертів, %%

Рік	Частка трансфертів разом у доходах СНУ	Кошти за взаємними розрахунками	Дотації*	Позички	Субвенції
1991	14,4	34,8	55,9	9,2	-
1992	35,3	48,6	0,1	51,4	-
1993	9,9	89,8	-	10,2	-
1994	8,0	36,5	58,7	4,7	-
1995	4,9	51,7	40,3	8,0	-
1996	5,9	33,8	60,6	5,6	-
1997	13,8	18,0	81,9	0,05	-
1998	13,9	0,0	99,7	0,3	-
1999	18,0	27,4	70,0	2,4	0,2
2000	22,9	0,2	96,5	1,9	2,4
2001	29,0	0,0	58,5	0,4	41,1
2002	31,2	0,02	52,8	-	47,2
2003	34,2	0,3	55,3	-	44,5

* До 1995 р. фігурували під назвою «субвенції».

Джерело: власні розрахунки за даними Міністерства фінансів України.

Таким чином, для еволюції МФВ України характерні суперечливі тенденції, які в цілому характеризуються деяким підвищеннем автономії СНУ, проте не настільки, щоб можна було говорити про суттєвий її рівень. Недостатність вагомих чисто місцевих податків за умови зростання видаткової ком- петенції СНУ обов'язково веде до посилення їхньої трансфертної залежності. Подальші кроки у напрямі децентралізації мають супровожуватися акцентом на фіiscalній децентралізації, а не на деконцентрації, яка до цього часу є домінуючою.

Гуманітарна освіта в Україні в контексті світових освітніх процесів

Наталія Висоцька

Як викладач гуманітарної дисципліни, подібно до більшості моїх колег, не можу не замислюватися над тим, яку «культурну роботу» (термін П. Лотера) виконує гуманітарна освіта в сучасному українському суспільстві і в якому напрямі розвиватиметься далі. Маю намір зупинитися лише на найбільш близькій мені гуманітарній галузі – філологічній, зокрема, на блоці навчальних курсів, пов’язаних з викладанням/вивченням літератури.

Отже, бажаючи співвіднести свої емпіричні спостереження, роздуми, а головне – тривоги з більш загальними концептуальними зasadами, на яких у вищій школі України ґрунтуються викладання предметів гуманітарного циклу, я звернулася до своїх колег-педагогів з проханням указати мені на більш-менш сучасний документ, де вони були б системно викладені. Як це не дивно, однак жоден з них не зміг цього зробити, попри те, що всі ми працюємо у гуманітарному вузі. Тим часом такий документ є – це Концепція гуманітарної освіти України, затверджена Міністерством освіти у 1996 р. Не будемо ставити під сумнів професіоналізм моїх колег; їхне незнання свідчить, скоріше, про незначну практичну актуальність Концепції у навчальному процесі, про її радше декларативний характер.

Навряд чи варто піддавати детальній критиці міністерські настанови мало не десятирічної давності, тим більше, що їх, ймовірно, укладали й видавали зовсім не ті люди, які сьогодні займаються питаннями вітчизняної освіти. Можна зауважити, що документ, з одного боку, містить цілком слушні положення щодо посилення особистісного начала у всіх сферах сучасного життя, потреби у плюралізмі наукових підходів та методик, відмови від моноідеологізму тощо, а з іншого, відповідно до періоду укладання, побудований за звичними шаблонами радянських часів, із зміною завдань щодо «комуністично-го виховання» на завдання «національного відродження» і закликом захистити навчально-виховний процес від «космополітичних збочень». Звернімо увагу на інше: хоча у концепції постулюється взаємозалежність гуманітарної теорії і соціальної практики, лінії зв’язку між тим, що відбувається, з одного боку, в тиші університетських аудиторій, а, з другого, у ширшому соціумі, не окреслені. Мета гуманітарної освіти формулюється з позиції держави, без урахування інтересів і потреб основних суб’єктів освіти. І тому концепція навряд чи може допомогти знайти відповідь на просте питання студента: навіщо мені вивчати літературу?

«Криза гуманітарних студій» (crisis of humanities) є, зазвичай, прикметою не лише нашого академічного життя. Хоча технократичний напрям, яким західна цивілізація пішла кілька століть тому, вже давно спричиняє глибокий скепсис й став об'єктом дошкульних критичних випадів, вона, здається, поки що не готова кардинально змінити парадигму руху й попрямувати (чи повернутися) до антропологічних цінностей. І це, ймовірно, ніде не відчувається сильніше, ніж у США, країні з високо розвиненими технологіями. Останніми десятиліттями американські викладачі, стурбовані зниженням рівнів вступу на гуманітарні спеціальності, все тривожніше говорять про свою галузь як про «дисципліну, що перебуває на спаді», пророкують літературним студіям ще скромніше місце в університеті майбутнього тощо. Щоправда, більша чи менша маргінальність гуманітарних наук у західних системах освіти не є новиною – адже модерність, що прийшла услід за ренесансним захопленням *studia humanitatis*, поступово перенесла центр ваги на науково-технічний прогрес, тоді як «вільні мистецтва» повільно, але невідворотно відштовхувалися на периферію бажаного знання. Нове у нинішній ситуації – безпрецедентні глобальні масштаби розгортання цього процесу.

Вельми пессимістичне ставлення деяких американських культурологів та соціологів до сучасного стану та перспектив вітчизняної культури прочищується вже в назвах їхніх розвідок: «Очікуючи на варварів» (Л. Лепгем), «Імперія «Пустош» (Р. Каплан), «Тупішаємо: оголення американської культури» (Д. Саймон) тощо. Майже бестселлером у цьому жанрі стала книга М. Бермана «Сутінки американської культури» (2000), який на порозі нового тисячоліття підвів невтішні для

країни підсумки, підтверджуючи їх величезною кількістю документальних і статистичних свідчень. «Система середньої освіти, що розвалюється, поширена функціональна неписьменність, зростання злочинності та страшеннна економічна нерівність, апатія, цинізм і те, що можна назвати «духовною смертю» – ось, на його думку, симптоми надзвичайно небезпечної, можливо й невиліковної, хвороби американського суспільства побуджжя століття». Славнозвісна енергійність та вітальність мешканців США уявляється йому шкаралупою, що приховує порожнечу. Берман наводить взяті з опитувань справді вражаючі приклади, які демонструють ганебно низький загальнокультурний рівень багатьох молодих американців, відсутність здатності до критичного мислення, незнання елементарних речей про навколошній світ; він пише про зниження освітніх стандартів, про корпоратизацію освіти та «мацданальдизацію» культури. Запропонований ним шлях до порятунку не новий: розчарувавшись у можливостях організованої інституціональної протидії невігластву, безкультур'ю та кітчу, він бачить єдиний вихід у своєрідному сучасному еквіваленті чернецтву раннього Середньовіччя. Як окремі вибранці в умовах розпаду Римської імперії та нашестя варварів усамітнювалися у монастирях, де їм поталанило зберегти, бодай фрагментарно, дорогоцінні скарби греcko-римської культури, що дало змогу через багато століть відбутися Відродження, так і теперішні «ченці» (певно, що у метафоричному сенсі) мають перебрати на себе місію збереження високої культури Заходу. Берман називає себе «оптимістом-реалістом», плекаючи віру в те, що його «ченцям» обох статей, подібно до викинутих за межі суспільства персонажам роману Р. Бредбері «451° за Фаренгейтом», пощастиль пронести культурну естафету крізь темні

часи (цікаво, на скільки століть вони розтягнуться?) й передати її нащадкам. Чи не прийшов вже й нам час бити на сполох і створювати культурні анклави?

В Україні, мабуть, вирішальним чинником у зміні навчальних пріоритетів стала не стільки технологічна орієнтованість суспільства, скільки зміна політичного статусу країни, що потягла за собою зрушення в інших сферах життя. Тільки на перший погляд здається парадоксальним той факт, що багато пострадянських держав втрачають репутацію країн, «де читали найбільше у світі». За умов гарантованої, бодай низько оплачуваної, праці та майже повної відсутності стимулів для професійного зростання, чого б, скажімо, студентам-гуманітарям радянських часів було й не читати заради чистого «задоволення від читання», якщо скористатися бартівським виразом? Адже їхня по дальша кар'єра не дуже залежала від того, чого саме вони навчилися в університеті. Обмежувальним чинником щодо обсягу прочитаного тоді була сувора підцензурність друкованого слова, заборона на нього. Ситуація кардинально змінюється, коли Україна вступає на шлях ринкової економіки: хоча б як далеко чи близько ми по ньому просунулися, все одно очевидно, що сьогодні знання ще однієї іноземної мови, навички роботи на комп'ютері або водійські права відкривають перед тим самим студентом-гуманітарiem набагато кращі кар'єрні перспективи і вдома, і за кордоном. Отже, враховуючи обмежену кількість годин у добі, доводиться вибирати, умовно кажучи, між прочитанням ще одного роману та прослуховуванням додаткового курсу з менеджменту. У багатьох (хоча, звичайно, не в усіх) випадках резонно прогнозувати вибір не на користь літератури. Не дивно, що характеризуючи сучасну культурну ситуацію в Україні з позицій гуманітарія,

становлення якого припало на добу пебудови, О. Москалець у статті під красномовною назвою «Чи загрожує нам освітній «бум навиворіт»?» доходить невеселого висновку про те, що інтелектуальне поле сучасної молоді обмежене аж ніяк не менше, ніж у колишньому СРСР, хоча й з інших причин, насамперед, в силу «зміні пріоритетів й цілепокладання молодих людей та їхніх батьків».

На мою думку, незважаючи на всі очевидні кількісні та якісні відмінності, нас також зачепив процес, який, за Дж. Гіллорі, спричинює, серед іншого, теперішню кризу гуманітарних наук у США, а саме, формування нового «класу фахівців та менеджерів» (professional-managerial class). Я не певна, що варто називати цю соціальну групу «класом», проте у даному разі це не принципово, оскільки йдеться, головно, про її роль у зміні уявлень щодо наповнення бажаного «культурного капіталу» (термін П. Бурдье). «Клас фахівців та менеджерів», зазначає Гіллорі, «прийшов до цілком справедливого висновку, що з погляду майбутніх прибутків читання великих творів не варте інвестування у нього надто значних часових або грошових ресурсів. Помічене знецінювання гуманітарних курсів є насправді зниженням їхньої ринкової вартості». Навіть за відсутності у радянському суспільстві буржуазії, економічну міць якої, за Бурдье та Гіллорі, доповнювали й підсилювали традиційні форми культурного капіталу, за цими останніми у нас зберігався вельми високий соціальний престиж, що ніби «випромінювався» інтелігенцією на інші суспільні прошарки (згадаємо, як модно – і зовсім не тільки серед вчителів та лікарів – було заводити домашні бібліотеки, «діставати» дефіцитні книжки, відвідувати прем'єри у відомих театрах). Якщо у видовищній сфері цей

престиж поки що діє – про це свідчать хоча б захмарні ціни, сплачувані «новими українцями» за квитки на гастрольні вистави – то серйозне друковане слово, споживання котрого вимагає часу і неабияких розумових зусиль, потроху втрачає серед значної частини суспільства своє привілейоване становище.

Не можна не згадати і постійного масованого бомбардування кожного з нас візуальними образами, які завдяки спільному зусиллям телебачення – кіноіндустрії – рекламних постерів тощо стають для нових поколінь основним каналом інформації, відводячи друкованим виданням другорядну (вірніше, третьорядну) роль. Крім того, протягом останніх десятиліть недовіру до літератури породжувала і наука про неї, оскільки останній сплеск «високої теорії» вчить ставитися до будь-яких текстів із підозрою з огляду на їхню внутрішню суперечливість (деррідіанска деконструкція) або підпорядкованість владним маніпуляціям (фуколдіанська концепція дискурсивності).

У результаті інтегрованої дії всіх цих чинників у вищій освіті починає домінувати інструменталізм, прагнення студентів до легко засвоюваних, компактних «брикетів» знання, застосування яких гарантує швидку й надійну «віддачу». Про такий поворот подій понад чверть століття тому попереджав, зокрема, Ж.-Ф. Ліотар, говорячи про неминучу зміну природи знання, яке у нових умовах матиме цінність лише тією мірою, якою зможе бути переведене у певну кількість інформації. З цього випливає значна екстеріоризація знання відносно того, хто знає: «Старий принцип, за яким одержання знання невіддільне від формування розуму (*Bildung*) і навіть від самої особистості, застаріває і виходитиме з ужитку. Таке ставлення до знання його надавачів й користувачів тяжіє й тяжітиме до форми

стосунків, котрі виробники та споживачі товарів мають з цими останніми, тобто вартісної форми. Знання продукується і продукуватиметься для того, щоб бути проданим, воно споживається і споживатиметься, щоб набути вартості у новому продукті...» – писав Ліотар.

Як забезпечити у цьому кластері несприятливих соціальних, економічних, культурних обставин надійну нішу для Книжки у життепросторі молодої людини? Той самий О. Москалець, справедливо зауваживши, що сфера мистецтва та гуманітарних наук сама по собі ніколи не стане комерційно прибутковою, ратує за її обов'язкову підтримку державою «у формі достатніх і суверено визначених бюджетних асигнувань». Ні у кого із зайнятих у цьому секторі професіоналів язик не повернеться заперечувати необхідність такої підтримки. Проте, думається, складність та багатоаспектність проблеми потребує «атаки» на неї з різних боків.

Тим з нас, для кого необхідність літератури для успішної самореалізації особистості і для функціонування цивілізованої людської спільноти є аксіомою, потрібно розробити систему аргументів на захист своєї позиції, зrozумілих і переконливих для решти суспільства. Від цього у широкому сенсі залежатиме подальше відтворення культури через приплив як фінансових, так і свіжих людських ресурсів у гуманітарну сферу. Просто красиві слова щодо «вічних цінностей» і «невмирущої краси» навряд чи спрацюють у сучасному контексті з його постмодерно-скептичним ставленням до подібних категорій. Саме тут корисним видається ознайомлення з досвідом США.

У Сполучених Штатах вже відбувається процес скорочення, а то й скасування асигнувань на ті університетські програми, які безпосередньо не приносять доходу (про це говорив, зокрема,

знаний фахівець з американської літератури Н. Полк під час свого перебування в Україні у червні 2005 р.). Схвилювані цими тенденціями фахівці пропонують різні шляхи виходу з кризи. З одного боку, йдеться про переструктурування самої дисципліни з урахуванням нових реальностей, які сьогодні даються визнаки, в тому числі, і у навчальному середовищі (глобалізація, що супроводжується транснаціональними підходами, постколоніальний момент, мультикультуралізм, екологічна криза). Головний редактор славнозвісної плуралістичної «Хітівської антології американської літератури» П. Лотер, сказати б, теоретично підsumовує рух у цьому напрямі. Визнаючи об'єктивність і неминучість процесу маргіналізації філологічних дисциплін в університетах США, він вважає, що одночасно збільшується роль американських студій, здатних, завдяки своїй гнучкості та націленості на розмаїття, перебрати на себе багато функцій, що їх традиційно виконували гуманітарні предмети. «Коротко кажучи, – пише Лотер, – поступове витіснення класичних дисциплін з їхнього колись центрального місця супроводжується зростанням акцій американських студій». З другого боку, парадоксальним чином спираючись на традиційний національний прагматизм, американські викладачі й науковці стають на захист нашої дисципліни, на перший погляд не дуже-то й потрібної суспільству. Придивимося до їхньої аргументації.

У травні 2002 р. один з найвпливовіших гуманітарних часописів США, видання Асоціації сучасних мов, віддав свої сторінки учасникам дискусії на тему «Що нам відповісти своїм студентам на запитання «Навіщо спеціалізуватися у галузі літератури?» Цей факт сам по собі сигналізує про серйозність, з якою фахівці ставлять до загрози розмивання

своєї дисципліни. І хоч для українського середовища я б поставила питання ширше – не обов'язково спеціалізація, а радше вивчення літератури загалом, – видається, що запропоновані варіанти відповідей заслуговують на увагу, оскільки підказують нові акценти, які, можливо, варто було б розставити у викладанні філологічних курсів та у створенні їхнього позитивного соціального піару.

Ряд думок, висловлених дюжиною професорів поважних американських університетів з різних частин країни – від Атлантичного до Тихого океану – перегукується з міркуваннями та пропозиціями, викладеними у книзі відомого своїми дещо епатажними виступами літературознавця М. Берубе «Застосування англійської: теорія, робочі місця і майбутнє літературних студій» (1998). Залишивши остроронь емоційні сплески деяких учасників обговорення («треба пристрасно любити те, чим ти займаєшся»), до яких я цілком приєднуюсь, але які навряд чи доказові у ході раціонального обговорення, можна поділити доводи на користь гуманітарних студій на дві групи. Перша з них апелює до можливостей, що їх надає широка гуманітарна освіта у плані кар'єри (навіть з урахуванням вже зазначеного падіння в ціні культурного капіталу у його звичних формах). Друга ж наголошує на особистісній вартості такої освіти для кожного індивідуума. Як бачимо, обидві лінії аргументації йдуть насамперед від суб'єкта освіти, яким є студент, аспірант, викладач (зrozуміло, що носієм всіх цих функцій на різних часових відтинках може ставати та сама людина), а вже через нього/неї виходять на наступні – суспільний та державний – щаблі.

Хоча самі викладачі визнають, що підкреслення потенціалу філологічної освіти з точки зору працевлаштування,

тобто набір тез, який виголошується під час професійної орієнтації, є необхідною поступкою ринку, потреба в них очевидна – «економіка вищої освіти та умонастрий наших студентів примушують нас намагатися якнайкраще «продати» свою спеціальність». На сьогоднішній день можливості працевлаштування на викладацькі посади у вузах США надзвичайно обмежені через перевиробництво гуманітаріїв. Водночас факультетам та кафедрам для виживання потрібно забезпечити набір студентів. Через цей парадокс у заохочувальних брошурах та виступах йдеться, як правило, про значну універсальність навичок, здобутих у результаті гуманітарної освіти, що дає змогу випускників, який вийшов на ринок праці, претендувати на роботу у досить різноманітних галузях, від журналістики до комунікаційних технологій, від шоу-бізнесу до великих фірм. «Ймовірність досягнення керівних посад упродовж своєї кар'єри вища для випускників гуманітарних факультетів, ніж для фахівців у вузьких технічних галузях», – зазначає П. Ворд. Опанування «текстуальної влади» (Р. Скоулз) надає гарні перспективи на одержання місця у корпоративному світі, оскільки «у бізнесі та у професійній діяльності потрібні люди, здатні працювати з текстами». На думку К. Кросбі, культурний капітал і нині підвищує рейтинг претендента на роботу, тому важливо ще який саме університет – елітний чи звичайний – закінчив випускник. Особливо багатообіцяючою видається гуманітарна підготовка для сучасних умов виробництва, коли людям доведеться часто змінювати не лише місце роботи, а й напрями діяльності. Як зазначає Берубе, у американському діловому світі цей факт вже взяли до уваги. Скажімо, Американська асоціація навчальних закладів з бізнесу тепер вимагає для акредитації закладу наявності певної кіль-

кості гуманітарних курсів. Причиною такого повороту є гнучкість гуманітарної освіти. Експерти переконані, що доба працевлаштування «на все життя» швидко відходить у минуле. Працівникам слід готувати себе до кар'єри, що складається з тимчасових місць праці, спрямованих на виконання конкретних завдань у різноманітних сферах економіки. А для цього потрібна не лише спеціальна освіта, що надає вузьку професійну компетентність, а й загальніші навички, необхідні у різних секторах і які легко переорієнтовати відповідно до нових вимог.

Під час висвітлення ймовірних способів застосування культурного капіталу у поточний період, часто наголошується на його *мовному* компоненті, набутті тих лінгвістичних рис та риторичних умінь, які відрізняють повсякденне мовлення від соціолекту політики або бізнесу і тим самим ставлять носія цього останнього у привілейоване становище (адже, як зазначає Д. Фішман, «за різними варіантами мови закріплюються відмінні соціальні функції»). За словами Берубе, хоч, «вірогідно, «література» справді втратила частину свого культурного авторитету, фах «англійська мова» в цілому залишається надбанням, потенційно вартісним для кар'єри». Можливість конвертування філологічної освіти на прибуткову посаду визначається тоді, зазвичай, не літературною підкованістю випускника, а його/її потенційною здатністю «роз'язувати широкий спектр інтелектуальних завдань та у різні способи працювати з різномірдним «текстовим» матеріалом, від службових записок, юридичних справ і офіційних документів до рекламних кампаній, баз даних та електронних чат-сописів». Прагматичне обґрунтування дисципліни, таким чином, більшою мірою пов'язане з навчанням певних типів письмової мови, «єдиних курсів,

які мають достатньо високий статус як культурний капітал, щоб переконати значні кількості студентів та платників податків у тому, що в них варто вкладати час та гроші». Водночас, такий ухил приводить до обґрутованих побоювань, що «література на наших факультетах іноземних мов відійде у тінь й взагалі зникне, якщо ми продовжуватимемо спрямовувати основну увагу на досягнення «тільки» практичних, тобто ринкових навичок».

Зізнавшись у відразі до самої потреби «вправдовувати» для публіки необхідність гуманітарних студій, Берубе наголошує, що риторика такого мовленнєвого акту, якщо вже без нього не обйтись, у будь-якому разі матиме компромісний та двосторонній характер. Адже самі ті навички, які «продаватимуться» найкраще, забезпечать «політичну оборотність» дисципліни: їх можна використовувати для виправдання її як такої, «що сприяє критичному мисленню, і водночас як такої, що підвищує шанси на працевлаштування, ділову компетентність і, можливо, навіть довгострокову фінансову безпеку». Цю «дво-сторонність», пов'язану з традиційним уявленням про те, що гуманітарні дисципліни розвивають здатність до самостійного мислення, констатує і Дж. Графф. Не без іронії коментуючи усталені практики гуманітарних факультетів щодо заличення до себе абітурієнтів, він зауважує, що як правило,... студентам говорять, що обравши англійську мову за фах, вони навчаться мислити незалежно і зможуть безстрашно піддавати сумніву усталені догми та установки цього суспільства – але, крім цього, вони набудуть навички, потрібні їм для працевлаштування. Якщо ти вивчаєш англійську мову і літературу, то набуваєш здатності критично оцінити всі виверти корпоративного капіталізму і водночас зможеш претендувати на ро-

боту в IBM! Проте, не всі викладачі вважають цю «інструментальну» мотивацію доречною. По-перше, вважають вони, немає емпіричних доказів успішності випускників гуманітарних спеціальностей у ділових кар'єрах, зате є, навпаки, серйозні сумніви щодо їхніх переваг у змаганнях за робочі місця в умовах глобалізованої економіки. А по-друге, навряд чи перспектива гарної роботи повинна бути вирішальною у виборі гуманітарієм майбутньої професії. Поуп пише, що зрештою, література не є знаряддям працевлаштування; вона опирається трактуванню просто як ще одного об'єкта вивчення. «Вона змінює людину й перетворює її. Вона жива. Вона світиться у темряві».

Отже, реєстр обговорення перемикається на особистісний вимір гуманітарних студій. Його ціннісне наповнення по-різному формулюється тими, хто висловлюється на цю тему, – у багатьох випадках воно зумовлене не стільки внутрішніми властивостями текстів, скільки усвідомленням неминучості (її бажаності) виходу індивіда за межі літератури у світ соціальної дії, вірніше, усвідомленням відсутності непроникних кордонів між ними. Йдеться, скажімо, про «багатство літературного тексту як локусу випробування та перевірки знань», яке уможливлює сумнів щодо загальноприйнятих парадигм, відкриття нових значень, встановлення раніше не помічених зв'язків – іншими словами, приводить до когнітивних результатів, яких складно (чи неможливо) досягти серед повсякденної рутини. Аргументом на користь літературної освіти стає і вироблення за її допомогою герменевтичних навичок, які за Кросбі готовлять людину до «аналізу та інтерпретації практик творення значень, що складають текстуру людського життя». Наполягаючи на важливості точки зору, на неадекватності однозначних тлумачень,

на полісемантичності життєвих «текстів», література готує нас до визнання неминучої зумовленості будь-якої інтерпретації позицію того, хто інтерпретує. У такий спосіб її вивчення допомагає досягти не релятивізму, а «перспективізму», оскільки, як зазначає Вард, «підвищує здатність поставити себе на місце іншого, зрозуміти іншого, співчувати іншому, існувати у стосунках з іншим». Таким чином, у системі аргументів спостерігається перехід від текстової до позатекстової реальності, яка у світлі сучасних культурологічних поглядів сама текстуалізується як поле різноспрямованих сигніфікацій. Не меншою мірою, ніж філософія, література має справу із складними світоглядними та епістемологічними питаннями, з якими стикається людина, але її перевага у тому, що вона «одягає скелет філософської думки в образну плоть людських історій» (Seyhan). При цьому сутність літератури, як правило, розуміється вже не тільки (і не стільки) через поняття мірезису. Її розуміння не як відбиття реальності, а як доповнення має на увазі наявність у будь-якому гарному творі непоясненного осаду, і практика аналізу таких невизначеностей стає у пригоді далеко за межами університетських стін. Надані текстами навички «інтелектуальної роботи з невизначеністю є ідеальною підготовкою до зустрічі з проблемами реального життя». Нарешті, літературою варто займатися хоча б тому, що «життя, проведене у читанні, може принести надзвичайне задоволення; тому, що чутливість до

мови посилює здатність до інтерпретування складних явищ; і тому, що книжки можуть скрасити самотність, незалежно від обраної кар'єри» – така думка Бермана. Отже, лунають голоси їх, хто наголошує на вартості літератури саме як літератури, як поля певної естетичної автономії.

Якраз вони, хоч би яким дивним це здалося, знову розгортають проблему у суспільному ракурсі. Зазвичай, саме по собі знання «всіх культурних багатств, які виробило людство...» не несе у собі гарантій демократичних змін або соціальної справедливості. Проте опосередковано, оскільки «робота над текстами сприяє більш критичному (її самокритичному) читанню текстів, з яких складається світ», літературна освіта відіграє не останню роль у формуванні свідомого громадянина. Недарма кантівське розуміння мистецтва як автономної сфери народжується у XVIII ст., в добу вільнолюбівних політичних ідей і відвертання від авторитарності. Побудова громадянського суспільства в Україні (як і в будь-якій іншій країні) можлива лише за умови утворення серед її громадян критичної маси особистостей, що звикли незалежно мислити. Відтак, кожний член тріади «індивід, спільнота, держава» повинен мати «свій інтерес» (не обов'язково суто меркантильний, але й не лише прекраснодушний) у тому, щоб гуманітарна освіта в Україні перебувала на сучасному рівні, зберігаючи кращі традиції минулого й відкриваючись для перспективних віянь майбутнього.

Проблеми вищої освіти в Україні (або Як змінюється інтелектуальний портрет держави)

Юліан Брайчевський

Інтелектуальні ресурси є однією з головних конкурентних переваг України, провідним елементом її потенціалу, який, на думку багатьох українських оптимістів, має сприяти виходу країни з кризи та забезпечити стабільний розвиток і процвітання українського народу. Можна навіть говорити про формування певного стереотипу щодо України, як бідної, але «розумної» держави. І варто лише перейти якусь межу, отримати якийсь поштовх, і ми без проблем можемо вийти на передові позиції у світі у сфері новітніх технологій та наукових розробок.

Формування такого стереотипу ґрунтуються на уявленнях про те, що Україна стала другою після Російської Федерації правонаступницею радянської спадщини, у тому числі і науково-технічного потенціалу колишнього СРСР, маючи одні з найкращих показників у Східній Європі. Україна успадкувала величезну мережу вищих навчальних закладів як класичних університетів, так і спеціалізованих вузів. Було відомо, що українські фахівці високо цінуються за кордоном і відразу після розпаду СРСР велика їх кількість досягла значних успіхів на Заході. Здавалося б, з такими передумовами в Україні не лишається іншого вибору, окрім як стати однією із передових інтелектуальних держав якщо не світу, то принаймні Європи.

І в той же час, на наш погляд, нині є значно менше підстав для оптимізму.

Інтелектуальний потенціал країни – характеристика змінна. Його необхідно постійно підживлювати. Стале відтворення висококваліфікованих інтелектуальних ресурсів вимагає добре відлагодженої системи освіти, від початкової до вищої та післядипломної. Саме про проблеми вищої освіти, як ключового елемента у формуванні «розумового портрету» держави йтиметься у цій статті.

Що нині спостерігається у сфері вищої освіти? Які тенденції окреслюються в українській вищій школі? Чи збігаються вони з тенденціями та закономірностями розвитку європейської та світової освіти? За часи незалежності можна спострігати значне зростання кількості вищих навчальних закладів, зокрема університетів, розширення спектру освітніх курсів в уже існуючих вузах. Мережа державних вищих закладів освіти доповнюється приватними університетами та інститутами. Загальною тенденцією можна вважати зростання кількості вищих навчальних закладів, при цьому зростає рівень акредитації середнього вищого навчального закладу України. За період з 1990 по 2003 рр. кількість навчальних закладів III та IV рівнів акредитації зросла більш ніж удвічі, тоді як загальна їх кількість лише в 1,3 раза. Багато колишніх інститутів перейменовані в університети, в них збільшено кількість спеціальностей та спектр навчальних програм. За суто формальними ознаками вища освіта в

Україні процвітає і перебуває в стані небувалого піднесення. Але чи справді це так?

Перше питання виникає саме собою: звідки беруться ресурси для такого небувалого піднесення? Чи відповідає реальна якість української вищої школи заявленому рівню? Наприклад, більшість освітніх програм для українських студентів у Європі та США прирівнюють українських випускників-магістрів до своїх бакалаврів, а українські бакалаври вважаються недостатньо підготовленими для вступу на магістерський курс. Це при тому, що наших студентів таки цінують і вони загалом досягають непоганих успіхів за кордоном. Відразу напрошується думка про те, що Захід зневажливо ставиться до пострадянських країн і свідомо занижує оцінку рівня підготовки у «відсталих» країнах. Але, на жаль, це не так. Для такого твердження є кілька підстав.

Спробуємо порівняти головні тенденції розвитку вищої школи в Україні та розвинених країнах. Головним трендом сучасності є взаємопереплетення освіти із науковою та прикладною діяльністю. Сучасні навчальні дисципліни як у гуманітарних, так і у природничих науках, надзвичайно динамічні і мають відбивати новітні досягнення як у теоретичній, так і прикладній сферах. Освіта – це постійний рух, спосіб відтворення інтелектуальних кадрів, що відбуває тенденції розвитку суспільства. Вищі навчальні заклади задовольняють попит на фахівців, що потім залишаються або до практичної, або до науково-дослідної діяльністі. Певна частина лишається у вищій школі і формує викладацький склад, частина застосовує свої знання на практиці, інші роблять акцент на суттєвій роботі. Але в будь-якому разі, усі вони залишаються у єдиний інтелектуальний простір, що характеризується надзвичайно розвиненими комунікаціями, постійним зв'язком між освітою,

наукою і практикою. Головною формою таких комунікацій, що поєднують інтелектуальні спільноти різних країн світу, є академічна та науково-прикладна література.

До набуття незалежності Україна входила до всерадянського науково-освітнього простору. За рахунок масштабів країни, в умовах державного заохочення цей простір був достатнім, щоб забезпечувати певний внутрішній розвиток, особливо у галузі точних та природничих наук, де ідеологічний тиск був суттєво меншим, і все-таки відбувався обмін із світовою науковою спільнотою щодо фундаментальних досягнень. Відповідно, на високому рівні формувалася і освітня база. Разом з тим, за сімдесят років відрив від світового наукового процесу надзвичайно зрос. Особливо у сфері гуманітарних наук. Нині, українська вища освіта є фактично ізольованою від міжнародної академічної спільноти.

По суті, навчальний процес в українських вищих навчальних закладах ґрунтуються майже винятково на так званих навчальних джерелах, тобто підручниках. З більшості навчальних дисциплін студенти не мають змоги працювати із монографічними фаховими творами, адже вони переважно видані ще за радянських часів, і вже істотно застаріли. Можна говорити про глибинну кризу в українській академічній літературі. Чезерез «економічну недоцільність» практично відсутній попит на монографічні роботи. Натомість інтенсивно друкуються підручники у найрізноманітніших галузях наукового знання.

З одного боку, підручники є важливим елементом навчального процесу, оськільки пропонують базові, усталені знання, академічну основу, на якій можна далі розвивати науковий пошук. Але для вищої школи обмежуватися лише підручниками недостатньо. У вузах США та Європи з підручниками працюю-

ють переважно студенти початкових курсів, до рівня бакалавра. Для здобуття ж магістерського ступеня студенти мусять відпрацювати певний масив власне наукової (або прикладної) літератури і продемонструвати елементи оригінального мислення, креативного вирішення вузької проблеми. Без доступу до літератури, у якій висвітлюються академічні дискусії або обговорюються прикладні проблеми, ефективна підготовка фахівців просто неможлива. У своїх магістерських роботах українські студенти вимушенні обмежуватися або застарілими джерелами радянських часів, або сучасними підручниками, або ж неакадемічними відомостями, доступними через мережу Інтернет.

Особливо гострою є ситуація у гуманітарних науках. Через ідеологічний тиск ряд наукових дисциплін був практично відсутній в Україні. Головним чином це стосується економічних та політологічних наук, дещо меншою мірою філософських та філологічних. Після здобуття незалежності розвиток освітніх програм у цих галузях ґрутувався переважно на західних джерелах. Водночас, частково через брак коштів, частково з інших причин, замість забезпечення українських бібліотек та вузів оригінальними зарубіжними творами або їх перекладами, українська вища школа пішла по шляху переповідання цих творів у формі підручників вітчизняного видання. Причому кількість фахівців, що безпосередньо мали справу з оригіналами досить обмежена. Значна їх кількість виїхала за кордон. Тому наступні покоління підручників ґрутувалися вже на переписаних джерелах. Зрозуміло, що за ефектом «зіпсованого телефону» і відсутністю оригінальних прикладів для ілюстрування матеріалу, зміст підручників стає все більш абстрактним і відрівнім від реальних проблем.

Виходом із ситуації могла б бути переорієнтація студентів на першоджере-

ла. Але на заваді стоять дві проблеми: з одного боку, відсутність в Україні доступу до зарубіжних першоджерел, а з іншого – низький рівень володіння іноземними мовами. Обидві ці проблеми варти окремого обговорення.

Оригінальні зарубіжні твори представлені у вигляді монографічних робіт та публікацій у фахових періодичних виданнях. Усвідомлюючи обсяги творів, що видаються лише у провідних університетах та наукових центрах світу, зрозуміло, що за сучасних фінансових можливостей українські вузи не здатні забезпечити повне покриття усіх світових досягнень. Проте у кожній галузі знань можна виділити відносно невелику кількість найбільш знакових авторів та їх найбільш прогресивних досягнень, що опиняються у центрі академічних дискусій і визначають основні наукові (або прикладні) тренди. Напевно, що інвестиція у придбання таких фондів принесла б значно більші інтелектуальні дивіденди як окремо взятим університетам, так і країні, ніж у перевидання стандартних підручників.

Ще менш зрозумілою є ситуація із зарубіжними періодичними виданнями. Більшість сучасних періодичних видань доступні у електронній формі через мережу Інтернет. Зазвичай, вони є досить дорогим для індивідуальних користувачів, проте більшість західних університетів має доступ до провідних видань. Власне, доступ до наукових джерел, і в першу чергу електронних періодичних видань, є головним ресурсом західних університетів. Виглядає дивним, що українські ВНЗ, що мають найвищі рівні акредитації і прагнуть європейського та світового визнання своїх дипломів, досі не можуть (і навіть не ставлять за мету!) забезпечити своїм студентам доступ хоча б до електронних джерел західного академічного світу. Особливо враховуючи, що практично всі державні (не кажучи вже про приватні) вузи щороку збільшують

свої надходження за рахунок студентів, що навчаються на контрактній основі.

Проблемою є і рівень володіння іноземними мовами. На сьогодні, належний рівень викладання іноземних мов мають лише окремі спеціальності, де іноземні мови є або предметом вивчення (філологічні), або необхідно умовою фахової підготовки (наприклад, міжнародні відносини). Для решти ж спеціальностей ефективність викладання іноземних мов є вкрай низькою. З одного боку, студенти не мають реальних стимулів для опанування мов, оскільки українські вузи не забезпечують ані доступу до іншомовної фахової літератури (утворюється замкнене коло), ані можливостей участі у міжнародних обмінах та стажуваннях. З іншого боку, на нефілологічних спеціальностях ще досі використовуються застарілі методики викладання іноземних мов. Надто негативним моментом є відсутність можливості спілкування з носіями мов, тобто реальних умов спілкування.

Що ж стосується тих напрямів освіти, які в часи СРСР були представлені на високому рівні, на жаль, ми спостерігаємо втрату колишніх позицій. Старше покоління викладачів поступово полишає професійну діяльність, а перспективні молоді фахівці виїжджають за кордон. І причиною є не лише економічний фактор, тобто пошук кращого життя, але й неможливість ефективно займатися професійною діяльністю в Україні з уже викладених причин.

Відтік кваліфікованих викладацьких кадрів є надзвичайно важливою проблемою вищої школи в Україні. Надзвичайно низький рівень оплати праці вузівських викладачів змушує найбільш активних і талановитих фахівців знаходити собі застосування якщо не за кордоном, то у інших, більш прибуткових сферах діяльності. І навіть найбільш відданій справі викладачі змушені працювати у трьох-чотирьох вузах водночас, чита-

ючи курси, що не є їх головною фаховою спеціалізацією. Зрозуміло, що якість навчального процесу від цього навряд чи виграє. Не кажучи вже про відсутність часу й змоги поєднувати викладання із плідною науковою діяльністю.

Як і в більшості українських реалій, ключовою проблемою для вищої школи є брак коштів. Тому питання ефективності освіти перебуває у площині фінансового менеджменту та пошукув оптимальних джерел фінансування освітнього процесу. В умовах, коли держава нездатна забезпечити достатнє фінансування, єдиним виходом є розвиток платної освіти. У даній ситуації виникає дилема: достатній рівень фінансування можна одержати або підвищуючи плату за навчання, або збільшуючи кількість студентів.

Українські ВНЗ ідуть іншим шляхом, що є цілком зрозумілим, оскільки піресічна українська родина ледве може собі дозволити сплачувати існуючі тарифи. Результатом є надзвичайно нераціональне співвідношення між кількістю студентів та викладачів. Якщо великі аудиторії ще можуть бути ефективними на лекційних заняттях, то для проведення вузькоспеціалізованих семінарів та практичних робіт, а також при організації наукового керівництва курсовими та випускними роботами студентів вкрай необхідною є інтенсивна індивідуальна робота з кожним студентом, чого, на жаль, українські вищі навчальні заклади поки-що не можуть забезпечити. Аналогічна проблема існує у Франції, де вища освіта дотується з державного бюджету і плата за навчання є суто символічною за французькими мірками (приблизно 600 євро на рік). Через брак коштів французькі університети не мають змоги підтримувати раціональне співвідношення викладачів і студентів. Тому серед французів дуже популярною є освіта у Великій Британії та США.

У континентальній Європі місцеві проблеми компенсиуються традицією про-

ходження освіти у кількох університетах у різних країнах Європи, чому активно сприяє Болонський процес, що уніфікує залікову систему і технічно забезпечує континуальність освітнього процесу, що розбивається між кількома університетами. Україна намагається приєднатися до Болонського процесу, але, вочевидь, на даному етапі це буде лише формальне долучення, оскільки забезпечення ефективних обмінів вимагає щонайменше грунтовної мовної підготовки українських студентів, а головне, забезпечення реальних стандартів освіти, які справді визнавалися б європейськими університетами, що потребує значно більших зусиль та глибших перетворень, ніж формальне підписання угод та впровадження нової системи оцінювання.

Які можуть бути шляхи виходу із становища? Насамперед, потрібно шукати способи фінансової реорганізації освітньої системи. Для початку непогано було б винести це питання на рівень суспільного обговорення із залученням широкого кола експертів та опитуванням громадської думки. Оптимальним, на нашу думку, варіантом (хоча його аж ніяк не можна трактувати як єдино правильний) міг би бути повний перехід університетів на самозабезпечення за рахунок платного навчання. При цьому плата має встановлюватися на рівні, який гарантував би належну якість навчання і задовільний рівень оплати праці викладачів.

Водночас, доцільно створювати державні та приватні фонди, відокремлені від університетів, які покривали б витрати на навчання для найбільш талановитих студентів. Така схема практикується у англо-американських навчальних закладах і дає змогу знаходити фінансування для навчання у найпрестижніших університетах не лише для власних громадян, але й для іноземних студентів, у тому числі й з України. Додатковим позитивним ефектом від від-

окремлення спонсорів від університетів стало б зменшення корупції при вступі до вузів, що є досі є гострою проблемою в Україні. Такий підхід може органічно поєднатися із ініціативами щодо заміни вступних екзаменів до ВНЗ універсальними випускними екзаменами після завершення середньої школи, наслідуючи прогресивні західні підходи.

Іншим фактором, на який варто звернути окрему увагу вже зараз, є зміна пріоритетів в організації навчального процесу. Адже більшість із наведених вище проблем є результатом радянської спадщини та ігнорування новітніх реалій і загроз, що стоять перед українською вищою школою. Керівництву провідних вищих навчальних закладів необхідно нарешті зрозуміти, що для приведення української освіти до міжнародних стандартів потрібно усіма силами боротися із пострадянською інформаційною ізоляцією України. Вкрай важливо надати вищій школі доступ до світових академічних джерел, підносити рівень володіння іноземними мовами серед інтелектуальної еліти України, створювати численні програми обмінів не лише для студентів, а й викладачів. Для поступу мало обмежуватися формальними, косметичними змінами. Потрібні системні реформи.

Україна ще досі має неабиякий інтелектуальний потенціал. Все ще живе надія, що ми маємо перспективу бути серед найосвіченіших країн світу. Але боляче спостерігати, як найбільше національне багатство, значно цінніше за залізні та марганцеві руди Придніпров'я і вугілля Донбасу, щороку тане на очах через відсутність належної уваги, і не лише з боку керівництва держави, але й громадськості. Хочеться сподіватися, що порушена проблема у найближчому майбутньому стане предметом обговорення на всіх рівнях – від родини до вищого керівництва держави.

Економічне реформування у пострадянських країнах

Ольга Носова

В умовах неефективності функціонування СНД на міждержавному рівні триває інтенсивний пошук взаємовигідної форми економічної інтеграції пострадянських країн. Фактори національної конкурентоспроможності, вільного вибору зовнішньоекономічних партнерів, асиметрія національних інтересів зумовили формування нової моделі інтеграційних зв'язків, заснованої на використанні сучасних форм міжнародних економічних відносин. Проекти створення Єдиного економічного простору, організації зони вільної торгівлі розглядаються як варіанти переходу до нової взаємоприйнятвої форми рівноправного співробітництва держав.

Скорочення абсолютноного обсягу нагромадження, його частки у ВВП, зменшення інвестиційного потенціалу населення у зв'язку з падінням реальних доходів викликало погіршення інвестиційного клімату в країнах Співдружності наприкінці 90-х років ХХ сторіччя. Висока інфляція, великі державні витрати перешкоджають нормальному розвитку конкуренції, приводять до перекосів і спотворюють сутність ринкових відносин. За показником інвестиційної ефективності, розрахованім, як відношення інвестицій

до ВВП, країни СНД значно поступаються країнам Центрально-Східної Європи. Зниження показника реального валового нагромадження основного капіталу відзначено було у всіх країнах СНД. Варто звернути увагу на відсутність діючих механізмів заощадження й нагромадження в країнах Співдружності.

За показником інвестиційної ефективності, що розрахований, як відношення інвестицій до ВВП, країни СНД значно уступають країнам ЦСЄ. Величина реальних інвестицій в економіку країн СНД продовжувала знижуватися до 1997 р. Зниження показника реального валового нагромадження основного капіталу відзначено у всіх країнах СНД (див. табл. 1). Рекордного значення темпи падіння цього показника досягли в Росії, склавши в 1997 р. 19,1% від рівня 1990 р., і, відповідно, 19,8% – в Україні. Інвестиції в основний капітал у Росії в порівняннях цінах склали 72,6 % в 1998 р. від рівня 1995, прийнятого за 100%. Слід вказати на відсутність дієвих механізмів заощадження й нагромадження в країнах СНД. У 1999 р. відбулося збільшення валового нагромадження основного капіталу у ВВП. В Україні цей показник у ВВП країн СНД склав 19,3% в 1999 році.

Таблиця 1

**Динаміка валового нагромадження основного капіталу у ВВП
у країнах Співдружності за 1990–2000 р.**

Країна	Питома вага валового нагромадження капіталу у ВВП у поточних цінах										
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Азербайджан	20,0	14,7	19,4	21,2	26,3	15,6	29,8	38,0	36,7	27,4	18,5
Вірменія	43,1	29,5	18,3	12,9	21,2	16,5	18,1	16,9	16,8	16,8	
Білорусь	22,0	22,1	25,2	33,9	33,3	24,7	21,1	25,6	26,0	26,5	25,6
Грузія	22,6	18,9	17,7	0,8	10,7	19,2	9,3	10,9	12,5	19,1	16,9
Казахстан	37,7	30,0	31,1	29,1	24,4	22,3	18,0	16,9	16,5	15,5	16,3
Киргизія	22,0	15,9	14,3	13,1	12,1	20,4	22,4	12,4	12,9	15,7	18,0
Молдова*	23,0	17,1	15,7	15,5	19,3	16,0	19,7	19,9	22,1	18,4	15,4
Росія	28,9	23,8	24,7	21,0	22,0	21,3	21,0	19,1	17,7	14,8	15,6
Таджикистан	8,3	6,9	9,4	14,9	23,8	23,4	13,3	20,4	15,9	16,7	
Узбекистан	30,7	25,1	26,5	25,1	26,2	33,0	36,8	33,8			
Україна	23,0	20,0	27,1	24,3	23,5	23,3	20,7	19,8	19,6	19,3	
У середньому**	27,8	23,1	25,2	22,0	22,5	21,8	21,2	19,7	17,7	14,2	15,6

* З 1993 р. дані наведені без території Лівобережжя, р. Дністер і м. Бендери.

** За оцінкою Статкомітету СНД.

Джерело: складено на основі даних Economic Survey of Europe. – 1998.– № 3. – Р.164., Міждержавного статистичного комітету СНД.

У результаті розпаду Радянського Союзу відбувся розрив традиційних економічних, торговельних зв'язків, що призвело до дезінтеграції між країнами, згортання науково-технічного співробітництва. Слабкий розвиток демократичних інститутів, політична нестабільність, зниження більшості

макроекономічних показників, недостатній розвиток ринкових інститутів належать до факторів, що гальмують розвиток країн СНД. Результати чотирічного дослідження структурної реорганізації підприємств у Росії, проведеного Д. Блазі, показують результати розподілу власності в 1992–1996 pp.

Внутрішні власники володіли 60% акцій підприємств, приватним інвесторам належало понад 30% акцій приватизованих підприємств. Пряма участь іноземних інвесторів обмежувалася володінням 2% акцій. Державі належало 10–20% акцій підприємств. За приблизними розрахунками тільки 40% директорського корпусу готові були передати контроль за власністю підприємства внутрішнім акціонерам за умови проведення відновлення підприємства й наступної передачі контролю над його власністю зовнішнім власникам. Незважаючи на позитивну роль приватизації в поліпшенні господарської діяльності державних підприємств у багатьох країнах ЦСЄ, вона не прискорила реструктуризацію підприємств. Слід відзначити більш високі економічні показники або ідентичність одержаних результатів діяльності на деяких державних підприємствах у порівнянні з приватизованими підприємствами. Викуплені іноземними інвесторами підприємства демонстрували високі економічні показники.

У країнах Співдружності середнє значення ВВП склало 63%, показники перевезень вантажів підприємств транспорту дорівнювали 30%, інвестиції в основний капітал – 38 % протягом періоду

1992–2002 pp. (див. табл. 2). При розрахунку середніх показників за базовий рівень був прийнятий ВВП 1992 р. Динаміка основних макроекономічних показників СНД свідчить про появу в більшості країн Співдружності позитивних тенденцій, які виражаються в зростанні обсягів виробництва, зниженні рівня інфляції. В галузі зовнішньоекономічної діяльності східноєвропейські країни дотримуються політики, орієнтованої на імпортозаміщення. У більшості країн спостерігається негативне сальдо торговельного балансу. Перевага в експорті природних ресурсів, продукції, пов’язаної з використанням шкідливих виробництв є однією з його відмітних рис.

Поступове відновлення обсягу промислового виробництва рівня 1990 р. було досягнуто в 1995. В 1999 р. мало місце зростання промислового виробництва на 4% порівняно з 1995 р. Індекс споживчих цін досяг 405 %, що вказує на наявність надлишкової грошової емісії в країнах СНД. До числа небайдужих проблем, з якими стикаються країни СНД, належить проведення структурних перетворень в економіці. Структурні зміни відображають перелив ресурсів у галузі, що ефективно розвиваються.

Динаміка основних економічних показників у цілому по країнах СНД в 1992–2002 р. (1991=100 %)

Показники	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Середнє значення
ВВП	86	78	67	63	61	62	60	62	68	72	75	63
Промисловість	82	72	56	52	50	52	51	55	61	66	68	60
Сільське господарство	93	91	78	73	69	70	63	64	69	74	75	74

Продовження таблиці 2

Інвестиції в основний капітал	61	55	42	36	30	29	28	29	34	38	40	38
Перевезення вантажів підприємствами транспорту	74	51	36	31	25	24	22	22	24	25	26	30
Роздрібний товарообіг	86	80	77	71	73	77	76	73	79	88	97	78

Джерело: дані Міждержавного статистичного комітету СНД, розрахунки автора.

Рух ресурсів у такі галузі відбувається в умовах збалансованості товарних і грошових потоків. У країнах з передхідною економікою існує дисбаланс у сфері відтворення, що збільшується впливом структурних зрушень у промисловості. Ф. Павленко й В. Новицький вважають, що переважною тенденцією для більшості країн СНД є вплив нецінового фактора виробництва на структуру і обсяг промисловості. Такий підхід вказує на те, що як один із шляхів подолання негативних тенденцій варто розглядати доцільність проведення спеціальної державної політики, спрямованої на підтримку збалансованості економіки країн СНД. Реструктуризація промисловості, розвиток спеціалізації, кооперації, відновлення й розширення економічних зв'язків у регіоні належать до першочергових завдань, що потребують якнайшвидшого вирішення.

Динаміка основних макроекономічних показників розвитку пострадянських країн протягом останнього років вказує на появу позитивних тенденцій, що виражаються в зростанні обсягів виробництва, зниженні рівня інфляції в більшості пострадянських країн. В галузі зовнішньоекономічної діяльності означені країни дотримуються політики, орієнтованої на імпортозаміщення. Варто виділити перевагу негативного сальдо

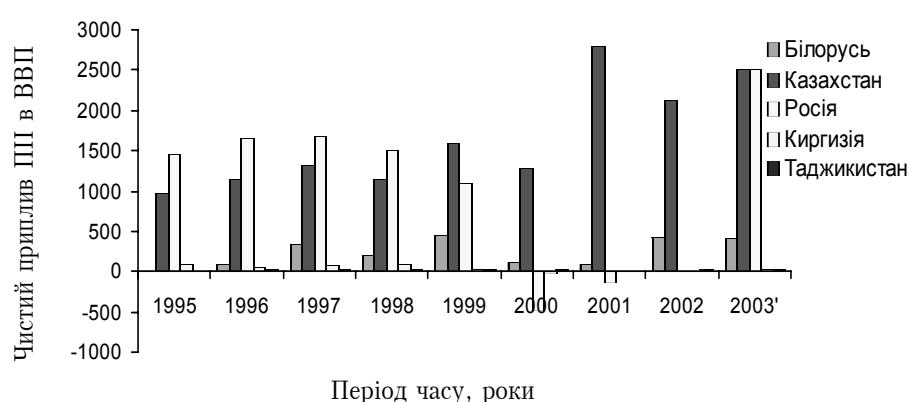
торговельного балансу в країнах Співдружності за винятком Російської Федерації й України, де протягом останніх років простежується стійка тенденція перевищенння експорту над імпортом.

До числа невідкладних проблем, з якими стикаються пострадянські країни, належить проведення структурних петретворень в економіці. У країнах з передхідною економікою спостерігається дисбаланс у сфері відтворення, що збільшується впливом структурних зрушень у промисловості. Відновлення основних фондів відбувається повільними темпами. Має місце і негативний вплив процесу стагнації в сфері структурних реформ на капіталовкладення в основний капітал у Російській Федерації. Основні фонди в економіці в цілому зношенні наполовину в Азербайджані, Білорусі, Росії, Таджикистані й Україні, у Молдові – на дві п'ятирічки, у Казахстані й Киргизії показник зносу становить одну третину.

Одним зі шляхів подолання негативних тенденцій реалізації структурних реформ бачиться проведення спеціальної міждержавної політики, узгодженої на рівні глав пострадянських держав, спрямованої на підтримку збалансованості економіки країн. Реструктуризація промисловості, розвиток спеціалізації, кооперації, підвищення рівня індустріа-

лізації економіки, диверсифікованість експорту й розширення міжнародних економічних зв'язків сприятимуть активізації й розвитку процесу регіональної економічної інтеграції. Серед факторів, що вплинули на економічний розвиток і сприяли економічному зростан-

ню країн СНД в 2004 р., варто виділити уповільнення росту споживчих цін, стабілізацію рівня безробіття, збільшення доходів від експорту, зміцнення національних валют стосовно долара, збільшення темпів росту інвестицій в основний капітал.

Рис. 1. Прямі іноземні інвестиції, нетто в країнах СНД.

Порівняння даних притоку й відтоку ПІІ вказує на перевагу притоку капіталу в країни СНД у порівнянні з відтоком капіталу. Разом з тим невеликі обсяги чистого притоку ПІІ підтверджують, що ці країни ще не забезпечили сприятливого інвестиційного клімату. Недостатньо висока інвестиційна привабливість країн СНД пояснюється недосконалістю законодавчої бази, спрямованої на забезпечення регулювання діяльності іноземних інвесторів у країнах Співдружності, невідповідністю її міжнародним нормам, а також існуванням колізії законів.

У 2000 р. в СНД експортувалося лише 10% капіталу, вивезеного з Російської Федерації, в 2001 – вже 15–20%. Російські фірми, що здійснюють інвестиції в суміжних державах, спеціалізувалися в основному на видобутку й переробці сировини, а також на наданні транспортних послуг. Через відсутність повних даних щодо найбільшого інвес-

тора «Газпрому» ЮНКТАД поставив на 1-е й 2-е місця в списку найбільші ТНК у країнах переходної економіки «Лукойл» і «Новошип». Специфіка діяльності цих корпорацій робить більш актуальну орієнтацію на розвинені країни, особливо (із стратегічних міркувань) на Західну Європу.

У виробничій сфері галузі природних монополій і оборонної промисловості зберігають високу інвестиційну привабливість. Найбільшу активність у збільшенні імпорту демонстрували підприємства з використанням ПІІ, що функціонують у сфері торгівлі, громадського харчування й промисловості.

Розробка й впровадження передових вітчизняних технологій сприятиме відродженню національного виробництва. Розширення економічних зв'язків у процесі розвитку міжнародного обміну результатами науково-технічної діяльності сприяє розвитку взаємовигідного співро-

бітництва між країнами, стимулює технічний прогрес. Разом з тим слід вказати на наявність перешкод для трансферту нових технологій іноземними компаніями в пострадянських країнах. Замість нових технологій, що включають стадії конструкторської розробки з наступним впровадженням, поставляються застарілі технології.

В умовах нового технологічного прориву індустріально розвинених країн важливою проблемою є залучення НДДКР у формі ПІІ в країни Співдружності. Злиття й поглинання (M&A) являють собою поширену форму проникнення компаній на ринки індустріально розвинутих країн. Злиття компаній – це об'єднання двох і більше компаній шляхом придбання однією з них чистих активів іншої. Поглинання припускає одержання ТНК контрольного пакету акцій існуючого підприємства в країні-реципієнти. Аналіз статистичних даних вказує на наявність значних розходжень у показниках M&A у Російській Федерації й Україні.

Існування колізії законів, що зумовлюють взаємини держави й іноземних інвесторів, є однією із причин виникнення таких розходжень. Законом Російської Федерації «Про угоди про розподіл продукції» визначаються майнові права інвестора на вироблену продукцію, розподіл прибутку й податкове регулювання. Закон України «Про розподіл продукції» детермінує нормативно-правову основу взаємин між державою й інвестором у питаннях пошуку, розвідки, видобутку корисних копалин. Злиття й поглинання компаній в енергетичному й сировинному секторах економіки інтенсивно відбуваються в Росії. Процеси M&A компаній не чинять істотного впливу на заняття ТНК частки ринку в Україні, що пов'язано з виходом і функціонуванням на національному ринку обмеженої кількості великих компаній.

З метою поглиблення регіональної інтеграції й надання нового імпульсу її розвитку було б доцільно звернути першорядне значення на вирішення питань взаємного інвестування в рамках країн СНД. Із цією метою доцільно провадити регулярні зустрічі й здійснювати взаємний обмін інформацією про інвестиційну діяльність, інвестиційні проекти й за підсумками зустрічей публікувати статистичні звіти. Перспективи розвитку взаємного співробітництва між пострадянськими країнами залежатимуть від того, як швидко вони зможуть створити правову систему, що стимулювала б прилив іноземного капіталу в регіон. Така система, на нашу думку, повинна включати, з одного боку, сукупність інвестиційних законів, підзаконних актів, з іншого, – інституціональні організації, функцією яких повинен бути контроль за дотриманням, використанням і виконанням законів економічними суб'єктами. Ефективна робота нормативно-правової системи в пострадянських країнах сприяє поліпшенню інвестиційного клімату.

Досвід країн Центральної й Східної Європи показує, що необхідними умовами залучення іноземного капіталу є проведення приватизації та стимулування розвитку диверсифікованих форм власності, децентралізація й дегрегулювання економіки, реструктуризація й модернізація підприємств і створення ринкової інфраструктури.

Залучення іноземного капіталу у вигляді іноземних інвестицій пов'язане зі стабілізацією економічної ситуації й створенням умов для економічного зростання в пострадянських країнах. Лібералізація зовнішньоекономічного законодавства держав, проведення стимулюючої інвестиційної політики як стосовно вітчизняних, так і закордонних інвесторів буде спрямована на створення інвестиційно-привабливого режиму в цих країнах.

V. Запрошуємо до обговорення

Люстрація як один із шляхів боротьби з корупцією

Мирослава Антонович

Подолати минуле тобто покарати винних у грубих порушеннях прав людини попереднім режимом і відшкодувати завдану шкоду можна або шляхом кримінальних покарань лідерів попереднього режиму, або ж шляхом некримінальних санкцій, найпоширенішою серед яких є люстрація – очищенння державного сектору від тих, хто служив репресивному режиму. Люстрація допомагає звільнити колишню політичну еліту від агентів секретної поліції та інформаторів.

Аргументи на користь та проти переслідувань за порушення прав людини попереднім режимом часто діаметрально протилежні. Так, тому аргументу, що переслідування за злочини попереднього режиму зміцнять демократію, оскільки укріплять повагу до демократичних інституцій та поглиблять демократичні традиції, протистоїть аргумент, що переслідування можуть дестабілізувати незрілу демократію, бо наражатимуть на небезпеку демократичні традиції і послаблять законність нового режиму. З одного боку, існує аргумент про те, що безкарність виключає примирення, а

з іншого, – що кримінальні переслідування можуть мати той самий ефект. Як комісія Сабато (the Sabato commission) в Аргентині, так і комісія Реттіг (the Rettig commission) у Чилі не включила імена звинувачених у злочинах попереднього режиму в свої підсумкові звіти, однак подали їх з відповідними доказами в суди, для сприяння справедливості, на відміну від Південно-Африканської Комісії, яка пообіцяла амністії.

Деякі науковці та політики закликають залишити минуле позаду і пробачити гріхи попереднього режиму задля примирення нації. Однак покарання за грубі порушення прав людини необхідне, аби вони не повторилися у майбутньому, а також для відшкодування завданої ними шкоди. Як писав німецький письменник Ю. Фухс, «якщо не вирішити цю проблему, вона переслідуватиме нас, як це було з нацизмом. Ми не денацифікувались, і це висіло над нами роками». Крім того, безкарність «дозволяє людям займати керівні посади, в той час як їхня участь у попередньому режимі створює можливість

для шантажування їх через загрозу їхнього викриття». Такий відкритий шантаж можна було почути з вуст колишнього Президента України Леоніда Кравчука під час однієї з телепередач у липні 2005 р., коли він сказав, що якщо дехто з представників теперішньої влади буде занадто перегравати, він розкриє їхні зв'язки з попередніми службами. І, нарешті, важко знайти контрагумент тому, що наступний уряд зобов'язаний забезпечити справедливість, перш за все, з морального обов'язку перед жертвами репресивних систем.

Люстрація як засіб відновлення справедливості, є одним з проявів індивідуальної відповідальності за грубі порушення прав людини на національному рівні. Цей спосіб покарання широко застосовувався після Другої світової війни і залишається найпоширенішим способом покарання колишніх комуністичних лідерів в країнах Центральної та Східної Європи, де були прийняті закони про люстрацію. Мета їх – усунути від влади вищих посадових осіб минулого режиму. Однак цей процес не став масовим, на відміну від періоду після Другої світової війни.

Так, у березні 1946 р. у Німеччині було прийнято Закон про звільнення від націонал-соціалізму і мілітаризму, згідно з яким передбачалася перевірка (екранування, screening) і категоризація всього дорослого населення. В результаті в американській зоні з трьох з половиною мільйонів, які підлягали цій процедурі, майже два з половиною мільйони були амністовані без судового розгляду; з тих, які залишились, біля 37% були реабілітовані; 51 % були визнані прихильниками (симпатиками); 10,7% були визнані дрібними (незначними) правопорушниками (злочинцями); 2,1% – правопорушниками і 0,1% – основними злочинцями. Однак до травня 1948 р. апеляційні ради перевели всіх за

винятком 30 % тих, хто був визнаний правопорушниками, злочинцями та основними злочинцями, у нижчу категорію. З числа обвинувачених більшість була тільки оштрафована; тим, хто був засуджений до трудових тaborів, було зараховано попереднє інтернування; а тим, які були визнані непридатними для державної служби чи мали інші обмеження на зайнятість, такі рішення були обмежені короткими випробувальними термінами. У британській та французькій зонах результати були ще менш значними.

Закони про люстрацію були прийняті в багатьох посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. У 1991 р. в Чехословацькій федераційній республіці було прийнято Закон про люстрацію, який заборонив членам сил національної безпеки, резидентам, агентам, співробітникам державної безпеки, лідерам компартії (ст. 2) виконувати функції (займати посади) в держадміністрації, в чехословацькій армії та інші функції, зазначені в ст. 1 цього Закону протягом п'яти років аж до 30 січня 1996 р. Пізніше Парламент продовжив цей термін до 2000 р., подолавши вето Президента В. Гавела. Цей Закон міг торкнутися 300 тис. людей, однак у відповідь на скаргу Асоціації профспілок Богемії, Моравії і Словаччини, а також Чехословацької конфедерації профспілок, Міжнародна Організація Праці (МОП) запросила Уряд ЧСФР звернутися до Конституційного Суду ЧСФР щодо відповідності Закону про люстрацію положенням Конвенції МОП № 111 про захист від дискримінації на основі політичних переконань. Конституційний Суд визнав положення декількох статей Закону про люстрацію такими, що не відповідають Біллю про основні права і свободи. Зокрема, Конституційний Суд проголосив незаконним те, що Закон торкався

також потенційних кандидатів на співробітництво.

В Угорщині, як і в інших Центрально-Європейських країнах, був прийнятий люстраційний закон – Закон про перевірки індивідів, які займали певні важливі посади № 23 від 8 березня 1994 р. Як зазначав Е. Олтей, звільнення колишніх агентів з керівних державних посад було необхідно не тільки з моральних міркувань, але також тому, що ті, хто займав такі посади, міг піддаватись шантажу, що безперечно вело б до корупції.

Однією з основних цілей процесу де-комунізації в Східній Німеччині була історична, політична і юридична переоцінка діяльності Служби державної безпеки (Stasi). 15 листопада 1991 р. об'єднаний німецький Парламент прийняв Закон, який дозволяв громадянам ознайомлюватися з їхніми файлами, а через місяць, 20 грудня – було схвалено Закон про дані Служби державної безпеки колишньої Німецької Демократичної Республіки («Stasi Records Act»). 2 січня 1992 р. файли були відкриті і кожен зміг одержати матеріали свого файла в Stasi. Моральні наслідки цього були абсолютно небередбачувані. Як

зазначалось у звіті НБСЄ «Права людини і демократизація в об'єднаній Німеччині», «від шановної дисидентки Вері Воленбергер, яка з жахом взнала, що на неї доносив її чоловік, до Герхарда Ріге, члена Боннського парламенту, який повісився після того, як було оприлюднено, що він був інформатором Stasi, було зачеплено безконечну кількість людських доль». Разом з тим, не слід забувати, скільки людських доль було понівечено в результаті діяльності інформаторів Stasi. Більше того, як писав Йоахім Гаук, «тільки уявіть собі, що б сталося, якби ці файли тримали засекреченими: не тільки було б неможливим створити атмосферу довіри, а й ці файли використовувались би для залякування та шантажу людей».

В Україні усі файли тримаються засекреченими донині і вже навряд чи колись будуть відкриті. Швидше за все, більшості з них вже немає в Україні, і не виключено, що їх використовували і продовжують використовувати для шантажу і залякування. А це, в свою чергу, є джерелом корупції людей, які і далі можуть продовжувати займати керівні посади в органах влади і управління.

Статус країни з ринковою економікою для України

Олександр Бірюков

Сьогодні Україна перебуває у переговорному процесі щодо одержання статусу країни з ринковою економікою від Європейського Союзу.

Станом на початок 2003 року в ЄС стосовно імпорту товарів, що походять з України, застосовано близько 10 антидемпінгових заходів. Це передусім стосується продукції хімічної та металургійної промисловості. В результаті для українських товаровиробників європейський ринок або закривається, або стає недоступним.

Статус країни з ринковою економікою, зазвичай, визнається у антидемпінгових розслідуваннях, що відкриваються у окремих країнах та державних угрупованнях. Згідно із загальновизнаною практикою, що застосовується у зазначених розслідуваннях, визнається декілька типів економік. Перший – це неринкові економіки, де держава повністю контролює усе виробництво та розподіл продукції. Існування таких економік сьогодні у світі явище досить рідке. Другий – це є так звані переходні економіки, в яких витрати на виробництво і ціноутворення здійснюються у певних межах за ринковими правилами, але держава має деякий вплив або здійснює пряме втручання у ці процеси.

Наявність ринкової економіки визнається там, де існує стабільна правова

та інституційна база для забезпечення ефективної конкуренції учасників економічних відносин.

Основною для антидемпінгових розслідувань є базові антидемпінгові правила, що діють в Європі, згідно з якими для оцінки рівня ринковості економіки країни використовується п'ять критеріїв, а саме:

- у антидемпінгових розслідуваннях вивчається ступінь як прямого, так і опосередкованого втручання держави у діяльність підприємств. Прикладом такого втручання може бути встановлення фіксованих цін, наявність дискримінації, встановлена через надання переваг окремим учасникам економічної діяльності у сфері податків та торгівлі;

- перевіряється, чи застосовуються у країні неринкові форми торгівлі або використовуються компенсаційні схеми, наприклад бартер;

- підтверджується існування недискримінаційного підприємницького законодавства, що забезпечує адекватне корпоративне управління через впровадження міжнародних бухгалтерських стандартів, забезпечення захисту прав утримувачів акцій, розкриття інформації про компанії тощо;

- з'ясовується, чи є в країні дійовий фінансовий сектор економіки, який не залежить від держави та який і за законодавством, і на практиці надає надійні

гарантії учасникам економічних відносин;

– перевіряється наявність необхідних законів, що гарантують надійний захист права власності та ефективного законодавства про банкрутство.

Україна вже декілька років намагається одержати статус країни з ринковою економікою. Фактично цей процес триває з жовтня 2000 року, коли окрім українські компанії у відкритих в Європейському Союзі антидемпінгових розслідуваннях вимагали визнати існування в Україні ринкового ціноутворення.

Держава Україна офіційно звернулася до Європейської Комісії про визнання такої економіки, що базується повністю на ринкових засадах.

Своє рішення по цій заявці Європейська Комісія винесла 3 березня 2003 р. і воно було негативним. У окремому документі під назвою «Оцінка ринкового статусу економіки України» зазначалося, що Україна повинна надати додаткові докази щодо «ринковості» своєї економіки.

Оцінка стану законодавства України у сфері економічної діяльності і практики його застосування надавалася на підставі ознайомлення з незалежними дослідженнями по Україні, а також бралися до уваги матеріали декількох антидемпінгових розслідувань, що були відкриті у 2002 р. відносно українських експортерів сечовини та зварних труб.

У зазначеному рішенні Європейської Комісії зокрема говориться, що податкове законодавство України є складним, нечітким, непрозорим, непередбачуваним, таким, що не відповідає міжнародним стандартам і світовій практиці застосування. У сфері ціноутворення має місце державний контроль. Невирішеним залишається відшкодування ПДВ.

Окрему увагу експерти звернули на законодавство про банкрутство і практику його застосування. Зокрема, в доку-

менті говориться про надання безвідсоткових кредитів з їх подальшим списанням, та існування практики надання податкових пільг, незаконне переведення майна банкрутів тощо.

Загальний висновок говорить про те, що для продовження вивчення законодавства та застосуваної практики у сфері торгівлі українська сторона надала недостатньо доказів щодо існування в країні ринкових зasad. Вимагаючи додаткову інформацію, європейська сторона зажадала від Україні у березні 2003 р. відповідей на такі питання:

– Чи запроваджує закон про банкрутство дійовий механізм для розв'язання проблем заборгованості шляхом застосування процедур банкрутства?

– Чи забезпечується належний захист майнових прав та чи відбувається втручання держави у діяльність приватних компаній, зокрема шляхом (а) надання безвідсоткових кредитів та їх подальшого списання, (б) зменшення податкових зобов'язань, (в) переведення майна боржника?

– Чи справді є рівноправними державні та приватні підприємства, іншими словами чи має місце дискримінація стосовно приватних компаній?

– Чи має місце дискримінація стосовно інших категорій підприємств у порівнянні з державними?

Відповідь української сторони була викладена у документі під назвою «Матеріали української сторони щодо відповідності економіки України ринковим умовам», розробленому Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України у травні 2003 р.

У документі наголошувалося на тому, що в Україні у сфері правового регулювання відносин банкрутства існує рівність усіх учасників таких відносин, державна політика у цій сфері має недискримінаторний характер по відношенню до суб'єктів господарювання всіх

форм власності і спрямована на створення умов для відновлення платоспроможності боржника та забезпечення соціально-економічної стабільності у країні.

Той факт, що на сьогодні ЄС ще не може прийняти рішення про надання Україні статусу країни з ринковою економікою може свідчити про те, що остання досі не запевнила іншу сторону переговорного процесу про те, що держава не втручається у діяльність приватних компаній, а ціноутворення є ринковим. Переговори тривають.

Тим часом Європа змінюється, відносини між Україною і Європейським Союзом набувають іншого змісту, але питання щодо ефективності законодавства про банкрутство все ще залишаються. Про це свідчить документ, що став базовим у відносинах між Україною та ЄС – Європейська політика сусідства.

У звіті щодо політики сусідства відносно України знов говориться про те, що у цій країні все ще залишається

один негативний фактор, який впливає на фінансову дисципліну в економіці – це недостатньо ефективна реалізація законодавства про банкрутство.

Одержання статусу країни з ринковою економікою є важливим чинником входження України у світове господарство, а також вважається необхідним кроком на шляху до Світової організації торгівлі та приєднання до Європейського Союзу.

Необхідною передумовою одержання цього статусу вважається продовження ринкових перетворень, головним чинником яких є вдосконалення чинного законодавства, включаючи й законодавство про банкрутство. Банкрутство повинно підтримувати конкуренцію шляхом встановлення рівних і справедливих правил розв'язання майнових проблем для учасників цивільного процесу. Крім того, відмова від субсидування державних підприємств значно допоможе встановити справедливий режим торгівлі.

Модальності актуальних в українському суспільстві колоративів та їхня еволюція

Наталія Слухай

Суспільно-політичні зрушення, які розпочалися наприкінці осені 2004 р., спричинили, серед багатьох інших процесів ментально-вербальної перебудови соціуму, помітну активізацію колоративів «помаранчевий» і «синьо-блій» / «біло-синій» / «біло-блакитний» в українській мові та їх відповідників у російській мові української спільноти. Це привело до значних змін у вживаності згаданих кольоропозначень, зокрема, до розширення сполучуваності колоративів, переосмислених за метонімічною або метафоричною моделлю («помаранчевий рух», «помаранчева революція», «помаранчеві пісні» і таке інше; відповідно, російською мовою «оранжевое будущее», «оранжевая лихорадка», «оранжевый шабаш», «оранжевая чума», «оранжевая эйфория», «оранжевый президент», «оранжевый митинг», «оранжевое настроение»), по-друге, до розширення морфо-сintаксичних можливостей колоративу (появи субстантиватів: «носити помаранчеве», «помаранчеві», «високопоставлені помаранчеві»; прислівникових дериватів: «переписати наоранжево»; дієслівних дериватів: «желание пооранжеветь»); по-третє, до появи великої кількості парадразів кольоропозначень (в діапазоні від загальновживаного «апельсиновый цвет» до авторського (Г. Павловский) «цвет

детского поноса»); по-четверте, до дублювання відтінків кольору («ярко-оранжевый», «ярко-апельсиновый»); по-п'яте, до закріплення кольору у власних іменах («Помаранчевий квадрат» – об'єднання львівських і київських художників). Аналогічні процеси, хоча не такі активні і різноманітні, характерні для колоратива «синьо-блій», принаймні процеси субстантивації (розмови між «блакитними» та «помаранчевими», «наши бело-голубые», «фигуры из бело-голубых», «когда бело-голубые опережают», «лагерь сине-белых») і розширення сполучуваності («блакитный президент», «бело-голубое настроение») колоративів є помітними. З'явилася і зразки розгорнутих тропів, заснованих на образному діалозі двох кольоопозначень: «..Кушнарев... не преминул рассказать страшилку о крысах, которые, сбежав на праздник жизни, все равно покроются «помаранчевыми» пятнами, сожрут друг друга, после чего бело-голубое небо вновь озарится светом» («Кореспондент», № 47 від 11 грудня 2004 р.)

Активізація кількох кольоропозначенъ зі спектру звичної гами, а саме помаранчевого, меншою мірою – синього та білого, обумовлена їхньою роллю маркерів відповідних соціально-політичних рухів на підтримку одного з двох кандидатів у Президенти України,

з одного боку, відіграла чималу (креативну чи деструктивну) роль у процесах семантизації і сприйняття самих рухів, з другого боку, спричинила помітні зрушенні у семантичній і граматичній структурі згаданих колоративів. Модальні (у розумінні представників напрямку нейро-лінгвістичного програмування) характеристики кольоропозначенъ значною мірою зумовлюють ці процеси, тож і заслуговують на увагу лінгвістів.

Насамперед, модальності (коментар в ряду термінів нейро-лінгвістичного програмування, омонімічних аналогам у загальнолінгвістичному вжитку), – це організовані канали сприйняття, кодування, збереження і використання інформації людською свідомістю, в якій інформація трансформується в певні моделі, або репрезентативні системи: зорову, слухову, дотикову, смакову, нюхову. Серед них вирізняється модальність, якій віддана перевага, – репрезентативна система, яку суб'єкт частіше за все у нормативно-фоновому стані (і практично завжди – у стані стресу) використовує для осмислення і організації свого досвіду і вражень. Найбільш активними репрезентативними системами є зорова і слухова, з них більш високу активність виявляє перша. Тож не дивно, що на роль відповідних маркерів рухів обрані колоративи – саме вони сприяли розбудові семантичного простору відповідних кампаній за активізації домінантної візуальної мономодальності.

На рівні реалізації мономодальності кольоропозначенъ простежуються суттєві розбіжності між креативним потенціалом обраних маркерів рухів. По-перше, один із рухів маніфестований єдиним кольором – помаранчевим, що активізує значення одиниці як символу «досконалої цілісності»; другий рух маніфестований двома кольорами – синім і білим, що розщеплює сприйнят-

тя і активізує значення двійки як символу «парності, протиставлення, роз'єдання, відповідності», тобто на рівні кількості залучених кольорів парність, умовно кажучи, програє цілісності. Поздовжне, на протязі всієї кампанії блакитний позиціонувався як субститут синього, що поглиблювало розщеплення сприйняття маркера руху, оскільки блакитний і синій мають не лише відмінності в інтенсивності кольору, фіксовані підсистемою профанних смислів, але й суттєві розбіжності, фіксовані міфосимволічними підсистемами смислів. Жовтий часом позиціонувався як субститут помаранчевого, проте, по-перше, зони смислових незбігів цих колоративів у символічних системах значно вужчі (хоча авторитетною є думка, що у слов'янській народній культурі жовтий наділяється переважно негативною оцінкою), а головне – жовтий як субститут помаранчевого позиціонувався як колоративний маркер «Пори» – молодіжного субституту базового руху. Потрет, суттєві розбіжності фіксувалися на рівні субмодальностей кольоропозначенъ. Субмодальності – складові сенсорних якостей, або дрібні риси, тонкі розбіжності всередині кожної репрезентативної системи; візуальні субмодальності, зокрема, включають колір, форму, рух, яскравість, глибину, розміри і подібне; кожна риса, в свою чергу, може бути деталізована.

Модальності і субмодальності помаранчевого і синього кольорів (білий як ахроматичний не відіграє тієї ролі, що хроматичні) легко виводяться з їхніх визначень тлумачними і міфосимволічними словниками.

Тлумачними словниками відповідні кольори визначаються так. Помаранчевий – як той, що має забарвлення одного з основних кольорів спектру – середнього між червоним і жовтим; кольору помаранча. Синій визначається

як той, що має забарвлення одного з основних кольорів спектру – середнього між блакитним і фіолетовим; кольору квітів волошок. Принагідно зазначимо, що листопад – грудень за часом річного колообігу – час помаранчу, а не волошки. Цей нюанс урівноважується колоративом білий, який тлумачними словниками визначається як колір снігу, молока, крейди, протилежний чорному (тим самим імпліцитно контрастує з другим кольором «Пори» – чорним). Таким чином, визначення помаранчевого можливе через червоний (того, що йде перед помаранчевим, кольору крові) і жовтий (середнього між помаранчевим і зеленим, кольору яєчного жовтка, золота) кольори, визначення синього пропустиме через блакитний (середнього між зеленим і синім, кольору ясного неба) і фіолетовий (синього з червонуватим відтінком, кольору фіалки) кольори. Компоненти жовтий і блакитний складають кольорову гаму українського національного прапора і доповнюють один одного, а власне опозицію складають червоний і фіолетовий кольори з відповідними семантико-асоціативними полями. Принагідно зазначимо, що синій і білий відповідають двом з трьох кольорів російського національного прапора.

Міфосимволічні словники так визначають згадані кольори: помаранчевий асоціюється з вогнем і полум'ям, означає гордість, амбітність (червоний – з кров'ю, ранами, смертною муковою і очищеннем, означає пристрасність; жовтий – з сонячним світлом, просвітленням, широким узагальненням, означає великудушність, інтуїцію, інтелект); синій асоціюється з небом і ніччю, бурением морем, означає релігійне почуття, відданість і невинність (блакитний асоціюється з небом і днем, спокійним морем; фіолетовий – з водою, означає ностальгію, пам'ять). Сучасна естетика

протиставляє жовтий (білий) – синьому (чорному) як позитивний – негативному. Оптика і експериментальна психологія протиставляють теплі кольори, пов'язані з процесами асиміляції, активності і напруження (червоний, помаранчевий, жовтий, в широкому розумінні – білий) – холодним, пов'язаним з процесами дисиміляції, пасивності, розслаблення (синій, індиго, фіолетовий, чорний в широкому розумінні). Нарешті, зазначено, що найскладнішим кольором, який був предметом численних спекуляцій, є саме синій, з яким пов'язані такі дескриптори: уособлює вертикаль; означає висоту і глибину; символізує силу; рівновагу, означає темряву, яка стала уточненою.

Коротко підсумуємо сказане про моно-модальність кольоропозначень, включно з субмодальностями: помаранчевий виграє за рахунок цілісності (актуалізації символіки одиниці), тяжіння до теплих кольорів з позитивною аксіологією, програє за рахунок непрямих (через символіку червоного) асоціацію з кров'ю і ранами. Остання врівноважується асоціацією червоний – святковий, гарний, вродливий, пишний, актуальною для слов'ян (порівняймо: «красна девиця», «красно солнышко», «красный терем»). Синій виграє за рахунок актуалізації асоціацій з силою, рівновагою, відданістю, невинністю; програє за рахунок тяжіння до холодних кольорів з негативною аксіологією, непрямих асоціацій через символіку фіолетового, непрямих асоціацій з символікою двійки (завдяки наявності двох кольорів у складі маркера руху). Помаранчевий є етнічно закоріненим через символіку обох складників – і червоного, і жовтого; синій є етнічно закоріненим через символіку одного складника – блакитного. Етнічний резонанс синього через компонент блакитного вступає у суперечність з апеляцією поєднання

білого і синього кольорів до відповідних компонентів російського трохколірного прапора. Зазначимо також, що в аспекті сприйняття колоративної гами поєднання синього і білого позиціонується як найкращим чином: експериментальні дослідження свідчать, що за ступенем погіршення сприйняття поєднання кольорів розташовуються в такому порядку: «синий на белом, черный на желтом, зеленый на белом, черный на белом, зеленый на красном, красный на желтом, красный на белом, оранжевый на черном, красный на зеленом» і таке інше. (За Єрашенковою Н.)

Картина ще більше увиразнюється за умови аналізу даних комплексної, заміщеної та розщепленої модальностей. Комплексна модальність передбачає стимуляцію кількох зон сприйняття, часто за умови збереження однієї домінанти. Помаранчевий колір пов'язаний з тактильними враженнями за типом «теплий» (порівняймо назву «жовтогарячий»), синій – з тактильними враженнями за типом «холодний» (порівняймо: «сині очі – як крижинки, як лід, як сталь»). Помаранчевий дискурсивно пов'язаний зі слуховими враженнями від етнічно закоріненого звукового ряду мовного, пісенного, музичного походження: виступів прибічників руху переважно українською мовою, гасел українською мовою («Нас багато, і нас не подолати»), якими реагував мітинг на виступи лідерів; української пісні, рок-музики, богослужіння українською мовою. Порівняймо: «Українська пісня стала одним із найсерйозніших знарядь помаранчової революції, яка на 50% – музична», – зазначає Олег Скрипка. Синій дискурсивно пов'язаний зі слуховими враженнями від виступів прибічників руху і українською, і російською мовами, але частіше російською; української і російської пісні (частіше – російської за активної участі

артистів російської естради); непрямим зв'язком з підтримкою руху українською церквою під протекторатом російського патріархату.

Розбіжності між реалізаціями креативних можливостей помаранчевого і синьо-білого кольорів поглиблюються при аналізі їх в аспекті заміщеної модальності, яка є результатом стимуляції домінантного органу чуття, але іншою реалією. В нашому випадку йдеться не лише про символи-субститути домінантного кольору суспільно-політичного руху (значки, стрічки, шарфи, шапки, прапори і прапорці, стрічки, накидки, косинки, зовнішня реклама помаранчевого кольору; прапори і прапорці, стрічки, зовнішня реклама синьо-білої гами), а насамперед про образи, які не є прямими субститутами руху, але жорстко асоційовані з ним і мають високий ступінь міфосимволічного резонансу. З помаранчевим кольором таким чином пов'язаними виявилися: помаранч (symbolізується як ютівний плід світового дерева – стрижня світобудови), передноворічна ялинка помаранчевого кольору (ізоморфний образ світового дерева), хороводи учасників мітингів на центральній площі міста (хоровод – субститут кола – геометричного символу світового дерева), барабани, які використовувалися учасниками руху (барабан – символ первісного звуку, субститут світового дерева і жертвового олтаря, посередник між небом і землею), підкова, зображенна на агітаційних плакатах (апотропей – предмет «на щастя і талан»), багаття, розпалені на Майдані Незалежності (вогонь – амбівалентний символ, за врахування інтегративних процесів реалізує значення «символ сонця, життя, творення»), мед, приносити який активно закликали організатори акції громадянської непокори (атрибут посвячення, порівнюється з вогнем, створений бджолою, яка має «божест-

венну природу»). Два з цих образів демонструють можливості заміщеної комплексної модальності (солодкий смак помаранча і меду активізують смакові відчуття; а вогонь – здатністю зігрівати – тактильні відчуття, з якими непрямо пов’язані також заклики пристигти теплий одяг, ковди, термоси з галячию водою). На особливий коментар заслуговують їжа і напої (що ними люди ділилися і частували один одного), які набували ритуально-обрядової значущості приєднання до спільноти, «кола своїх». Подібних образів, які були б асоційовані з кампанією, маркованою синьо-бліми кольорами, не виявлено.

Нарешті, значні розбіжності у семантизації кольорів фіксуються на рівні розщепленої модальності, яка є результатом стимуляції одних подібно спрямованих ментально-чуттєвих зон замість інших. На найвищому рівні абстракції вирізняються два типи таких ментально-чуттєвих зон: одна відповідає за почуття насолоди, задоволення і відчуття безпеки, інша – за почуття відрази і жаху і відчуття небезпеки. Будь-який асоціативно пов’язаний з колоративним маркером кампанії стимул відповідної зони за суміжністю передає свій креативний потенціал колоративу, який набуває резонансу, відповідного до семантики і аксіології стимулу. Серед стимулів розщепленої модальності кампанії з маркером «помаранчевий» відзначимо такі. По-перше, ця кампанія локалізована у сакральному центрі українського соціуму (Київ – столиця, Майдан Незалежності – її не лише сучасний центр, а й історичний, що неодноразово лунало у виступах на Майдані у репліках з вказівкою на перебування поряд з монументом Володимиру Хрестителю і містом Ярослава Мудрого), щодо якого кампанія з маркером «синьо-блій» локалізована на південно-східній периферії («у регіонах»), а штаб її був

локалізований в амбівалентній «пороговій» зоні (на київському вокзалі). Лівий бік опозиції центр – периферія, як відомо, позитивно маркований. З іншого боку, кампанія з маркером «синьо-блій» згодом велася з південно-східного регіону, у міфopoетичних вимірах з усталеної зони «свого дому», і була спрямована на центр як простір зібрання представників кількох регіонів, які перебувають «в центрі», але «не вдома». Опозиція «свій – чужий» в такому прочитанні перетворюється на опозицію «свій – спільний», де обидва компоненти позитивно марковані. По-друге, кампанія з маркером «помаранчевий» асоційована з повним добовим циклом, вона протягом двох тижнів проводилася, висвітлювалася, коментувалася і вдень, і вночі. Щодобове і щотижневе коло окреслює часовий культурний простір світового дерева і є позитивно маркованим. Кампанія з маркером «синьо-блій» такої характеристики не має. По-третє, кампанія з маркером «помаранчевий» активізувала архетип міфомислення, який звєтється «анімо-аніматичністю» і сприймається акцентовано позитивно: у кадрі коментаторів постійно перебували домашні тварини, прикрашені помаранчевими стрічками: сова на руках фотографа з Майдану Незалежності, коти і собаки на руках господарів або поряд з ними. Кампанія з маркером «синьо-блій» відповідника не має. По-четверте, помаранчевий колір як теплий, стимулюючий і яскравий є у нормі кольором одягу для дітей і молоді. Все, що пов’язане з дітьми і молодістю, резонує у відповідних циклах (добовий цикл – ранок, річний цикл – весна, вегетативний цикл – розквіт, місячний цикл – молодий місяць) і є аксіологічно позитивним. Через те присутність дітей на трибунах і «в масах» сприймалася як органічна і, в свою чергу, вмотивовувала значну кількість іграшок з «помаранче-

вою символікою». Сказане пояснює, чому образ «шкідливий кіт Леопольд» швидко набув позитивного забарвлення, – адже це персонаж з мультиплікаційного фільму, тобто зі «світу дитинства», який є позитивним онтологічно. По-п’яте, кампанія з маркером «помаранчевий» активніше спиралася на архетип «матріархічність»: помаранчевий прапор на центральному монументі «Берегиня» (субститут світового дерева), широке представництво «жіночої частини» соціуму і на трибуні Майдану, і «в масах» сприяло активізації згаданого архетипу, який є в Україні аксіологічно позитивно акцентованим. Таким чином, позитивна аксіологічність через розщеплену модальність кампанії з маркером «помаранчевий» забезпечена стимуляцією зони «задоволення і насолоди» через суміжні, пов’язані з аксіологією центру, часового кола, анімо-аніматичності, вікового розквіту, матріархічності/ жіночності. Сказане дає підстави для твердження, що модальність, включно з субмодальностями, в різновидах мономодальності, комплексної, заміщеної і розщепленої модальності, відіграє над-

звичайно велику роль у забезпеченні успішного перебігу кампанії.

Останнє півріччя продемонструвало напрям подальшого розвитку колоративів, які відіграли досить помітну роль в українському соціумі періоду президентської кампанії 2004 року. Насамперед, зрушення у семантичній і граматичній структурі колоративів збереглися у діапазоні зафіксованих процесів, але в цілому згадані кольоропозначення сьогодні демонструють значно нижчу частотність вживання і стирання опозитності, що вмотивоване настановою більшості мас-медіа на консолідацію суспільства. Крім того, проявилася внутрішня оцінка кольорів-маркерів кампанії з боку представників відповідних рухів: якщо кольоропозначення «помаранчевий» в цілому зберегло свій позитивний аксіологічний статус, то кольоропозначення «синьо-білий» сьогодні не вповні задоволяє представників руху, який воно позначає, – про це свідчить інформація з преси про високу вірогідність зміни домінантних кольоропозначень руху в найближчому майбутньому.

Реверсний культурний шок: український контекст

Людмила Бордук

Сучасному суспільно-економічному розвитку притаманні глобалізаційні та інтеграційні тенденції. Це, у свою чергу, має безпосередній вплив на культурну парадигму цілої нації та окремих особистостей. Завдяки засобам масової інформації та складним інформаційним системам ми є свідками багатьох міжнародних подій у розмаїтих культурних контекстах. Мінливий світ безпосередньо впливає і на українське суспільство, яке перебуває у стані глибоких трансформацій.

Зміни у культурній парадигмі України, пов'язані із розвитком міжнародних проектів та ініціатив, народної дипломатії та міграційних процесів, є підґрунтям нашої розвідки. Зокрема мова піде про певні прояви культурного шоку як природної реакції індивіда або навіть значної частини нації на нове або чуже культурне оточення та шляхи пристосування до нього. І не просто культурного шоку в його класичному прояві, а реверсного культурного шоку, тобто повернення до рідного, знайомого культурного оточення після перебування у новому, чужому культурному середовищі та пристосування до нього.

Існує значна кількість визначень поняття культура. Біля 200 визначень подано у аналітичному огляді у віснику Гарвардського університету (Kroeber & Kluckhohn F.1952). З-ї міжнародний

словник Webster's визначає культуру як узагальнені зразки моделей поведінки і її продукти, втілені у думку, мову, дії та матеріальні предмети, що визначаються здатністю людей до вивчення і передачі знань наступним поколінням через знаряддя (інструменти, предмети діяльності), мову та систему абстрактного мислення. Культуру розглядають як колективне програмування розуму, що відрізняє одну групу людей від іншої (Hofstede 1980). Фундамент культури складається із системи цінностей, переконань та ставлень. Люди, що належать до різних культур, по-різному сприймають, інтерпретують та оцінюють світ. Обґрунтовано є думка А. Вежбицької, австралійського професора польського походження про те, що представники різних культур відрізняються між собою не лише тим, що розмовляють різними мовами, а саме тим, що думають по-іншому, відчувають по-іншому, та ставляться по-іншому до оточуючого світу.

Антропологи розрізняють культуру «низького» та «високого» контексту. Країни Заходу та США належать до культури «низького» контексту, що характеризується індивідуалізмом, прагматичністю, чіткою експlicitною манерою висловлювання. На відміну від них, країни Сходу та арабського світу вирізняються груповою, колективною

ментальністю та непрямою, імпліцитною манерою передачі повідомлень. Складається враження, що невизначеність політичних та неефективність економічних стратегій розвитку України, невдалі трансформаційні процеси (в англомовній літературі позначені виразами *painful transition*, *staggering transition*), відносять Україну до євро-азійського геополітичного простору. Як наслідок, можна припустити, що Україна займає пограничне місце на межі культур «високого» та «низького» контексту. Не тішить висновок і про те, що географічно Україна розташована в Європі.

Загальновідомо, що приблизно 5–7 млн українців живуть, навчаються та працюють за кордонами України: точніша статистика утруднюється тим, що масова робоча міграція до Італії, Іспанії, Португалії, Польщі, Росії та США є переважно нелегальною і, отже, оприлюднена лише приблизно. Робочі мігранти є дуже різними за своїми фаховими, віковими, освітніми ознаками та соціальним статусом. Значно меншу частку наших співвітчизників за кордоном становлять науковці та студенти, залучені до різноманітних міжнародних освітніх проектів, а також фахівці, що працюють за контрактом. Після успішних висококонкурентних аплікаційних та відбіркових процедур вони потрапляють у нове, чуже мовне та культурне, професійне та побутове середовище. На зміну короткотривалій ейфорії та захопленню новим, незвичним приходять стрес та психологічна невизначеність. Отут і наступає період культурного шоку як природної реакції індивіда на зміни в оточенні. Культурний шок може мати симптоми емоційного та фізичного занепокоєння та набувати різних форм: розчарування, розpac, тривога, гнів, дратівлівість, безсоння тощо. Найкращий метод подолання таких негативних проявів залежить від кожної конкретної

ситуації та кожної конкретної людини. Проте західні фахівці виробили ефективні методики для створення «зон стабільності» і виходу із стану культурного шоку.

Культурний шок може тривати від 3-х до 6-ти місяців, що визначається рівнем контрасту рідної та гостової культур та особливостями індивіда. Після цього настає період пристосування (*adjustment*). Він настає тим швидше, чим швидше люди перестають сприймати прояви нової культури крізь призму своєї рідної культури, а вироблять новий референтний механізм – a new frame of reference – сприйняття та інтерпретації нового оточення, поділяючи точку зору та вже перебуваючи на позиції носіїв нової культури. В цей період формується міжкультурна компетенція верbalного та невербалного спілкування і відбувається поступовий процес асиміляції цінностей та способу життя чужої культури.

Обмін думками та враженнями із колегами, університетськими викладачами та студентами, що проводили дослідження чи навчалися в американських університетах протягом академічного року (8–12 місяців), свідчить про те, що якісні параметри прояву культурного шоку серед представників пострадянського простору зазнали змін. На початку 90-х років, після розпаду Радянського Союзу, коли міжнародні, зокрема американські, освітні програми були запроваджені в Україні, це був абсолютно новий досвід. Конtrast між західним та пострадянським простором був надто разочаровуючим у багатьох проявах матеріальної та духовної культури. Як результат, культурний шок на початку перебування за кордоном був досить сильним. Ситуація дещо змінилася з часом, років 7–10 потому. Глобалізаційні тенденції, непорівнянно ширший доступ до Інтернету та інфор-

маційних технологій, зростаючі контакти з іноземцями, що перебувають в Україні у рамках довго- та короткострокових проектів, сприяли виробленню певних міжнародних монокультурних зразків поведінки, особливо у молодіжному середовищі. Саме цей фактор сприяє готовності українців приєднатися до іншокультурного середовища у менш травматичний спосіб (слово «*trauma*» в англійській мові пов'язане лише із явищами психологічного характеру), доводячи до мінімуму період культурного шоку.

Після закінчення терміну перебування за кордоном настає період повернення додому (*reentry*). Він пов'язаний із переходом від новонаробутого стилю життя, асимільованих моделей професійної діяльності та побуту назад, до рідної країни і передбачає своєрідне «микання» культурних кодів. Отут у дію вступає реверсний культурний шок. Як правило, люди психологічно скоріше готові до того, що за кордоном на них може чекати нове, незнайоме, непередбачене оточення. Проте вони не готові, що подібні відчуття можуть виникнути у них при поверненні на батьківщину. За час їхньої відсутності дещо змінилася і рідна країна, за час перебування за кордоном змінилися і самі люди. Виникає певна розбіжність між ідеалізованою пам'яттю та реальністю.

Наведемо лише декілька прикладів із нашої української дійсності, що спричиняють реверсний шок:

- масові огидні прояви корупції та хабарництва (включаючи початкову школу);
- неконтрольоване куріння у громадських місцях і державних установах;
- зазіхання на особистий і навіть інтимний простір людини (*intimate and personal space*);
- громадський транспорт, що принижує гідність;

– функціонування одних вхідних дверей, або навіть їх половини, за проектної наявності кількох широких вхідних дверей;

– сфера надання послуг (*customer service*) із невмирущою радянською агресивністю, відсутністю приязні і небажанням допомогти, пояснити, тобто виконати свої службові обов'язки. Американці в Україні називають це «*non-service mentality*». Коротка ілюстрація, коли запозичена модель західних ділових стосунків була незграбно перенесена на український ґрунт. У відділі продажу автомобілів ВАТ «Галичина-Авто», де уся документація ведеться паралельно українською та англійською мовами, є чотири робочі місця для працівників компанії і не передбачено *жодного* стільця для клієнтів, які оформляють придбання автомобілів і сплачують десятки тисяч гривень.

Із власного досвіду переконана, що українська служба FedEx при американському візовому відділі у Києві завдає одержувачам візи не лише матеріальних, а й моральних збитків та незручностей і не має нічого спільног з високоефективною американською службою FedEx.

Людей, що повернулися після тривалого перебування за кордоном, можна об'єднати у такі три категорії:

1) повне повернення до рідного культурного середовища; заперечення можливості використання набутого досвіду у повсякденному життя та кар'єрному зростанні (*resocialized returnees*);

2) намагання ізолюватися, віддалитися від рідного культурного оточення, вбачаючи його як гірше, недосконале, бажання повернутися назад (*alienated returnees*);

3) творче поєднання аспектів обох культур, рідної та чужоземної, на роботі та в побуті: позитивний підхід до подібностей і відмінностей у культурних

стратегіях без оцінювання їх як правильних або неправильних (proactive returnees).

Доречною тут видається метафора «фіолетовий колір». Як синтез двох кольорів – синього і червоного – дає в результаті повноцінний фіолетовий колір, так і інтеграція двох культур – рідної і чужоземної – формує продуктивне міжкультурне середовище. Подібний синтез двох культур можна розглядати як культурну синергію. Відбувається психологічний розвиток особистості через послідовні і взаємопов'язані позитивні процеси дезінтеграції одного способу сприйняття світу з метою реінтеграції цього досвіду, що приво-

дить до якісно оновленого, ширшого світогляду. Відомий антрополог Едвард Холл влучно назвав таке явище «динамізмом розвитку через розділення ідентичності» (identity-separation-growth dynamism).

Саме психологічні та когнітивні параметри міжкультурної компетенції та поведінки визначають модель суспільного розвитку за умов глобалізації та євроінтеграції. Саме проактивні люди із міжнародним досвідом і міжкультурним світоглядом потрібні сьогодні Україні для того, щоб впровадження нових моделей у різноманітні сфери життя сприяло позитивним змінам у розвитку українського суспільства.

VI. На книжкову полицю

Університет в сучасній Україні

(Покликання університету. Зб. наук праць.
К.: РІА «Янко»; «Веселка», 2005. – 304 с.)

Олег Білий

Однією з важливих проблем посткомуністичного суспільства є брак реальної академічної свободи, успадкована від тоталітарної держави централізація в системі вищої освіти. Очевидною є та обставина, що, попри номінальну належність до європейської університетської традиції, український університет сьогодні залишається історичним продуктом одержавлення самої ідеї університету, що його здійснювали будівничі Російської імперії, починаючи від Петра I. Тим часом з самого початку становлення університету було пов'язане з гуманізмом та індивідуальною свободою людини, секуляризацією розуму, незалежністю думки від ідеологій як перетворених форм влади. Нереформована, немодернізована вища школа України є частиною немодернізованого суспільства, що вочевидь уповільнює долучення нашої країни до загальноєвропейських процесів. Вже нині спостерігаємо труднощі у застосуванні принципів Болонської конвенції. Ось чому, на мій погляд, книга «Покликання університету», цей спільній проект Програми

академічних обмінів ім. Фулбраїта та Фулбраїтівського товариства, є вкрай своєчасною.

Розлога та багатовимірна дискусія про сучасний статус українського університету, про межі його впливу на розвиток суспільства – це фактично перша за весь час існування вищої школи на теренах України спроба своєрідної академічної саморефлексії. І, зараз, спроба успішна. Розмаїття обговорюваних тем, багатство нюансів дискусії не дає можливості докладно зупинитися на кожній. Позначу лише пунктирно провідні сюжети. Один з них оригінально і переконливо розгортає Сергій Пролеєв, а саме обґрунтовано пов'язує автономію розуму як засадничий принцип університетської освіти з перспективами доповнення ресурсів влади, багатства, сили *ресурсом розумності*. Автор пропонує розглядати розум не як індивідуальну здатність міркувати, а як продукт інтелектуальної культури суспільства, що її має уособлювати постати незалежного компетентного інтелектуала. На його думку, в умовах кланово-корпоративного режиму, який склався в Україні за останнє

десятиліття, гуманітарна професійна компетенція і чинники раціональності цілком підпорядковані системі корпоративних цінностей і вимог. Втім, як мені видається, у судженнях Пролеєва при усій їхній оригінальності, дається візначення стара платонівська утопія, мрія про піднесення соціального статусу інтелектуала-дорадника, елітаристський пафос.

Провокативно і нестандартно в контексті розмови про покликання університету виглядають спостереження Марти Богачевської-Хом'як стосовно американської вищої освіти. Ідеється насамперед про ідеологічне співвідношення американської свободи з раціональним скепсисом Просвітництва як кардинальної умови автономії університету. Звідси походить принцип перманентної громадської експертизи освітіянської діяльності, традиція підважування університетських репутацій, цілковита відмова від централізованих акредитацій, а отже і відмова від монополії на академічну істину. Водночас така експертиза, як вважає автор, парадоксальним чином супроводжує розвиток науки: чим значніших успіхів досягає у своєму розвитку наука, тим сильнішої критики вона зазнає.

Ясна річ, що нині ідею університету годі уявити поза процесами глобалізації. Прикметними і продуктивними з цього погляду видаються наукові інтуїції Марини Култаєвої щодо узaleжнення всіляких гуманітарних, в тому числі й освітніх, національних проектів, потужним впливам нових форм міжлюдських відносин, що виникають на засадах комунікативної раціональності. За припущенням Култаєвої ані національна, ані європейська ідеї не можуть компенсувати ідею університету. Приймаючи загалом критику автора на адресу пострадянського універсалізму й спроб

реставрувати університет радянського зразка, я, на жаль, не знайшов у автора виразної концептуальної альтернативи, що, до речі, є характерним і для багатьох інших статей. І це невипадково, адже ідея університету переживає серйозну кризу, навіть тоді, коли ідеться про Західну Європу. Наприклад, в кількох німецьких університетах з 2004 р. скорочуються курси філософських дисциплін. Про що це свідчить? Насамперед про подальшу технократизацію мислення, про торжество прагматичних стратегій, про кризу європейського гуманістичного універсалізму. Одним з наслідків такої кризи можна вважати, зокрема, і те, що значна частина ідеологів сучасного тероризму є випускниками західноєвропейських університетів. Ось чому принципово важливою є думка Ольги Гомілко, автора вступу, щодо викликів, які стоять перед сучасним університетом, адже саме хибний (Е. Гусерль) раціоналізм, що, абсолютнозуючи власну силу, ігнорує достовірність інших форм духовного досвіду, і підважує ідею університету. Точний діагноз причин деградації університету в радянській і пострадянській системі поставив Мирослав Попович, позначивши прихований сенс перетворення вищої школи на педагогічну, пропагандистську, а після розпаду СРСР і на підприємницьку машину, яка не залишає місця ані академічній свободі, ані науковому пошукові, що є невід'ємними від ідеї університету.

У книзі «Покликання університету» читач знайде чимало фахівців, відомих в українській гуманітарній науці, чиї статті тією чи тією мірою є запрошенням до дискусії. Будемо сподіватися, що дискусія не завершиться лише ініціативами Програми академічних обмінів ім. Фулбраїта та Фулбраїтівського товариства України.

До питання організації художньої цілісності

(Сюта Б. *Проблеми організації художньої цілісності в українській музиці другої половини ХХ століття.* – К., 2004. – 120 с.)

Анатолій Каленіченко

Одразу ж зауважу: авторові пощастило досягти того, аби читання його монографії перетворилося на захоплюючий процес, стало справжньою інтелектуальною наслодою. Сучасність і, сказати б, нетривальність наукового мислення, принциповість оцінок у поєднанні з інтелігентністю висловлювань, влучністю визначень і відточенністю формулувань, логічністю побудови й висновків, винятковою науковою і музичною ерудицією, тонким композиторським відчуттям музики, – усе це не лише викликає в читача суперлятивні епітети, а й примушує його глибоко замислитися над заторкуваними в книзі проблемами, по-новому глянути на оточуючі реалії, часом кардинально переосмислити їх.

Актуальність теми не викликає що-найменших застережень, оскільки проблема організації художньої цілісності, що завжди була важливою для творчості та її осмислення, особливої гостроти набула на сучасному етапі, ставши одним з основних ключів для аналізу і розуміння музики ХХ – поч. ХХІ ст. Адже предмет дослідження виглядає надзвичайно актуально і сучасно. Це «проблеми форми музичного твору як художньої цілісності, її організації та функціонування у зв'язку з розумінням та осмисленням цього

поняття композиторами й слухачами у процесі мистецької комунікації на дискурсивному рівні» (с. 9). У зв'язку з цим автор подає винятково цікаві наукові розвідки про кіч, авангард, фрагментаризм, своєрідні, сказати б, есе про постмодернізм, інтертекстуальність та дискурс.

Скажу більше: така книжка, за умови її належної популяризації, спроможна дати поштовх до змін на краще в сучасній музично-культурній ситуації в Україні. Тож вона уже давно на часі – її вихід запізнюються, за моїми розрахунками, десь на два десятиліття.

Стосовно української музичної культури такий підхід ще фактично не застосовувався. Звідси випливає не тільки незаперечна наукова новизна монографії, але й цінність запропонованих нових підходів до осмислення означеної проблематики. Чи не вперше бачимо масштабне дослідження, у якому виходить методологічною позицією автора є не «осучаснений» історичний матеріалізм, а ідеологічно незаангажований компаративно-зіставний метод, метод текстового аналізу, методи інферентних реконструкцій і т. ін. Відповідно ряд оцінок висновків Б. Сюти про творчість визнаних ідеологічних авторитетів української музики періоду тоталітаризму виявилися доволі об'єктивними, хоча часом таки хибують підвищеною

обережністю формулювань. Особливо цікавим з цього погляду є перший розділ книги «Культурно-естетична ситуація в Україні у 1950-х – 1960-х роках та підходи до організації художньої цілісності музичних творів». Тут досить грунтovно та об'єктивно проаналізовано впливи ідеологічних чинників в умовах тоталітарної держави на процеси розвитку мистецтва. Особливо ж цікавим видається останній параграф розділу «Проблема художньої цілісності в ракурсі дихотомії «кіч-авангард», де в широких міждисциплінарних референтних зв'язках подається авторське бачення питання виникнення та функціонування кічу, його типів та різновидів (зокрема вирізною такий вид кічу як політичний). Автор не скочується на «загальноприйняті» і модні нині позиції щодо розгляду кічу винятково в дискурсі масової культури (як це зроблено, наприклад, у статті Т. Гундрової в числі 1–2 «Критики» за 2005 рік), аналізуючи явище в усій його повноті та змінності.

Повагу викликає науковий апарат дослідження: із 271 поданої позиції використаної літератури (як видно із тексту книги – добре відомої авторові) майже сотня – це видання англійською, німецькою, французькою, польською, чеською та словенською мовами. Наприкінці дослідження (с. 113–118) подано дбайливо укладений покажчик імен – дуже важливий складник такого роду книг. Як і належить серйозному науковому виданню, у книзі подано два варіанти «Змісту» й аnotaції (українською та англійською мовами) та англомовне Summary (р. 119), що саме по собі хоч і не полегшить читання книги іноземцеві, який не володіє українською, але дати більш-менш об'єктивну уяву про проблематику та масштаби дослідження зможе (англомовне резюме написане у дискурсі живої англійської

мови, що в пострадянських виданнях – слід визнати відверто – трапляється нечасто).

Як позитивне відзначу їй той факт, що монографія, як і будь-яке талановите явище, порушує в свідомості читача свіжі думки, бажання доповнити її ними, а подеколи й подискутувати. Необхідно відзначити вищукану й багату українську мову, що нею віписана книга: місцями дослідження читається як близький публіцистичний або ж художній твір.

У третьому розділі (с. 67–79) автор слушно твердить, що необхідність розкодування слухачем музичного твору – це ознака постмодернізму. Але, гадаю, це одна з ознак також модернізму (як авангардизму, а не сецесії). Звідси випливає, на мій погляд, суттєва теза, що її можна було б додати до монографії, про зовнішню уявність демократизації музики постмодернізму порівняно з модернізмом.

Іншою ознакою постмодернізму автор справедливо називає інтертекстуальність. Але я би тут додав, що інтертекстуальність існувала з давніх-давен, ще задовго до постмодернізму. Згадаймо хоча б *cantus firmus* у музиці Відродження і бароко, варіації на теми інших авторів у мистецтві рококо і класицизму, рясне цитування фольклору в романтизмі, змішування стилів у неокласицизмі, необароко, неоромантизмі, неоімпресіонізмі тощо. Також згадав би про зіставлення стилів у модернізмі в сенсі сецесії (наприклад, в окремих інструментально-ансамблевих творах І. Рачинського і Ф. Якименка), романтично-стильову гру у відповідних фортепіанних циклах М. Лисенка й В. Коценка. Так само не обминув би питання стильових взаємин постмодернізму із щойно згадуваними неокласицизмом, необароко, неоромантизмом та неоімпресіонізмом. Дозволю собі висловити

припущення: може, неокласицизм і необароко, являючи собою передтечі постмодернізму в Європі, стали в Україні його складовими разом з неоромантизмом та неоімпресіонізмом?

Загалом слушна теза про виразну соціально-історичну детермінованість мистецтва потребує, на мій погляд, конкретизації. Якщо за тоталітарних режимів вона стосується музики на всіх рівнях, то в умовах демократії – на багатьох рівнях, але, мабуть, не всіх. Цікаво, а яких?

Теза про те, що «цитатою вважається запозичення не тільки (і не стільки) текстового фрагмента, але головним чином функціонально-стилістичного коду, що репрезентує якийсь спосіб мислення або традицію», хай навіть у парадигматичній моделі постмодернізму (с. 69), на мій погляд, занадто широко тлумачить поняття «цитати». Таке тлумачення було б слушним, якби музикознавчий апарат не мав понять «стилізація», «алюзія», «стильовий натяк» тощо.

Надміру категоричним видається і твердження про те, що «майже всі твори, витримані в дискурсі фрагментаризму, потрапили до скарбниці найвищого інтелектуально-мистецького спадку людства» (с. 80). Адже нам відомі тільки ті, що потрапили; а ті, що не потрапили – не відомі.

Перелік аналізованих творів у контексті обраної теми загалом не викликає заперечень, хоч у подальших дослідженнях його можна було б доповнити окремими творами А. Загайкевич, С. Зажитька, О. Щетинського, О. Грінберга, О. Гугеля, навіть Ю. Ланюка середнього періоду. А от у числі перерахованих композиторів кінця 1960-х – середини 1970-х рр. конечно варто було бідай згадати тодішню творчість В. Варицького і В. Загорцева та Першу партиту для струнного

оркестру М. Скорика, що, як прийнято вважати, 1966 р. відкрила в українській музиці стиль неокласицизму. Щоправда, не виключено, що цю функцію виконав його інший твір – Сюїта 1961 р.

Структура монографії, що складається з 3-х розділів, хронологічний розподіл музичного матеріалу та ракурси його дослідження в цілому видаються переконливими: 1950-ті – 1960-ті рр. у першому розділі; кінець 1960-х – середина 1970-х – у другому; 2-га пол. 1970-х – 1990-ті – у третьому. Єдине, що тут викликає сумнів, так це поєднання в одному, першому розділі музики 1950-х і 1960-х рр.: занадто вже вони різняться в образному-стильовому, жанрово-стилістичному та навіть тематичному планах. До того ж фрагмент про музику 1950-х рр., що потрібен у тексті тільки для того, щоб показати, чого далі не було, можна було б викласти більш стисло, щоправда, попередньо додавши тезу про панівну тоді «теорію безконфліктності»; а підрозділ про дискурс викласти швидше.

Виходячи із слухного афористичного визначення дискурсу як «тексту плюс ситуація», автор справедливо в контексті обраної ним теми зосереджує увагу на ситуації виконання і сприймання музичного твору. Але, мабуть слід було б обов'язково бодай згадати ситуацію його виникнення, створення. Інакше проголошений дискурс стає напівдискурсом, ну щонайбільш на дві третини.

Однак більшість наведених міркувань є рекомендаціями читача і побажаннями колеги, а тому з неупередженого погляду книга становить величезний науковий інтерес і в такому вигляді. Єдине, чого однозначно варто було б уникнути – це помилок друку, що виникли більшою мірою в процесі макетування книги (зміщення рядків, не

розкодовані літери латиниці, пропуски знаків), або ж через явний недогляд (такі трапляються у абзacaх із характеристикою виразно маргінальних явищ та осіб).

Рецензована книга Б. Сюти є цінним і потрібним здобутком сучасної української наукової гуманітаристики. Порушуючи ряд дискусійних питань, автор все ж зумів об'єднати їх у цілісну й переконливу власну концепцію під загальною «шапкою» організації художньої цілісності. За рядками книги бачимо оригінальний стиль мислення автора, його виразну манеру письма, способи обґрунтування висунутих гіпо-

тез, нестандартні зіставлення, поєднання, інференції. Усе це мимоволі переважає навіть дуже недовірливоого читача у правильності та науковій достовірності обраних автором позицій. Що-правда вихід книги у світ на початку осені 2004 року був якось відсунутий у свідомості потенційних читачів та рецензентів на другий план «помаранчевими» подіями в українському політикумі, але фахівцями праця була помічена відразу ж і поцінована належним чином. Можна лише пошкодувати з приводу відсутності (можливо я вже сьогодні й помиляюсь) цього видання у роздрібному продажі.

Тож хто будував і хто розвалив «нашу імперію»?

(Андреас Каппелер. *Росія як політнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2005, – 358 с.)

Ярослав Пилинський

Ті, хто переймається долею нашої держави, її сучасним і майбутнім, одержали змістовну поживу для роздумів, теоретичних побудов та практичних рекомендацій. Адже книга Андреаса Каппелера «Росія як політнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад», що нещодавно вийшла друком у видавництві Львівського католицького університету, – це справді сучасний погляд не лише на розвиток Росії як політнічного утворення, у якому титульна нація нерідко була лише гальмом, але аж ніяк не рушієм державного прогресу. Ця книга гарний привід замислитися усім, хто береться керувати державою. Адже без усвідомлення того, що держава – багатоманітне та багатовимірне утворення, водночас складається із цілком конкретних людей, що мають власні, як правило, вже чітко сформовані інтереси. Це не аморфне утворення з безликих і одноманітних «народних мас», що безвідмовно рухаються згідно з волею керманича. А нехтування їх інтересами, як «простих людей», так і місцевих еліт, веде до занепаду всього державного організму, до його наступної дезінтеграції та відходу у небуття.

Загальний огляд історії появи та занепаду Російської політнічної імперії побудовано А. Каппелером у територіально-хронологічному порядку від XIV сторіччя і початкового етапу збирання

земель Золотої Орди, аж до занепаду та дезінтеграції СРСР у 1991 році. Автор, спираючись на широкий спектр історичних та статистичних матеріалів, показує, що Російська імперія ніколи не була етнічною державою росіян, а представники інших народів, часто набагато більш розвинені культурно, постійно були двигуном її розвитку та багатовекторної експансії. У книзі дається загальний огляд стосунків «центр – периферії», як таких, що постійно варівалися залежно від часу та територій. Загальна тенденція до уніфікації земель, заселених різними народами, часто змінювалася намаганнями пристосуватися до місцевих звичаїв та традицій і навпаки.

У книзі представлено детальний огляд методів, шляхів та способів проведення імперської експансії, засобів упокорення територій з етнічно, культурно та конфесійно відмінним населенням, різним рівнем розвитку економіки, соціальної ієрархії та культури. Детально аналізується реакція на російську експансію упокорених народів, причини їх повстань та поразок. Розкрито способи залучення місцевих «новоприєднаних» еліт до участі в управлінні як традиційними територіями, так і їх участь у діяльності загальноімперської адміністрації, у розвитку економіки, освіти, науки, культури тих галузей, де вони протягом тривалого

періоду відігравали значно вагомішу роль ніж етнічно російська еліта. Одночасно зроблено спробу визначити вплив російського імперського панування на соціальну структуру, економіку і культуру народів завойованих, анексованих чи приєднаних територій, наявність міжетнічного розподілу праці і специфічну роль, яку в рамках імперії відігравали різні етнічні групи, взаємовплив різних культур та релігій, а також з'ясувати, як протягом століть мінялося ставлення «імперської влади» до російського народу і його «імперської ролі».

Аналізуючи новітню історію – історію побудови та розпаду багатонаціо-

нального Радянського Союзу, автор намагався узагальнити існуючі уявлення про те, як під впливом загальної модернізації та соціальної революції відбувалася трансформація імперії та окремих її регіонів, як змінювалися етноси та народи на її території. Де і в чому СРСР став гідним продовжувачем імперських традицій, а де ці традиції було змінено, чи навіть відкинуто як шкідливий анахронізм.

Сподіваємося, що публікація українською мовою цієї непересічної праці стане потужним поштовхом до роботи для вітчизняних вчених, які вивчають та осмислюють буття нашого народу та нашої держави.

VII. Хроніка подій: літопис діяльності інституту Кеннана

Продовжуючи діалог

Катерина Алексєєва

З часу заснування в 1974 р. Інститут Кеннана прийняв у своїх стінах понад 200 російських дослідників у різних галузях гуманітарних і суспільних наук, викладачів вищих навчальних закладів, політичних діячів, а також представників творчої інтелігенції. Більшість з них зберігають наукові й особисті зв'язки з Інститутом і колегами, з якими їм довелося працювати і спілкуватися у Вашингтоні. Тому невипадково, створене в 1993 р. неформальне об'єднання російських випускників Інституту, одержало назву Товариство. Для участі в його діяльності важливий не стільки факт одержання гранта в минулому, скільки високий інтелектуальний рівень, віданість цінностям відкритого громадянського суспільства, зацікавленість у розвитку російсько-американського діалогу й інтеграції вітчизняної науки у світову.

Своє головне завдання Товариство бачить в об'єднанні вчених і політиків з метою колективного осмислення політичних, економічних і соціальних процесів, що відбуваються в пострадянській Росії. За словами його голови Е. Паїна, «особливо цінним є те, що Інститут Кеннана, мабуть, єдиний із західних організацій має інтелектуальні форпости в багатьох регіонах країни».

За минулі 12 років за підтримки московського офісу Інституту Товариством проведено понад 50 семінарів, десять міждисциплінарних науково-практичних конференцій, а також круглі столи.

У листопаді 2004 року в Москві пройшли перші Старовойтовські читання – данина пам'яті Г. Старовойтової, одного із найяскравіших російських учених і політиків, що побували в Інституті Кеннана. Актуальних проблем збереження демократичної спадщини торкалися у своїх виступах відомі політологи, етнологи, юристи, право-захисники, багато хто з яких був стипендіатом Програми імені Галини Старовойтової, заснованої в Інституті Кеннана через рік після її загибелі. У листопаді 2005 р. в Санкт-Петербурзі відбулися другі читання, цього разу на тему «Меншини у великих містах».

Ще одне важливе починання 2004 р. – постійний науково-дослідний семінар «Особливості російської модернізації». На засіданнях обговорюється широке коло проблем, що охоплює майже весь спектр трансформаційних процесів: поняття й сутність модернізації; її економічні, політичні, релігійні, етнічні й соціальні аспекти; механізми впливу соціокультурних факторів на модернізаційні процеси; місце й роль традицій.

Помітною науковою подією стала конференція «Росія в постсоціалістичному світі», що пройшла в липні 2005 р. в підмосковному Голіцині. Випускники Інституту Кеннана й ряду інших американських програм обговорили основні тенденції розвитку держав, що колись входили до складу СРСР. Окрім було наголошено на доцільноті проведення спільних порівняльних прикладних досліджень ученими країн СНД для більш повного розуміння процесів, що відбуваються в цих державах.

Матеріали конференцій публікуються у вигляді збірників. Крім того, з 2002 р. видається «Вісник Інституту Кеннана в Росії». В 2005 р. його головним редактором стала Л. Дробижева, доктор історичних наук, професор, керівник Центру міжнаціональних відносин Інституту соціології РАН.

Матеріали «Вісника» об'єднуються, як правило, навколо однієї або кількох провідних тем. У його випусках розглядалися проблеми зміщення національної й міжнародної безпеки після подій 11 вересня 2001 р.; політичного екстремізму; взаємин Росії і Європейського Союзу; реформізму в російському ісламі; вивчення й викладання історії в сучасній Росії; російсько-американських відносин і багатьох інших.

Рубрика «Росія й Америка: до розуміння один одного» у восьмому випуску (осінь 2005) звертається до деяких епізодів конструктивної взаємодії СРСР і США, коли обом сторонам вдавалося, нехай на короткий час, піdnятися вище своїх ідеологічних незгод в інтересах досягнення спільної мети.

У статті «Містер Ікс» виявився правим» її автор Ю. Батурин, наводить слова Дж. Ф. Кеннана: «Нам треба було із самого початку визнати, що є тільки вузька галузь, де є можливим корисне співробітництво між нами й Радянським урядом. І є ширша галузь, де воно не можливе. Проте я не намагався б засну-

вати Інститут перспективних російських досліджень, якби не думав, що є можливості для плідного обміну з Радянським Союзом». Такою галуззю стала космонавтика. «Сьогодні, – зазначає Ю. Батурин, – коли на орбіті працює Міжнародна космічна станція (МКС) і багатостороннє співробітництво стало нормою, іноді забувається, яким довгим і трудним був шлях до погодженії взаємодії в цій стратегічній, що торкається інтересів багатьох держав, галузі». Успішна реалізація проекту «Аполлон – Союз» виявилася не тільки експериментом з відпрацювання сумісності радянської й американської техніки, але й перевіркою можливостей узгодження в обопільно секретній сфері, а також взаємним зондажем перспектив переходу до політичної взаємодії.

Стаття Р. Латипова знайомить читачів з результатами дослідження гуманітарної діяльності Американської адміністрації допомоги (APA) у період страшного голоду, що вибухнув у Радянській Росії в 1921–1923 рр. «Ціною колосальних зусиль APA зуміла запобігти загибелі від 10 до 20 млн чоловік. Однак її внесок вимірюється не тільки матеріальною допомогою. Не менш важливими ніж кукурудза й консервоване молоко, були «невідчутні ресурси», такі, як передова технологія управління і дух оптимізму. Відсутність корупції, злагоджений механізм роботи, уміле поєднання гуманітарних і комерційних принципів, – все це стало демонстрацією «американської системи», «американського індивідуалізму». Ефективна діяльність організації Гувера відроджувала надію на те, що голод буде переборений, стимулювала конструктивну конкуренцію між APA й Помголом, стала одним з факторів розвитку непівших реформ, стабілізації суспільства в період хворобливих перетворень. APA сприяла встановленню першого дружнього контакту Радянської Росії з капіталістичним світом, своєрідному про-

риву економічної, політичної й культурної блокади». На думку автора, Г. Гувер створив приголомшливу «машину», що не тільки витрачала, але й заробляла, рятувала, допомагала, підтримувала сама себе. Можна говорити про винахід принципово нової моделі, що заклада основи сучасної системи глобальної гуманітарної допомоги. На жаль, в умовах ідеологічної конfrontації із Заходом діяльність АРА була дуже швидко забута.

Подібної долі зазнала й програма ленд-лізу, що став жертвою політичних інтриг, причому по обидва боки Берінгової протоки. Відповідаючи на запитання про роль ленд-лізу у Великій Вітчизняній війні, автор статті, вміщеної в журналі, професор Х. Ван Тулл робить висновок: «Радянський Союз міг би вижити без ленд-лізу, і рано чи пізно Організація Об'єднаних Націй відіграла б свою роль. Але війна тривала б довше, союзники не були б настільки згуртованими, а перемога була б менш повною».

У рубриці «Демократія: новітня російська історія» публікуються матеріали дискусії, що відбулася в московському офісі Інституту Кеннана в червні 2005 року. Вона була присвячена 15-річчю прийняття Закону СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», що відмінив цензуру та проголосив свободу друкованого слова. Він став концептуальною й правовою основою російського Закону про ЗМІ, що набрав чинності в лютому 1992 р., на самому початку існування Російської Федерації як самостійної держави. Ювілей закону – привід не тільки згадати про цікаву історію його народження, але й поговорити про те, у якому напрямі повинне розвиватися законодавство в галузі ЗМІ. Чи треба вносити виправлення або міняти чинний закон про ЗМІ? Чи не стануть будь-які зміни початком обмеження свободи слова, свободи преси, свободи самовираження? Над цими питаннями міркують автори обох згаданих законів

Ю. Батурина, М. Федотова і В. Ентіна, а також інші учасники зустрічі.

Суспільно значимою є тема впливу політичних подій і рішень на економіку, соціальну й культурну сфери й навпаки – впливу економіки на політичну ситуацію. «Вісник» планує звернутися до цих проблем у наступних номерах. Крім того, ми звернемо свою увагу на соціальний потенціал поколінь. Починаючи з 90-х рр. висловлюється думка: Росія зміниться зі зміною поколінь. Чи так це? Що міняється в ціннісних орієнтаціях людей з віком? Як впливають на ці зміни життя суспільства й система освіти? Якою повинна бути система освіти в оптимальному варіанті? Ці питання ми також сподіваємося висвітлити на сторінках журналу в найближчій перспективі.

Обговорення реалій і перспектив пострадянських трансформацій буде успішним, якщо зможемо зали禅ти досвід інших країн. Особливо важливе в цьому зв'язку зміцнення наукових зв'язків російських і українських представників кеннанівського співтовариства. Ученими двох країн уже реалізовано кілька спільних проектів. Так, за підсумками трирічної праці російсько-української робочої групи в 2003 р. був виданий двома мовами двотомник «Політичні й економічні перетворення в Росії й Україні». Однією з форм продовження такої взаємодії могли бстати публікації українських авторів у «Віснику». Запрошуємо до співробітництва!

Дозвольте від імені Товариства російських випускників Інституту Кеннана, його московського офісу й редакції «Вісника» щиро привітати українських колег з появою журналу «Агора». Ми віримо в те, що він стане гідною трибуною для обговорення найважливіших проблем, що стоять перед сучасною Україною, і що в ньому знайдеться місце для зацікавленого діалогу між ученими й політиками наших країн.

Наші автори

Мирослава Антонович,
кандидат філологічних наук, магістр права, доцент кафедри загальноправових наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія», випускниця програми
ім. Фулбрайта

Наталія Беліцер,
доктор біологічних наук, науковий співробітник Інституту демократії імені
Пилипа Орлика, випускниця програми IREX

Олег Білій,
доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії
НАН України, випускник програми ім. Фулбрайта

Олександр Бірюков,
кандидат юридичних наук, докторант Київського національного університету імені
Тараса Шевченка, випускник програм IREX та ім. Фулбрайта

Людмила Бордюк,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Національного
університету «Львівська політехніка», випускниця програми ім. Фулбрайта

Юліан Брайчевський,
асpirант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Наталія Висоцька,
доктор філологічних наук, професор Київського національного лінгвістичного
університету, випускниця програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Олександр Вишняков,
кандидат юридичних наук, доцент Одеської національної юридичної академії,
випускник програми Інституту Кеннана

Олександр Дем'янчук,
доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська
академія», випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Олександр Задорожній,
кандидат юридичних наук, завідувач кафедри міжнародного права Інституту
міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
народний депутат України, член Комітету Верховної Ради України з питань правової
політики

Анатолій Калениченко,
кандидат мистецтвознавства, завідувач відділу музикознавства Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України

Рената Кость-Гарматій,
науковий співробітник Інституту Кеннана при Міжнародному центрі підтримки
науковців ім. Вудро Вілсона Вашингтон, округ Колумбія, США

Олена Лазоренко,
доктор філософських наук, професор, незалежний дослідник, випускниця програми
Інституту Кеннана

Тетяна Мосенцева,
доцент кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету
Харківського національного університету імені Василя Каразіна

Ірина Новак,
кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України, випускниця програми IREX

Ольга Носова,
доктор економічних наук, професор, начальник кафедри економічної теорії
Харківського Національного університету внутрішніх справ, випускниця програми
Інституту Кеннана

Ігор Осташ,
кандидат філологічних наук, народний депутат України, заступник голови
Комітету Верховної Ради України у закордонних справах

Віктор Пасінченко,
кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та політології Харківського
державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, випускник програми
Інституту Кеннана

Ярослав Пилинський,
кандидат філологічних наук, директор Київського представництва Інституту
Кеннана при Міжнародному центрі підтримки науковців ім. Вудро Вілсона Вашингтон,
округ Колумбія, США

Сергій Слухай,
кандидат економічних наук, доцент економічного факультету Київського
національного університету імені Тараса Шевченка, випускник програми
ім. Фулбрайта

Наталія Слухай,
доктор філологічних наук, професор Інституту філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, випускниця програми ім. Фулбрайта

Віктор Степаненко,
кандидат філософських наук, доктор соціології Манчестерського університету,
в.о. завідувача відділу Інституту соціології НАН України, випускник програми
Інституту Кеннана

Олександр Фісун,
кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Харківського націо-
нального університету імені Василя Каразіна, випускник програми Інституту Кеннана

Сергій Федуняк,
кандидат історичних наук, магістр політичних наук, доцент кафедри політології
та соціології історичного факультету Чернівецького національного університету імені
Юрія Федьковича, випускник програми JFDP

Марина Шаповаленко,
кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського
Національного університету внутрішніх справ, випускниця програми IREX

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01004, Київ, вул. Прорізна 16/2, кв. 19 або електронною поштою – kennan@orlyk.kiev.ua, kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

**Тема наступного номера:
Україна – регіональний вимір**

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 березня 2006 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим проблемам:

- адміністративно-територіальної реформи в Україні;
- багатокультурності в Україні як державі унітарний;
- економічної та політичної інтеграції регіонів держави;
- транскордонного співробітництва регіонів.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати фото (придатне для публікації) та короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймається редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

**АГОРА
УКРАЇНА – 15 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
*Випуск 2***

Редактор *Я. Пилинський*

Художнє оформлення *Л. Холошо*

Технічний редактор *Г. Шалащенко*

Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:

м. Київ, 01004, вул. Прорізна 16/2, кв. 19,
Київський проект Інституту Кеннана.

Тел./факс: 380-44-278-68-17, 585-08-90

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua
kennan@orlyk.kiev.ua

Підписано до друку 20.12.2005 р. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 21,00. Обл.-вид. арк. 19,7.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ДП «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2